

Közép-Európai Közlemények
Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata

III. évfolyam 2. szám 2010/2. No. 9.

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Ormos Mária akadémikus, a Tanácsadó Testület elnöke

A Tanácsadó Testület tagjai:

Buday-Sántha Attila DSc, Pécsi Tudományegyetem
Botos Katalin DSc, Szegedi Tudományegyetem
Csáth Magdolna DSc, Kodolányi Főiskola
Horst Haselsteiner akadémikus
Hajdú Zoltán DSc, MTA Regionális Kutatások Központja
Rechnitzer János DSc, Széchenyi István egyetem
Süli-Zakar István DSc, Debreceni Egyetem
Tóth József DSc, Pécsi Tudományegyetem

SZERKESZTŐSÉG

Főszerkesztő:

Dr. habil. PhD PhD Gulyás László – Szegedi Tudományegyetem

Főszerkesztő-helyettes:

Prof. Dr. Szávai Ferenc DSc – Budapesti Corvinus Egyetem

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Dr. habil. Bertalan Péter – Kaposvári Egyetem
Dr. PhD Keczer Gabriella – Szegedi Tudományegyetem
Dr. habil. Marjanucz László – Szegedi Tudományegyetem
Prof. Dr. Majoros István – Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Dr. PhD Maruzsa Zoltán – Eötvös Loránd Tudományegyetem
Dr. PhD Nagy Mariann – Pécsi Tudományegyetem
Dr. habil. Papp Norbert – Pécsi Tudományegyetem
Prof. Dr. Rédei Mária DSc – Eötvös Loránd Tudományegyetem
Dr. PhD Szónoky Ancsin Gabriella – Szegedi Tudományegyetem
Dr. univ. Tóth István – Móra Ferenc Múzeum, Szeged
Dr. PhD Veres Lajos, elnök-vezérigazgató – Hazai Térségfejlesztő Rt.

Felelős kiadó:

Dr. Gulyás László
6727 Szeged, Löwy Sándor utca 37. e-mail: gulyas1@t-online.hu

ISSN 1789-6339
HU ISSN 1789-6339

Technikai szerkesztő:

Kádas Gabriella

Nyomda:

Juhász Nyomda

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó.....	5
-------------	---

A HABSBERG MONARCHIA ÉS ÖRÖKSÉGE

Hajdú Zoltán: A Bánság térfejlődésének közigazgatás-történeti csomópontjai 1918-ig.....	7
Kókai Sándor: A Bánság, mint a történelmi Magyarország sajátos régiója különböző szemléletek tükrében.....	17
Csüllög Gábor: A Bánság változó szerepe Magyarország történeti térszerkezetében a 10–19. század között	29
Gulyás László: A délvidéki régióközpontok – Arad, Temesvár és Szeged – ipara a dualista korszakban.....	38
Majdán János: A vasutak kiépülése a Bánságban	46
Marjanucz László: A bánsági német bevándorlás okai	54
Miklós Péter: Újszentiván lakosságának etnikai és felekezeti viszonyainak változásai.....	63
Mérei András: A németek tájformáló szerepének néhány aspektusa a Bánságban	70
Pap Tibor: Szerb próbálkozás a Bánság kikerekítésére: Egy, az 1860-as évekből való etnikai alapú területkikülönítési terv társadalomelméleti vonatkozásai	80
Pál Ágnes: A Bánság földrajzos szemmel.....	91
Sarnyai Csaba Máté: Az impériumváltás hatása a felekezeti viszonyok alakulására a szerbiai Bánságban	98
Suba János: A Habsburg Birodalom térképei a Bánságról (XVIII–XX. sz.).....	107

REGIONÁLIS TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Gál Zoltán: A helyi bankok aranykora: Bankközpontok a Bánságban a 20. század elején	117
Keczer Gabriella–Czagány László: A romániai Bánság fejlettsége a Dél-Alfölddel történő összevetésben	134
Komarek Levente: Az ipari parkok jellemző vonásai a Nyugat/Vest romániai régióban	139

FIATAL REGIONALISTÁK

Kincses Áron: Román állampolgárok Magyarországon	148
Kránicz Judit: Zalaegerszeg és testvérvárosai	160

ESEMÉNYEK ÉS KONFERENCIÁK

Győri Ferenc: Beszámoló a „Határtalan határok” Jubileumi Tudományos Nemzetközi Konferenciáról.....	171
Keczer Gabriella: Beszámoló a Régiótörténeti Kutatások Albizottság megalakulásáról.....	174
Keczer Gabriella: Beszámoló az I. Régiótörténeti Kutatások Konferenciáról.....	175
Gulyás László: Beszámoló az V. Európai Kihívások Nemzetközi Tudományos Konferenciáról.....	175
Dusek Tamás: Beszámoló „A Területi Statisztika fél évszázada” című műhelybeszélgetésről	177

RECENZÍÓK

M. Császár Zsuzsa (szerk.): Magyarország és a Balkán. Balkán füzetek – Különszám I–II. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs, 2009. Ismereti: <i>Németh Ádám</i>	178
Boros Lajos–Garamhegyi Ábel: Bevezetés a településmarketinge Egyetemi jegyzet. JATEPress, Szeged. 2009. Ismereti: <i>Móricz Ádám</i>	178
Horváth Gyula (szerk.): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát medence régiói 9. Dialóg Campus Kiadó. Pécs–Budapest. 2009. Ismereti: <i>Pál Ágnes</i>	178

Előszó

2008 tavaszán induló folyóiratunk No. 9-es számát tartja a kezében az ezen sorokat olvasó érdeklődő.

Jelen szám túlnyomó részét az MTA RTB Régiótörténeti Kutatások Albizottságával 2009. december 7-én közösen rendezett „I. Régiótörténeti Kutatások Konferencia. A Bán-ság mint történeti régió sorsa a török kiűzésétől napjainkig” szerkesztett előadásai adják. Emellett folytatjuk hagyományos rovatainkat is.

Sokszor leírtuk, de most újból leírjuk folyóiratunk arra törekszik, hogy minőségi – lektorált és referált – folyóirattá váljon, ennek biztosítékait az alábbiakban látjuk:

- A történész, a geográfus, a regionalista és közgazdász szakma jeles képviselőiből Tanácsadó Testületet állítottunk fel, mely testület tagjainak véleményét rendszeresen kikérjük lapunk szerkesztése során.
- A Szerkesztő Bizottság felállításakor arra törekedtünk, hogy az ország nagy és fontos egyetemeinek ismert és elismert oktatóit kérjük fel a szerkesztőség tagjainak.
- A folyóiratunkban megjelenő valamennyi cikket a főszerkesztő által felkért két lektor minősíti – ezek általában vagy a „Szerkesztő Bizottság” vagy a Tanácsadó Testület” tagjai közül kerülnek ki –, továbbá valamennyi cikkhez angol nyelvű „abstract”-ot csatolunk. Ily módon folyóiratunk eleget tesz a MAB által bevezetett „lektorált és referált folyóirat” kategória követelményeinek.

Szintén szeretnénk kihangsúlyozni, hogy szerkesztőségünk nem zártkörű klubként működik, azaz várjuk történész, geográfus, regionalista és közgazdász kollégáink ötleteit és tanulmányait folyóiratunk számára.

Szeged, 2010 márciusa

Gulyás László
főszerkesztő

HAJDÚ ZOLTÁN:*

A BÁNSÁG TÉRFEJLŐDÉSÉNEK KÖZIGAZGATÁS-TÖRTÉNETI CSOMÓPONTJAI 1918-ig

KEY POINTS OF SPATIAL DEVELOPMENT OF HISTORICAL PUBLIC ADMINISTRATION IN THE BANAT-REGION, UNTIL 1918

ABSTRACT

The Banat (Bánság) is a very special area of the Historical Hungary. It was formed in 1718 as a spacial public administrative unit. The Banat was nearly depopulated and the main task was repopulate the region. Settlers were arriving from different parts of Europe and Habsburg Empire.

In 1778, the Banat region was administratively joined with Hungary. Three counties were organised on the former territory of Banat. Temesvár (Timisoara) turned to be not just capital of Temes County, but functional capital of the whole region. After 1918, the former territory of Banat were divided between three (Hungary, Yugoslavia, Romania) countries.

1. Bevezetés

A történelmi Magyarország belső területi, közigazgatási alakulása jelentős részben a hatalmi-államterületi struktúrák változásaihoz, a nagy politikai területi átrendeződésekhez igazodva szakaszolható. Önálló szakaszcsoportról beszélhetünk az 1526 előtti, az országterület déli és belső részein török hódoltság időszakáról, valamint a török utáni stb. korszakokról.

A több évszázados Habsburg birodalmi keretek, a népesség önkéntes és szervezett nagytérsegi mozgásai miatt, illetve az államhatárok történeti és XX. századi átrendeződései okán minden egyes tájhoz, kiváltságos területhez, közigazgatási egységhez stb. több népnek, közösségnek van kötődése. Ha a Bánság/Bánát történeti-területi átrendeződési folyamatait nézzük, akkor ahhoz a magyarok mellett legalább a törökök, a németek, szerbek, románok kötődése emelendő ki, de ezek mellett a „nagy érintettek” mellett még több nemzetiségi csoport is megjelent a térségben.

Amikor a területi struktúra különböző elemeit (természetföldrajzi táj, történeti-néprajzi egység, politikai-közigazgatási felosztás stb.) elemezzük, akkor szükségszerűen „botlunk bele” fogalmi átfedésekbe, részben pedig területi ütközésekbe. Ilyen kategória a Temesköz, valamint az 1718–1778 között politikai-közigazgatási egységként létező Temesi Bánság (mely a térségben élő népek nyelvén Banatként jelent meg) fogalma is.

A Temesköz fogalma, mint természeti földrajzi táj viszonylag korán kialakult a magyar köztudatban (Kádár László szerint a népi tájszemléletben is), határai több irányban egyértelműen meghatározhatóak, északi határa a Maros, a nyugati a Tisza, a déli pedig a Duna. A „közbezárt síkság” nevét és meghatározó sajátosságát nem a határoló nagy folyók adják a magyar nép tájszemléletében, hanem a rajta végigfolyó Temes. A térség egészének lehatárolása során az egyetlen érdemi vitakérdés maradt a keleti, a hegyvidéki, avagy erdélyi határ megvonása.

* DSc, MTA Regionális Kutatások Központja.

Történetileg azért érdekes a kérdéskör, mert az „I. Régiótörténeti Kutatások, konferencia. A Bánság mint történeti régió” témájához kapcsolódva úgy határozhatjuk meg a térség induló struktúráját, hogy ami „török kézen maradt” az 1699. évi karlócai béke területi rendezései során, s a Temesvári vilajet/ejalet/pasalik keretei között szerveződött a Török Birodalmon belül 1716-ig, illetve formálisan 1718-ig. A térség alapvető folyamatait így államközi viszonyrendszerek befolyásolták, sőt egészében véve szélesebb nemzetközi kapcsolattrendszert, érdek és szerződés határozta meg.

A visszatérés után már adottak voltak az országon belül, illetve a szélesebb szomszédságban a korábban kialakult közigazgatási területi struktúrák, így a késői visszatérés lett a terület nagytérségi fejlődésének, s későbbi közigazgatási területszervezésének az alapja.

A magyar államtörténeti és közigazgatás-történeti felfogás és szakirodalom azt emeli ki a térség fejlődése kapcsán, hogy a leghosszabb ideig volt török megszállás alatt, demográfiailag a legnagyobb arányú pusztulást szenvedte el, részben a felszabadító háborúk következtében is. A betelepítés során rendkívül vegyes etnikai jellegű terület jött létre. A térséget „körüllengte” a katonai megfontolások és struktúrák egész sora.

A Katonai Határőrvidék (Katonai Végvidék) polgárosítása után rövid idő állt rendelkezésre valójában arra, hogy a térség egységes fejlődése bekövetkezzen. A Temesköz táji keretei között leginkább Temesvár dinamikus fejlődése biztosította azt, hogy a megyék feletti közigazgatási területszervezetben keretet kapjon a térség.

Csak 1918-ig tekintjük át a Bánság közigazgatási térfejlődésének csomópontjait, de meg kell jegyeznünk, hogy az I. világháború után tragikus módon alakult a térség története, ismét a hatalmi átrendeződések határozták meg, hogy felosztásra került Jugoszlávia és Románia között, s Magyarország új határai között is maradt egy kis része. A II. világháború újabb tértörténeti töréseket hozott a térség számára, s ismét csak a külső hatalmi átstrukturálódás játszotta a meghatározó szerepet.

2. A Temesköz közigazgatás-történeti fejlődésének csomópontjai a török uralom után

A Szent Liga és a Török Birodalom közötti háború 1697 augusztusában érte el a Temesköz térségét. A török hadsereg augusztus 28-án elfoglalta Titelt, s Pétervárad ostromának céljával átkelt a Duna–Tisza közére. A sikertelen ostrom után Erdélybe kívánt vonulni, de Zentánál találkozott Savoyai Jenő herceg fő erőivel, s szeptember 11-én katasztrofális vereséget szenvedett.

Szlavónia és a Szerémség visszafoglalt területeinek a rövid távú kezelése már jelezte, hogy az udvar sajátosan gondolkodik a töröktől visszafoglalt területek háború utáni megszervezéséről. (A Mohács előtti Pozsega, Verőce, Valkó és Szerém megyét nem állították helyre, hanem 1698 februárjában katonai közigazgatás alá helyezték a visszatért területeket. A katonai közigazgatás azt is jelentette, hogy a területi folyamatok alárendelődtek a biztonság érdekeinek, valamint a bécsi központi hatalom-törekvéseinek.)

Savoyai Jenő 1698 szeptemberében a császári fősereggel megjelent ugyan Temesvár alatt, de a béketárgyalások elősegítése érdekében érdemi ostrom nélkül Aradra vonult vissza. A kortársak számára úgy tűnt, mintha nyertes pozíciót adott volna fel a felszabadító háborúk legsikeresebb hadvezére.

1699 januárjában a Szent Liga és a Török Birodalom Karlócán aláírta a 25 évre szóló békét, melynek egyéb területi rendezései mellett az volt a meghatározó tartalma, hogy török fennhatóság alatt maradt a Maros–Tisza köze, a Temesvári vilajet. A bécsi Haditanács a döntés végrehajtása kapcsán elhatározta, hogy a 25 évre meghúzott új határ védelmét megerősíti. 1700-ban megkezdte a tiszai és a marosi (vagy arad-csanádi) határőrvidék terü-

leti rendszerének a kialakítását. A két új katonai terület a korábban megszervezett dunai, illetve horvát-szlavón határőrvidékkel együtt mintegy katonai-védelmi területi keretbe foglalta a Temesköz északi és nyugati határait (1. ábra).

1716 tavaszától ismét kiéleződött az osztrák-török viszony. A Temesköz teljes területét az ősz folyamán foglalta vissza a Habsburg Birodalom. (Temesvár ostromát nem kellett végigvinni, mert a törökök szabad elvonulás fejében átadták a várat és a várost). A területi és államhatár-kérdéseket az 1718 júliusában megkötött pozsareváci békében rendezték. A törökök lemondtak a Temesközről, valamint a Szerémségről és Belgrádról is.

1. térkép. A Temesi Bánság és térsége területi struktúrájának alakulása

Map 1. Territorial stucture of Temes Bánság and its region

Forrás: Edelenyi-Szabó D. 1928, Némethy A. 1958.

Az újonnan felszabadított területet belpolitikai, hatalmi, és jelentős részben gazdasági megfontolásokból nem csatolták vissza az anyaországhoz, hanem Temesi Bánság (ekkor jelenik meg a későbbi Bánság/Bánát térfogalom ezen a területen közigazgatási szervezési területegységként először, középkori előzménye nem volt) néven új, Bécsből kormányzott tartományt, sajátos területi-közigazgatási egységet hívtak életre.¹

A formálisan 1718. július 12. és 1778. június 6. között fennálló Temesi Bánság közigazgatási tekintetben közvetlenül a birodalmi központból igazgatott osztrák tartománynak volt tekinthető minden szempontból.² A magyar politikai elit folyamatosan sérelmezte, illetve megkérdőjelezte ezt: 1741. évi 18. tc., 1751. évi 24. tc., 1765. évi 33. tc.

Viszonylag rövid idő alatt a központi hatalom alapvető strukturális változtatásokat hajtott végre a visszaszerzett terület települési, népességi, gazdasági stb. viszonyaiban. Ebben szerepet játszott a terület gazdasági leválasztása is, hiszen önálló vámhatár választotta el az anyaország területétől.

A Temesvár központtal működő kormányzó (Claudius-Florimond Mercy gróf, altábornagy 1733-ig volt katonai kormányzója a területnek) először 13 kerületre (districtus), a clissurai hegyvidékre (Glissura) és 6 katonai századkerületre tagolta. (A katonai századokat 1726-ban temesvári, csákovai, hedjái, mutniki főkapitányságokká alakították át.) A kialakított új közigazgatási beosztás egyedi volt, nem volt tekintettel a török előtti magyar

területi struktúrákra (igaz, hogy azokat csak részben ismerték teljeskörűen). Már a területi nevezéktanál is jelezve, hogy a térség mindenben eltér a történeti és korabeli magyar polgári közigazgatástól.

Mercy gróf az 1733-ig terjedő kormányzósága alatt megkezdte a terület betelepítését, amely minden tekintetben bonyolult folyamat volt. Rendelkezésére 53 új települést jelöltek ki, illetve hoztak létre, elsősorban Németország déli területeiről, kisebb részben pedig Lotaringiából érkező telepesekkel. A Bánát fokozatosan európai jelentőségű bevándorlási, illetve betelepítési célterületté változott. A különböző nemzetiségek (németek, spanyolok, olaszok, franciák, csehek stb.) szinte kistérségenként eltérő mozaikja jött létre.

Az újratelepülést jelentős mértékben korlátozta a leromlott földrajzi környezet. A síkvidék mintegy 1/3 része mocsárvilággá vadult a török időszakban. A malária és az egyéb tömeges fertőzések megharmadolták a betelepült lakosságot, ezért jelentős volt a visszatelepülés.

1738-ban a török ismét végigpusztította a területet. Az 1739-es béke után kezdett normalizálódni az élet. Az 1741 júniusában megkötött karánsebesi szerződés értelmében a Temesi Bánság déli határait a Duna, keletit pedig Oláhország határai képezték. A közös szárazföldi határok kijelölésére, illetve egyértelművé tételére 27 „hányást”, határjelölő mesterséges dombot emeltek.

1739-ben Falkenstein Béla lett az újjászervezett csanádi egyházmegye püspöke, de joghatósága nem terjedt ki a Temesi Bánság területeire. Alig telt egy év, amikor a hatalom köreiben tudatosult, hogy a római katolikus egyház nem rekeszthető ki a térségből, s még Falkenstein Béla megkezdte Temesváron a püspöki palota és székesegyház építését. Temesvár lett a csanádi püspökség új székhelye.

Az új kormányzó, báró Engelshofen elődjéhez hasonlóan sokat tett a terület benépesítése érdekében. 1768-ban a Temesi Bánság nagyobb része polgári, kamarai igazgatás alatt állt, a bányászat fejlesztésére külön bányászati kormánysszéket hoztak létre (Némethy A. 1958). Ez nem megfelelő formátumú hivatkozás itt. Az állami, katonai jelenlét nagyrészt meghatározta a térség belső folyamatait.

A Bánát nagyobb részének polgári igazgatás alá kerülése után 10, szerb lakosságú község királyi privilégium alapján autonóm Nagyikindai Kerületté alakult. A kerület szinte egésze kamarai birtok volt. Ténylegesen nem volt önálló törvényhatóság, országgyűlési követeket nem választott és nem küldött Pozsonyba. (Az 1870. évi. 42. tc. mégis önálló törvényhatósággá szervezte, de hat év múlva Torontál megyével egyesítette.)

A helyi közigazgatás kialakulása szempontjából jelentős tényező volt, hogy a betelepülő, soknemzetiségű, sokvallású népesség eltérő jellegű és tartalmú helyi önkormányzati tapasztalatokkal rendelkezett, s ez különösen fontos volt a nagyobb, fokozatosan várossá váló települések esetében.

1751 áprilisában Mária Terézia kezdeményezésére a 8 északi körzetet kivonták a katonai kormányzat igazgatása alól, s külön polgári igazgatás keretében Bécsből kormányozták. Három, katonai igazgatás alatt maradt vidékből megszervezték a Bánsági katonai határőrvidéket. A központi kormányzat – még Ausztrália felfedezése előtt – kialakította az „ausztrál modellt” a térségben. 1762–1768 között több mint 3100 fegyencet deportáltak ide, nevelő munkavégzési céllal.

1768–1771 között Kempelen Farkas volt a bánati telepítési kormánybiztos. Átszervezte a telepítési folyamatot, első feladatának tekintette a közbiztonság megerteremtését. A telepítendő településeken előre megépíttette a paplakot és az iskolát, a közegészségügy biztosítása érdekében felcsereket szerződttetett. Megindította a selyemhernyó-tenyésztést. Kempelen jelentős szerepet játszott abban, hogy Mária Terézia folyamatosan figyelemmel kísérte a területen végbemenő, sok ellentmondást hordozó folyamatokat.

Mária Terézia királynő rendeletére 1778 júniusában visszacsatolták az anyaországhoz a polgári igazgatás alatt álló Temesi Bánságot (mely ezzel egy időben természetesen megszűnt), melynek korábbi, 358 négyzetmérföldnyi területén három megyét szerveztek. Lugos központtal létrehozták Krassó megyét, melynek 109 négyzetmérföld területét öt járásra osztottak fel megalakulásakor, s 2 mezővárost, valamint 225 falut foglalt keretbe. Az új Temes megye székhelye Temesvár lett, 177 négyzetmérföld területén négy járást alakítottak ki, a 2 mezőváros mellett 177 falut és 4 pusztát igazgattak. Torontál Nagybecskerek központtal alakult meg, 132 négyzetmérföld területét 4 járásra, 2 mezővárosra, 112 falura osztották, s 42 pusztát is található volt a területén. A kamara tulajdonában lévő, nagy kiterjedésű birtok jelentős részét értékesítették, az új birtokosok tömegesen szerezhettek magyar nemességet. A nemesi vármegye működése így minden szempontból lehetségessé vált.

A továbbra is fennmaradó bánsági határőrvidék három ezredterületre (Pancsova – német-bánsági, Fehértemplom – szerb-bánsági, Karánsebes – román-bánsági) tagolódott, s a bécsi Haditanács igazgatása alatt maradt.

1718–1780 között a Temesköz egész területén mintegy 810 települést hoztak létre, ezzel a településsűrűség ugyan nem érte el a török előtti időszakét, de megteremtették a modernizáció alapjait.

Temesvár 1780-ban szabad királyi város lett, s ezzel nem csak a város belső fejlődése kapott új irányt, hanem fokozatosan az egész Bánság meghatározó központjává, majd modernizációs mozdonyává vált.

II. József közigazgatási átrendezése érintette a bánsági területek megyéit, s kis mértékben a katonai közigazgatási egységeit is. Temesvár kerületi székhely lett, s a három bánsági megye mellett igazgatási körzetébe került Bács megye is. A kerület területe mai mértékegységben kifejezve 28 122 km², népességszáma 792 217 fő volt. A négy megye négy szabad királyi várost, 25 mezővárost, 608 falut és 57 pusztát foglalt igazgatási keretbe³ II. József a maga közigazgatási beosztásával mintegy térben megalapozta a későbbi Szerb Vajdaság és Temesi Bánság területét, még akkor is, ha tudjuk, hogy halálával visszaállt a korábbi területi beosztás.

1796-ban Szaller György tollából megjelent Magyarország első, magyar nyelvű földrajzi monográfiája, melyben a „Tiszán túl való Magyar Ország”⁴ keretei között elemezte a térség belső viszonyait, különös tekintettel a közigazgatási struktúrára. A Temesi (Temesvári) Banát „Nagy Térségű Tartomány”, melynek népességszáma különösen 1763-tól kezdett gyorsabban növekedni. A terület népességszámát 317 928 főre tette, akik mezei munkából, kézi mesterségből élnek, avagy „selymet fon, s a selyem bogarakkal bánik”.

Ha a török kiűzésétől az 1848-as forradalomig összefoglaljuk a térség közigazgatástörténeti problematikáját, akkor azt kell elsősorban megállapítanunk, hogy az 1688-ban, Kollonics Lipót győri püspök által a bécsi udvar számára megfogalmazott „első, avagy új berendezkedés”, az Einrichtungswerk természetes módon nem vonatkozott a török uralom alatt maradt területre, de jelentős mértékben meghatározta a későbbi politikai, területszervezési, igazgatási stb. belpolitikai környezetét, valamint a közigazgatási területszervezési hátterét. Azt is mondhatjuk, hogy a Temesköz nélkül jött létre az új berendezkedés első állapota.⁵

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc leverése után az osztrák központi hatalom a történelmi ország-terület politikai és közigazgatási feldarabolása mellett döntött. A közigazgatási területi struktúra kialakításában elsősorú szerepet kapott a magyarság lehető legteljesebb korlátozása. Ennek keretében és érdekében Ferenc József császár 1849. november 18-i uralkodói rendeletében életre hívta a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság koro-naország intézményét. Szerém megye vukovári, iloki és rumai járásából, valamint Bács-

Bodrog és Torontál megye területeiből a Szerb Vajdaságot, míg Temes megyéből és a visszacsatolt területekből pedig a Temesi Bánságot hívták életre. Ebben a koronaországi konstrukcióban a Temesi Bánság a Szerb Vajdaság mellérendelt területe lett, külön politikai kormányzattal.

Bach területrendezései (1849, 1854) nem érintették érdemben a külön közigazgatási terület egységet, mert azok elsősorban Magyarországra koncentráltak. A kialakított területi rendet Fényes Elek statisztikai feldolgozása alapján fogalmazhatjuk meg.⁶ A területi struktúrában a politikai felosztás (a koronaországok) volt a meghatározó szint. A magyar korona országai csak képletesen képeztek egyfajta egységet, valójában hat (Magyarország, Erdély, Szerb vajdaság és Temesi bánság, Horvát- és Tótország, Katonai végvidék, Dalmát királyság) álltak.

A közigazgatási területi szervezetet illetően azt kell megállapítanunk, hogy a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság központja egyértelműen Temesvár lett, itt székelt a cs. és kir. Helytartóság. „Alatta állnak”: 1. Temesvár főváros tanácsa, 2. Temesi kerület Temesváron, 6 járással, 3. Lugosi kerület Lugoson, 4 járással, 4 Becskerek kerület Becskereken 8 járással és Nagy-Becskerek tanácsával, 5. Zombori kerület Zomborban, 6 járással, Zombor és Szabadka városok tanácsaival, 6. Újvidéki kerület, 5 járással, s Újvidék város tanácsával.⁷

A Szerb Vajdaság és Temesi Bánság koronaországban egészében véve 8 város, 65 mezőváros, 689 falu, összesen 762 település volt. A 243 547 lakóházban mintegy 1,426 millió ember élt 1851-ben. A Vajdaság legnagyobb lélekszámú városa a 33 918 lakosú Szabadka volt. Zombor a maga 22 144, Temesvár a 21 381 lakosával jelentős településnek számított. Újvidék lakosság száma alig haladta meg a 10 ezer főt. A mezővárosok közül Versecz 17 748 fővel volt a legjelentősebb település, mellette Nagy-Becskerek (15 317 fő) Zenta (14 987 fő), Baja (14 597 fő), Nagy-Kikinda (14 577 fő) rendelkezett nagy népességszámmal.

A települések mind méretben, mind pedig nemzetiségi, társadalmi, gazdasági tekintetben erősen különböztek egymástól. Az új közigazgatási egység meghatározó sajátossága a soknemzetiségűség és sokvallásosság lett. A mintegy 1,426 millió lakos közül 232 730 volt a magyarok száma, a románoké 416 930, a németeké 351 730, a szerbeké pedig 402 890.

Vallást tekintve 1851-ben a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság területén 614 577 római katolikus, 11 612 görög katolikus, 679 556 görög keleti, 77 038 protestáns, 16 214 zsidó élt.

„A katonai Végvidék politikai kormányzata az 1851. július 28-án kelt hadügyminiszteri kibocsátvány által egészen újonnan rendeztetett. A végvidéki ezredvidékek két katonai határőr kormányhoz (Zágráb és Temesvár) tartoznak...”⁸ A Katonai Határőrvidék sokat veszített katonai jelentőségéből, de területi szerepét megtartotta. A Végvidék teljes lakosságából mindössze 5417 volt magyar.

A kibontakozás érdekében az uralkodó 1860. december 27-i rendeletével megszüntette a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság jogintézményét, mely így rövid életű, de történeti, térszemléleti következményeiben és hatásaiban jelentős volt. A terület betagolódott a magyar polgári igazgatás területi rendszerébe.

Az 1870. évi népszámláláskor a Temesi Bánság már nem létezett sem közigazgatási, sem pedig közjogi területi egységként. A megyéit, illetve a Temesköz területére eső katonai határőrvidék részeit külön vették számba.

Krassó megye a népszámláláskor 5 járásra (Lugosi, Bégai, Facseti, Bogsáni, Oraviczai), 12 mezővárosra, 225 falura és 7 pusztára tagolódott. A megye 259 ezer ember számára nyújtott lakóhelyet.

Az 1869-1870 fordulóján megtartott népszámlálás szerint Temes megye területe öt járásra (Temesi, Marosmelléki, Lippai, Csakovai, Verseczi), egy rendezett tanácsú városra, 15 mezővárosra, 176 községre, 3 pusztára volt felosztva, s a megyét 302 ezer ember lakta. A

szabad királyi városi státusszal rendelkező Temesvár (32 ezer fő), valamint Versecz (21 ezer fő) lakosságával együttesen meghaladta a 356 ezer főt.

Torontál megye a maga öt járásával (Nagybecskereki, Törökbecsei, Törökkanizsai, Nagyszentmiklósi, Újpécsei), egy rendezett tanácsú városával, 116 mezővárosával, 158 falujával 47 pusztájával 350 ezer főt számlált. A megyéhez beosztott Nagyikindai Kerület négy mezővárosa és 6 faluja 62 ezer fő számára jelentett lakóhelyet.

A népszámlálás időszakában a Határőrvidék két nagy részre (Horvát-Illír, Szerb bánsági) tagolódott. Az utóbbi szervezeti és területi rendszerében négy ezred (Pétervárad, német-bánsági, román-bánsági, szerb-bánsági) valamint a titeli csajkás zászlóalj szolgált.

A térség végleges belső rendezése eléggé vontatottan haladt, hiszen a polgári közigazgatás teljes rendszerének a kialakítása érdekében meg kellett szüntetni a katonai határőrvidéket. Ezen a területen 1872 júniusában indult meg a bánsági határőrvidék, valamint a titeli zászlóalj felszámolása az uralkodó rendeletével. A változtatások közigazgatási átvezetésre és részletes szabályozására az 1873. évi XXVIII. törvényben került sor. A bánsági határőrvidék legnagyobb része Torontál, kisebb része pedig Krassó és Temes megyéhez került beosztásra.

A román-bánsági ezred területéből, valamint a szerb-bánsági ezred egy részéből 1874-ben Karánsebes székhellyel létrehozták önálló törvényhatóságként Szörény megyét. A megye kis területű, alacsony népességszámu, román többségű képződmény volt. (1886-ban a még akkor is újnak számító megyét egyesítették Krassó megyével.)

Pancsova, Fehértemplom és Karánsebes törvényhatósági jogú várossá alakulhatott. Mindhárom viszonylag kis lélekszámu volt a kategórián belül. (1876-ban Fehértemplom és Karánsebes törvényhatósági jogállását megszüntették, s Fehértemplomot Temes megyébe osztották be.)

Az 1876-os törvényhatósági területrendezés során érdemi átalakításra a térségben nem került sor, a legjelentősebb változtatás az volt, hogy a Nagyikindai Kerület Torontál megyébe került át, s a megye székhelye Nagybecskerek lett. 1881-ben egyesítették Krassó és Szörény megyét, s ezzel kialakult az 1918 előtti megyei beosztás területi rendje (lásd még 2. ábra, 1. táblázat).

Joggal írhatta Cholnoky Jenő Magyarország földrajzát elemezve: „A Temesköz vagy Bánság mai megyei beosztása egészen újkeletű, azért határolódnak a vármegyék olyan meglehetősen szabályosan, észak-déli irányú sávokra osztván be a nagyjából négyzetalakú területet.”⁹

A térség utolsó egységes, közigazgatási betagolási tervét Teleki Pál készítette el 1921-ben, már az új országhatárok meghúzása után. Teleki úgy látta, hogy a soknemzetiségű, sokvallású, soknyelvű terület ebben a sokszínűségében lehet a Kárpát-medencén (a történelmi Magyarországon) belül egységes közigazgatási terület.

1. táblázat. A temesközi megyék népességszáma és anyanyelvi megoszlása 1910-ben

Table 1. Inhabitants according to mother-tongue of counties of Temesköz

Megye, járás	Terület (km ²)	Összes népesség 1910-ben	Magyar	Német	Róman	Szerb	Egyéb, és ismeretlen anyanyelvű
Krassó-Szörény	11 074,0	466 147	33 787	55 883	336 082	14 674	25 721
Temes	7 151,0	400 910	47 518	120 683	160 585	57 821	14 303
Temesvár t.jv.	85,0	72 555	28 552	31 644	7 566	3 482	1 311
Versecz t.jv.	197,0	27 370	3 890	13 556	879	8 602	443
Torontál	9 903,0	594 313	125 041	158 312	86 168	191 036	33 756
Pancsova t.jv.	113,0	20 808	3 364	7 467	769	8 714	494

Forrás: A Magyar Szent Korona országainak 1910 évi népszámlálása. 6. rész.

Végeredmények összefoglalása. Magyar Statisztikai Közlemények No. 64. Budapest 1920.

1. térkép. A Temesköz megyei és járási területfelosztása 1910-ben

Map 2. County and sub-county division of Temesköz in 1910

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények, No. 64.

3. Összegzés

A Temesköz/Bánság/Bánát fogalmának kialakulásában és változásában, területi fejlődésében egyszerre játszottak szerepet földrajzi tényezők és történeti struktúráváltozások. A politikai térfogalom alakulásában a történeti meghatározottságok változása volt a döntő. Kevés olyan térfogalom alakult ki az országban, melyben két birodalom (Habsburg, török) hosszabb ideig tartó küzdelmének ilyen jelentős hatása lett volna.

A közigazgatási térszerkezet alakulásában a birodalmi központi hatalom, a magyar országgyűlés, valamint a regionális történeti tényezők egyaránt formálóként jelentek meg. Meghatározó a felvilágosult abszolutizmus centralizációs törekvése, biztonságpolitikája és gazdasági érdeke volt.

A török után újraterlelt, soknemzetiségű, sokvallású, és térszervezetében újrászervezett terület rendkívül gyorsan regenerálódott, s rövid idő alatt az ország egyik fejlett régiójává vált. Temesvár fejlődésében a közigazgatási funkciónak számottevő szerepe volt, de igazán a gazdasági pozíciók kiépítésével vált a dualista korszak végére az ország egyik legfejlettebb vidéki városává.

Az 1918–1920 közötti folyamatok rendkívül bonyolult módon játszódtak le a térségben. 1918. október 31-én Temesváron létrejött a Bánáti Néptanács, mely rövid időre (24 nap) a függetlenné kikiáltott Bánáti Köztársaság kormánya lett. Az új állam – tervei szerint – magában foglalta volna a Bácskát is. A területen élő szerbek nem fogadták el az új állam létét, szembehelyezkedtek rendelkezéseivel. Az új államot csak Magyarország ismerte el.

Az előre nyomuló Antant hatalmak, s szövetségeseik rövid időn belül megszállták a térség jelentős részét, november elején felszámolták a politikai képződményt.

1918–1919-ben még volt egyfajta bizonytalanság a térség hovatartozását illetően, he nem is elsősorban az új Magyarországgal kapcsolatban, hanem a Bánát tekintetében a román és az új délszláv állam között.

JEGYZETEK

1. Gulyás László (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918. I. m. Horváth Gyula (szerk.): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus. Pécs–Budapest. 2009. 25–44.old.
2. Marjanucz László (2003): Autonómia és regionalitás összefüggései a Temesi Bánság 18. századi történetében. 107. old. In. Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.): Autonóm közösségek a magyar történelemben. Kiskunfélegyháza, 2003. 107–118.old.
3. Hajdú Zoltán (2001): Magyarország közigazgatási földrajza. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó. 116–117. old.
4. Szaller Gy. (1796) : Magyarország földleírásának rövid foglalatya egygy hozzá tartozandó újonnan rajzolt mappával egygyütt. Pozsony, Schauuff János. 207–122. old.
5. Csizmadia A. (1979): Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban. Nemzeti Könyvtár. Budapest, Gondolat Kiadó. 39–65. old.
6. Fényes Elek (1857): Az Ausztriai Birodalom statisztikája és földrajzi leírása. Két rész egy kötetben. Pest, Heckenast Gusztáv.
7. Fényes Elek (1857) 245. old.
8. Fényes Elek (1857) 246. old.
9. Cholnoky Jenő (1937): Magyarország földrajza. A Föld és élete VI. Budapest, Franklin-Társulat kiadása. 126. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Böhm L. (1867): Délmagyarország vagy az ún. Bánát külön történelme. Pest.
- Cholnoky Jenő (1937): Magyarország földrajza. A Föld és élete VI. Budapest, Franklin-Társulat kiadása.
- Csizmadia A. (1978): A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Csizmadia A. (1979): Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban. Nemzeti Könyvtár. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Edelenyi-Szabó Dénes (1928): Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. Budapest, Hornyánszky Viktor. Klny. A Magyar Statisztikai Szemle 1928. (VI.) évfolyamából.
- Fényes Elek (1839): Magyar Országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. Pest, Trattner-Károlyi.
- Fényes Elek (1847): Magyarország leírása. Pest, Beimel.
- Fényes Elek (1857): Az Ausztriai Birodalom statistikája és földrajzi leírása. Két rész egy kötetben. Pest, Heckenast Gusztáv.
- Gulyás László (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918. Id. mű Horváth Gyula (szerk.): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus. Pécs–Budapest. 2009. 25–44.old.
- Hajdú Zoltán (2001): Magyarország közigazgatási földrajza. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Kókai Sándor (2004): A Bánát néhány népességföldrajzi jellemzője és sajátossága 1870–1910 között. In: Hanusz Á. (szerk.): Földrajzi környezet-történeti folyamatok. Nyíregyháza, pp. 193–224.
- Kókai S. (2004): Az állam- és közigazgatási határok változásának hatásai a Bánát népességére a XX. század folyamán. In: II. Magyar Földrajzi Konferencia, Szeged.
- Kulcsár K. (2004): II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768–1773. Budapest, Magyar Országos Levéltár, Gondolat Kiadó. (Doktori mestermunkák)

- Magda P. (1818): Magyar Országnak és a határ őrző katonaság vidékének legújabb statistikai és geographiai leírása. Pest, Trattner János.
- Marjanucz László (2002): Adalékok a Habsburg berendezkedés és telepítés bánsági történetéhez. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti Tanulmányok. 5. Szeged. 2002.
- Marjanucz László (2003): Autonómia és regionalitás összefüggései a Temesi Bánság 18. századi történetében. In. Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.). Autonóm közösségek a magyar történelemben. Kiskunfélegyháza, 2003. 107–119.
- Némethy A. (1995): Magyarországi törvényhatóságok közigazgatási beosztásának változásai 1526 után. – Történeti Statisztikai Közlemények, 2. évf. No. 2–3. pp. 107–120.
- Szabó Attila M. (2003): Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helységnévtára, 1–2. kötet. Csikszereda, Pro-Print Könyvkiadó.
- Szaller Gy. (1796): Magyarország földleírásának rövid foglalattya egygy hozzá tartozandó újonnan rajzolt mappával egygyütt. Pozsony, Schauff János.
- Szentkláray J. (1879): Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből. Temesvár.
- Vályi A. (1796): Magyar Országnak leírása. Buda, Királyi Universitas.
- Electronic Banat. www.banatul.com

DR. KÓKAI SÁNDOR:*

A BÁNSÁG, MINT A TÖRTÉNELMI MAGYARORSZÁG SAJÁTOS RÉGIÓJA KÜLÖNBÖZŐ SZEMLÉLETEK TÜKRÉBEN

THE BÁNSÁG AS A SPECIAL REGION OF THE HISTORICAL HUNGARY IN DIFFERENT ASPECTS

ABSTRACT

Today the Bánság region maybe born again. There are a new form of the organization. They are looking for a place of the new globalization world. They are ready to work together their neighbours. Especially because the Hungary and Romanian there are member of the European Union. They are looking for all the connection system which was very strong on the historical time. They can only this way for them for the development way and the because there are difference kind of ethnics they can get helping by this way. After the Trianon treatment it is changed many economical and other problems and cut it down the traditional, economical and social connections.

1. Bevezetés

Kétségtelen tény, hogy a történelmi Magyarország történelmi-földrajzi régiói „feltámadni” látszanak. A területi folyamatok ma sem állnak meg az országhatároknál, a társadalmak, a helyi és térségi közösségek önmaguk helyét keresik a globalizálódó világban. A trianoni határok szabdalta régiók lakói önmaguk helyét, múltját keresik, melynek eredményeként a történeti földrajzi aspektusú régiókutatások is reneszánszukat élik napjainkban. Nem véletlen, hogy a történészek és geográfusok széles táborát bevonva sorra születnek az ún. régió monográfiák, jelezve a kutatóműhelyekben folyó alap- és alkalmazott kutatások színvonalát, melynek egyik aspektusa a régió fogalmának, horizontális és vertikális tagolt-sági szintjeinek eltérő értelmezése.¹

A másik, hogy – a tematikus térképeken túllépve – grafikus térszerkezeti ábrák és térszerkezeti modellek formájában is megjelenítik a dualizmus-kori Magyarország (Kárpát-medence) különböző szemléletű (pl. természeti, társadalmi, gazdasági, modernizációs, közigazgatási stb.) régióit, országrészeit, illetve nagy tájait, s a közöttük zajló munkamegosztás formáit. Olyan állapotrajzok készülnek a korabeli Magyarország társadalmi-gazdasági-települési térszerkezetéről és változásainak folyamatairól, melyek komplex egészet alkotva szintézisei és esszenciái a kutatásoknak. A történész és geográfus szakma csoportjai és egyéniségei üttörő szerepre vállalkoznak, hiszen mindkét fél, ha csak olykor árnyalatilag is, más-más gondolatvilágával, elemzési és szintézis alkotói szemléletmódjával szolgálja a nemes ügyet, feltárni és elemezni a Kárpát-medence ekkor differenciálódó országrészeinek (régióinak?) specifikumait és kapcsolatrendszeit, elhelyezve a történelmi Magyarország – ritkábban az Osztrák–Magyar Monarchia – egységesen működő és funkcionáló, egyszerre tradicionális és ugyanakkor modernizálódó térszerkezeti rendszerében.

A területi kutatások különböző elméletek, szemléletek halmaza, így elfogadható, hogy ugyanazon földrajzi térre – azonos időszakra vonatkoztatva is – több térszerkezeti ábra és

* Főiskolai tanár – Nyíregyházi Főiskola.

modell készülhet, amelyek kisebb-nagyobb eltéréseket mutathatnak. A történelmi Magyarországon a régiók számát, kiterjedését, a közöttük lévő kapcsolatok mélységét és irányultságát tekintve még nincs konszenzus a magyar geográfiában. A különböző aspektusú elképzelések földrajzi szemléletű eredményeit – a Bánság példáján keresztül – bemutatva néhány problémakört kívánok felvillantani, és keletkezésük időrendjében rendszerezni.

2. Természetföldrajzi szemléletű elképzelések

A természeti adottságok, mint tájalkotó és tájformáló tényezők, s a társadalom által felhasznált és igénybevett helyi és helyzeti energiák egyik determináns eleme, kihagyhatatlan egy komplexitásra törekvő áttekintésből. Az egyszerűbbnek tűnő természetföldrajzi szemléletű felosztások is csak néhány nagy táj léteiben (pl. Alföld, Erdély, Felvidék stb.) jutottak konszenzusra, határaik megvonásában alig. Az egyik legelfogadottabb felosztás, a Bulla–Mendöl-féle² szerint a Kárpát-medence hét nagytájra tagolódik, melyből kettő (Alföld, Erdély) fedi le a Bánság területét. Merőben más Prinz Gy. természetföldrajzi tájtagolása,³ mely alapján a Kárpát-medence tizenhat nagytája közül immár négy fedi le a Bánság 28 522 km²-nyi területét (1. ábra).

1. ábra. Prinz Gyula földrajzi tájai

Figure 1. Geographical landscapes of Prinz Gyula

Forrás: Prinz Gyula 1924

A Bánság mai lehatárolása a Kárpát-medencén belül természetföldrajzi szempontból látszólag egyszerű, főként, ha a vízrajzi – Duna–Tisza–Maros – határokat tekintjük. A Duna, Tisza, Maros, valamint az egykori Krassó-Szörény vármegye keleti határa közötti területen négy nagytáj (Alföld, Bánsági-dombvidék, Bánsági-hegyvidék, Déli-Kárpátok), valamint közép- és kistájak (12 db, ill. 37 db) együttese alkot teljes lefedettséget (2. ábra).

Sem a határoló folyóvölgyek, sem pedig a megyehatárok nem alkottak természetes határt, mindazok ellenére, hogy tektonikailag kijelölt folyóvölgyek és medencék (pl. Temes-Cserna árok, Almás-medence stb.) mozaikszerűen feldarabolják és elhatárolják a jelentősebb rögzvidékeket, fennsíkokat és hegységeket. A táji tagozódást figyelembe véve jóval bonyolultabb a kép, jó példa erre a Polyána Ruzska hegység, melyet földrajzi helyzete alapján soroltak már az Erdélyi-középhegységhez,⁴ felépítő kőzetei alapján a Déli-Kárpá-

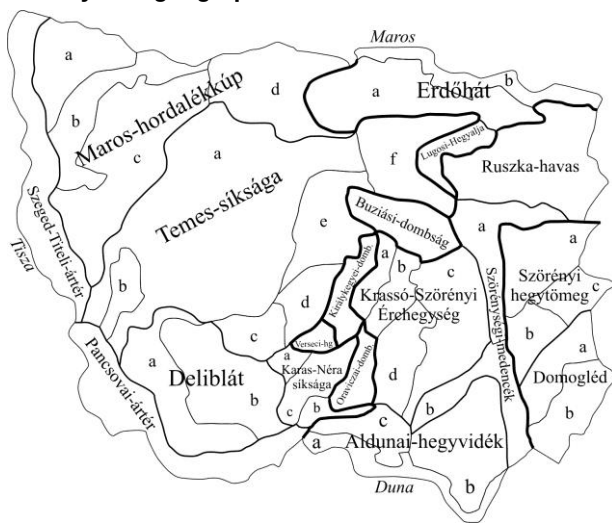
tokhoz is.⁵ A Pannon Enciklopédia szerzői s a Kárpát-medence természetföldrajzi kutatásával foglalkozók zöme azonban a Bánsági-hegyvidék különálló részének tekintette.⁶

Székely András a Bánsági-hegyvidéket és a Polyána Ruszka hegységet is a Déli-Kárpátok részének tekintette.⁷ A Bánsági-hegyvidék és a Déli-Kárpátok elhatárolása (Temes-Cserna árok mentén) is okoz problémákat, s e lehatárolási kísérletek⁸ több, mint kétségek. A Bánsági-hegyvidék és a Krassó-Szörényi-Érhegység igen különböző geológiai korú, szerkezetű és csapásirányú, valamint összetételű vonulatokból áll (pl. Orsovai-hg., Almás-hg., Lokva-hg., Verseci-hg. stb.), melyek egy része a Déli-Kárpátok szerkezeti övezetéhez tartozhat (pl. Orsovai-hg., Karánsebesi-hg.), más része az Erdélyi-szigethegység paleozoos tömegéhez kapcsolódhat.

Az Alföld esetében is megfogalmazódhatnak kételyek, melyek szerint sem a Tisza, sem a Maros nem jelent markáns elkülönülést, különösen morfológiai értelemben. A megsüllyedt és összetöredezett torontál-temesi löszsíkon elhelyezkedő hordalékkúpok (pl. Maros, Bega, Temes stb.) és megsüllyedt medencék (pl. Alibunári-mocsár stb.) sorozata, illetve a folyók keskenyebb-szélesebb völgytalpai és kiterjedt árterületei (pl. Marosszög, Temes árter, stb.), változatos formakincsükkel (pl. morotvák, parti dűnék, övzátonyok, mocsarak stb.) ugyanolyan gazdagon tagolják a Bánság síksági jellegű mezo- és mikrotárait is, mint az Alföldet.

2. ábra. A Bánság természetföldrajzi tájai és határai

Figure 2. Physical geographical units and borders of the Bánság

Forrás: Hajdú-Moharos J.

3. Társadalomföldrajzi szemléletű elképzelések

A társadalmi folyamatok tér- és időbeli alakulása a dualizmus kori Magyarország fejlődésének egyik – ha nem a legfontosabb – olyan alfája és omegája, amelynek sajátosságai nélkül nem érthetők meg a huszadik század történései, sem Trianon, sem az azt követő időszak. A régiók számát és kiterjedését, a közöttük lévő kapcsolatok mélységét és irányultságát tekintve még nincs konszenzus a társadalomföldrajzi szempontú felosztásokban sem, az azonban egyértelmű, hogy a Bánság, akár önállóan,⁹ akár a tágabb horizontú Délvidék részeként¹⁰ kiemelkedő szerepet játszott a társadalmi-gazdasági, térszerkezeti, etnikai, demográfiai stb. folyamatokat tekintve (3. ábra).

3.1. Centrum-periféria elképzelések

Az elmúlt évtizedek egyik leginkább kutatott Kárpát-medencei térrelációja a centrum-periféria ellentét. Alkalmazhatóságához el kell fogadnunk például Tóth József megállapítását, mely szerint „...a XIX. század folyamán az Osztrák–Magyar Monarchia keretei között körvonalazódnak kezdtek a regionális fejlődés magterületei, elkülöníthetők bizonyos régiókezdemények, melyekből zavartalan fejlődés esetén minden bizonnyal definitív régiók alakulhattak volna ki...”¹¹

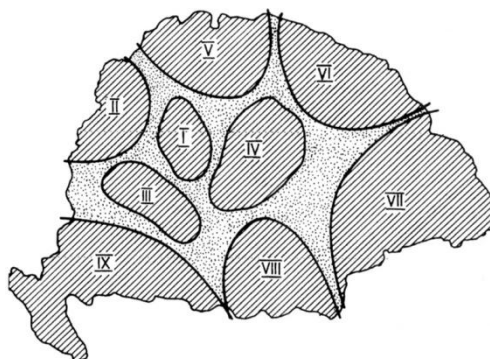
A fenti definíciót felhasználva számos olyan tudományos munka született, amely – különböző vizsgálatok révén – a centrum térségek lehatárolására vállalkozott.

Azzal a megállapítással is egyetérthetünk, mely szerint: „...a régiók csak attól kezdve értelmezhetőek, amikor a termelőerők fejlődési folyamata eljutott abba a fázisba, amelyben a munkamegosztás területi aspektusának megfelelően olyan térségek különülnek el egymástól, amelyeknek saját fejlődési ívük, struktúrájuk, jövőjük, így fejlesztési problémáik is vannak, amelyek bizonyos belső kohézióval rendelkeznek, textúrájuk a magterületen sűrű és a perifériák felé ritkul, az ott élő lakosság tudatában entitásként tükröződnek, s bizonyos komplexitásuk van...”¹²

E meghatározás egyben azt is jelenti, hogy a társadalmi-gazdasági önfejlődésből születő régiók (3. ábra) megjelenése és kutatása a legfontosabb, s nem a mindenkor felülről kiinduló regionális – zömmel igazgatási – átszervezési kísérletek, mely utóbbira éppen a Temesi-Bánság XVIII–XIX. századi fejlesztése lehetne a legjobb példa.¹³ Tény, hogy Horvátország és Erdély különállása mellett a Bánság az egyetlen olyan országgrésznyi terület a történelmi Magyarországon, ahol az igazgatásban, a területfejlesztésben, a telepítési politikában 1718–1918-ig a regionális elvek is érvényesültek, dacolva és ellentétbe kerülve olykor a magyar alkotmányjogi hagyományokkal.¹⁴

3. ábra. A történelmi Magyarország régiói a 20. század elején

Figure 3. Regions in historical Hungary at the beginning of the 20th century

Forrás: (szerk.) Tóth J. 1997

3.2. A Nyugat–Kelet fejlettségbeli különbség vetületei

Az ország gazdasága a történelmi Magyarország fejlődését tekintve az egyik olyan szegmens, mely egyben a legvitatottabb, tényei és adatai egyértelműek, magyarázatuk korántsem. A kulcskérdés az, hogy a korábbi klasszikus gazdaságtörténeti feldolgozásokhoz (pl. Berend T. Iván, Ránki Gy., Gunst P., Katus L., Hanák P., Kövér Gy., Szuhay M. stb.) képest, amelyek az ország – ezen belül például az Alföld – elmaradottságáról szóltak, a társadalmi-gazdasági fejlettség vizsgálatának új megközelítési formái (pl. modernizáció, humán fejlettségi faktorok stb.) milyen új eredményeket hoztak. Van-e mindennek szemlé-

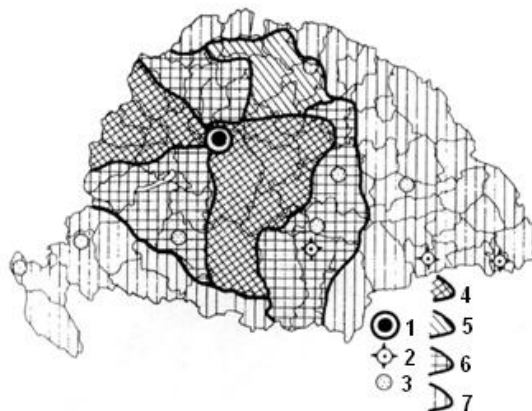
letet és régiót formáló hatása? E tekintetben Beluszky Pál kutatási eredményei¹⁵ kiemelkedő jelentőségűek, melyek közül a történelmi Magyarország modernizációs zónáit (4. ábra) bemutató a legismertebb.

Beluszky professzor korrekt módon ismerteti az eddigi kísérleteket, és kellő visszafogottsággal helyezi ezek sorába saját térszerkezeti vázlatát, nem titkolva az alkotóelemekben rejlő nehézségeket. Beluszky Pál a Bánság területét két és fél megyére szűkíti le modernizációs térképén, kettévágva a régiót úgy, hogy Krassó-Szörényt Erdély tradicionális, alig modernizálódó régiójához, míg Temest és Torontált Szabolcs, Bihar, Csanád és Arad megyékkel együtt a modernizációs folyamat elején álló köztes zónához kapcsolja, amely még nem szerveződött régióvá. „...A zóna mind gazdaság- és településtörténeti szempontból, mind a lakosság nemzetiségi (pl. Temes vármegyében a lakosság nemzetisége községről, községre változott) és vallási összetételét tekintve, mind természetföldrajzi szempontból rendkívül heterogén volt. Így nem jött létre belső kohézió. Növelte a zóna kiegyensúlyozatlanságát, hogy az ide tartozó, rohamosan növekvő, modernizálódó nagyvárosok – Nagyvárad, Arad, Temesvár – környezete modernizációban hátramaradott térség volt...”.

Amellett, hogy egyetérték Beluszky professzor úr megfogalmazásával, s azzal a fontos kitételrel, mely szerint: „...e vizsgálat során kirajzolódó modernizációs zónákat mutatjuk be, hangsúlyozva, hogy e régiókat a magyarországi modernizáció szintjéhez képest határoztuk meg (azok tehát csak ebben a relációban értelmezhetőek)”,¹⁶ saját kutatásaim az elmúlt években arra irányultak, hogy a Bánság (önálló) regionális specifikumait összegyűjtem, kiemeljem és értékeljem.

4. ábra. Modernizációs zónák a századelő Magyarországon

Figure 4. Modernisation zones in Hungary in the early 20th century

1= a modernizáció hídfőállása, Budapest; 2= modernizációs gócek számottevő „kisugárzással”;
3= modernizációs gócek; 4= számottevő modernizációval jellemezhető zónák; 5= a modernizáció második hullámának zónája; 6= a modernizációs folyamat elején álló zóna; 7= „tradicionális” régiók

Forrás: Beluszky P. 2008

3.3. Funkcionális téregységek néhány típusa

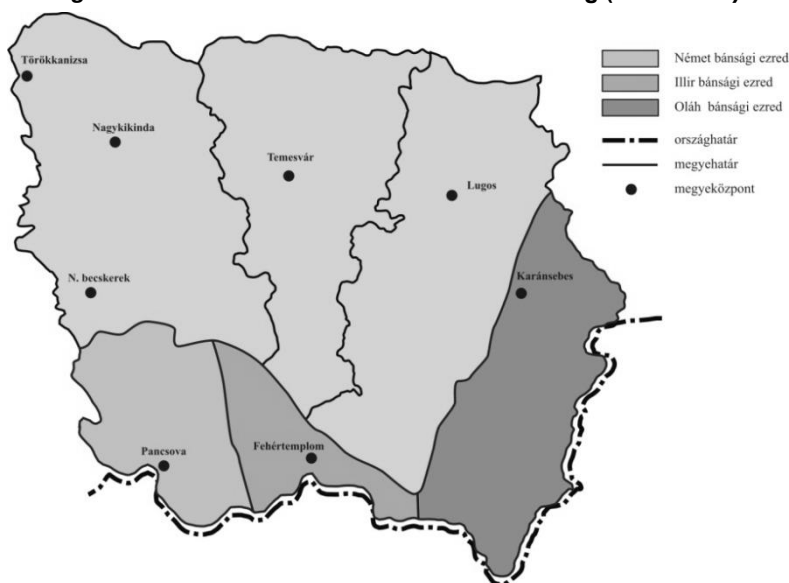
A régió kutatások zöme egy-egy társadalmi-gazdasági elem alapján történő térfelosztás, amely történhet az adott területen élő népesség jellemzőinek, demográfiai, társadalmi viszonyainak, gazdaságának, településhálózatának vagy éppen közigazgatási egységeinek megfelelően. A régiók határainak kijelölésénél kettős tendencia érvényesülhet, ez egyrészt a hasonlóság (homogenitás), másrészt a funkcionális kapcsolat, melyek eredménye a különböző téregységek megrajzolása. Az esetek nagy részében egy-egy homogén térség több

funkcionális egysége is tagolódik. Arról nem is beszélve, hogy például a vásárvonalon elhelyezkedő városok homogénnek tekintett vonzáskörzete minimum két funkcionális térre terjedt ki a történelmi Magyarországon.

3.3.1. Közigazgatási régiók

A magyar közigazgatás dichotómiái ismertek (pl. területi aránytalanságok, központ-terület egymáshoz való viszonya etc.). Eltekintve az államismei geográfia korai kísérleteitől (pl. Alsó- és Felső-Magyarország, s az ezen belül Dunán, ill. Tiszán innen és túl) az első komoly törekvés II. József közigazgatási területbeosztása volt. A kerületek, valamint Erdély és a katonai határőrvidék határainak kijelölése mellőzött mindenféle földrajzi szempontot, s elsősorban igazgatási igények figyelembe vételével történt. A nemzeti ellenállást megtestesítő megyékkel szemben II. József tíz közigazgatási kerületre osztotta az országot, melynek sajátos bánati leképezése, hogy 1785-ben síkságra és hegyvidékre tagolta a régiót. A síkságon az állattenyésztést kívánta előmozdítani, a lakosság szaporítását inkább szerb, mint más külföldi telepésekkel akarta elősegíteni. A hegyvidéken a románok felkarolását ajánlotta, s helytelenítette, hogy szolgálai bánnak velük.¹⁷ A Bánsági-határőrvidék területi különállása továbbra is megmaradt (5. ábra).

5. ábra. A Bánság közigazgatási tagolódása (1779–1876)
Figure 5. Administrative divisions in the Bánság (1779–1876)

Forrás: A szerző saját szerkesztése

A Bach-rendszerhez kapcsolódó közigazgatási beosztásban a Bánság megosztottsága változatlanul megmaradt.

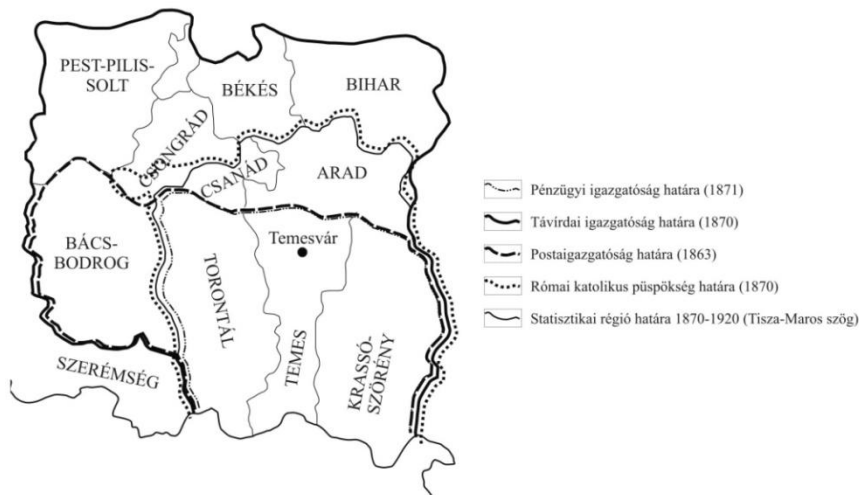
3.3.2. Szakigazgatási-statisztikai régiók

Külön hangsúlyt fektetve az egyes szakigazgatási „ágazatok” (pl. igazságügy, hadügy) területi rendszerére és a szakigazgatási régiókra megállapítható, hogy nem sok támogatást nyújtanak a történelmi Magyarország társadalmi nagyrégióinak felismeréséhez, s bennük a Bánság egzakt lehatárolása sem jelent meg (6. ábra).

A megyék mellett és felett kiépülő modern szakigazgatás intézményei illetékességi területeiket tekintve átnyúltak a Tisza és a Maros folyó vonalán, illetve a megyehatárokon. Azonban még így sem oldhatta meg a korabeli megyehatárokon átnyúló településközi kapcsolatok problematikáját sem (pl. Szeged, Arad).

6. ábra. Temesvár regionális szerepköre (1860–1870)

Figure 6. Regional functions of Temesvár (1860–1870)

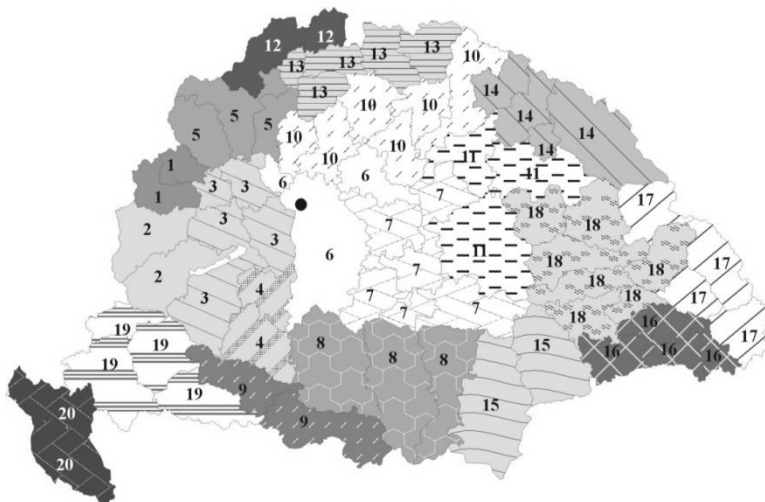
Forrás: a szerző saját szerkesztése

3.3.3. Gazdasági ágazatokhoz kötődő régiók

Gazdasági ágazatokhoz köthető régiókat két kutató határozott meg. Nagy Mariann mezőgazdaság régiókat határozott meg faktor- és klaszter elemzéssel.¹⁸ (lásd még a 7. ábrát), míg Gál Zoltán a pénzügyi szféra gazdaságban betöltött innovációs és modernizációs szerepét vizsgálta.

7. ábra. A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a cluster-elemzés alapján

Figure 7. Regional structure of the Hungarian agricultural according to cluster-analysis

Forrás: Nagy Mariann 2003

Véleményem szerint a legnagyobb probléma ezen régió-lehatárolásokkal, hogy mind a mezőgazdasági régiók (20 db kistérség, ill. 7 db nagytegség), mind a statisztikai régiók szerint vizsgált pénzügyi szolgáltatások területi fejlettségbeli differenciái nincsenek összhangban az országrészek (9db) területével, s így nehéz általános jellemzést adni a Kárpát-medence régióiról. Az önálló Bánát sajátosságai is elmosódottabbakká válhatnak, ha mezőgazdaságilag Bács-Bodrog megyével, pénzügyileg pedig Arad és Csanád megyékkel kiegészítve mutatják be a specifikumait.

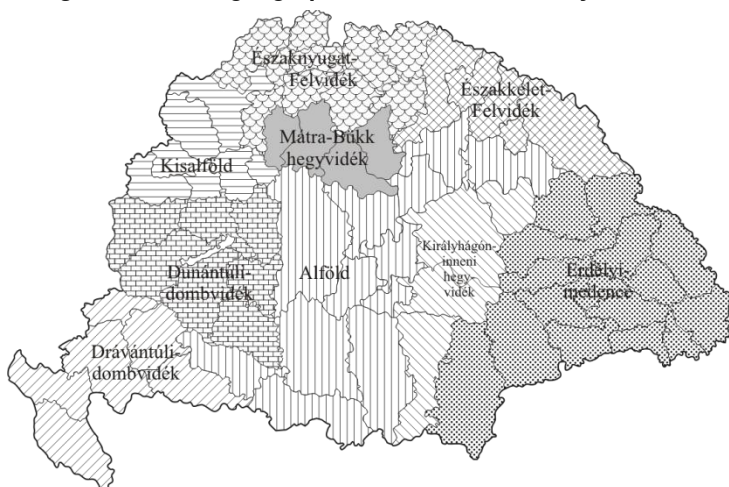
4. Komplex területfelosztási kísérletek

A komplex területfelosztási kísérletek alatt a természet- és társadalomföldrajzi tényezők együttes alkalmazását értjük. Számos természeti tájalkotó elem hasonlóságát (pl. éghajlat, domborzat, növényzet) figyelembe véve, illetve a társadalmi-gazdasági-települési tér funkcionális kapcsolatainak elemei alapján határozzák meg a régió igazi karakterét. Különösen fontos az elemzésekben, hogy a természeti viszonyoknak a társadalom térszerkezetére gyakorolt hatására helyeződik a hangsúly. A természeti táj és a társadalom funkcionális egységére épülő munkamegosztás teremtette gazdasági egységek (régiók) kutatói a helyi és helyzeti energiák és adottságok szerepét emelik ki. A társadalmi-gazdasági erőterekre és szintekre, esetenként az államszervező folyamatokban együtt tükröződő regionalizmus és regionalizáció bonyolult összefonódására és egymásrautaltságára helyezik a hangsúlyt. A dualizmus kori Magyarország társadalma a Kárpát-medence helyi és helyzeti energiáit – társadalmi-gazdasági szerveződésénél fogva – úgy tudta használni és működtetni, hogy három funkcionális térszínen (alföld, dombvidék, hegységkeret) volt jelen egyszerre, s területi rendszerébe zökkenőmentesen építette be a korábbi térszerkezetek legfontosabb, ekkor még ható elemeit.

A komplex területfelosztási kísérletek egyikeként mindenképp meg kell említeni Fodor Ferenc (1924) „természeti” földrajzi tájbeosztását (8. ábra). Fodor Ferenc a természetföldrajzi adottságoknak a mezőgazdasági termelésre gyakorolt hatását elemezte – Kemény György 1917-ben publikált járási szintű adatainak figyelembevételével – és korrigálta, mely alapján a Bánság területét három különböző részre tagolta.

8. ábra. Fodor Ferenc Kemény György nyomán korrigált természeti földrajzi tájbeosztása

Figure8. Natural geographical units corrected by Fodor F.

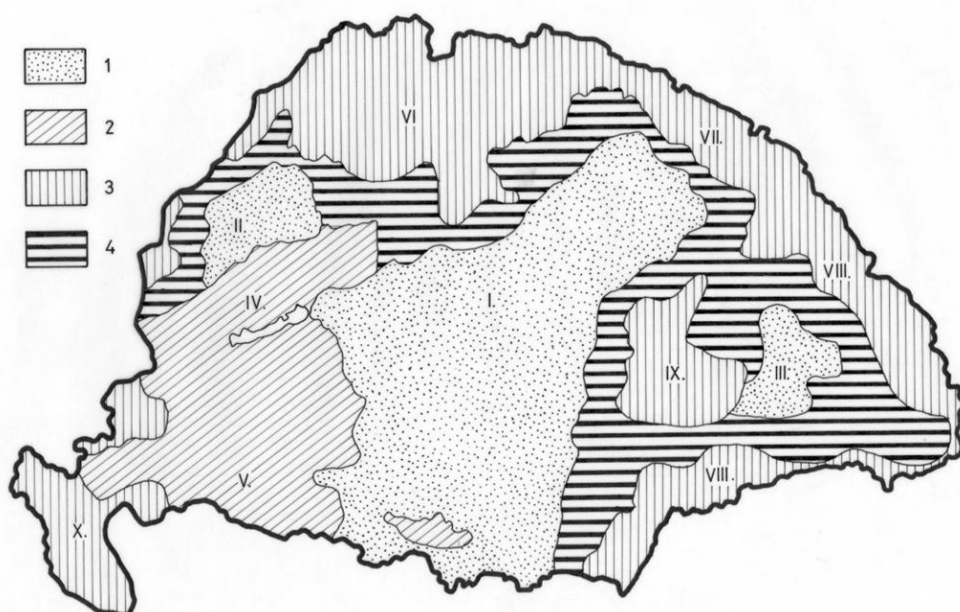
Forrás: A szerző saját szerkesztése

Frisnyák Sándor több korszakra is elkészítette Magyarország gazdasági tájait bemutató térképét (az általa javasolt 19–20. század fordulójára érvényes felosztást lásd 9. ábraként). Frisnyák felosztása messzemenő megegyezést mutat a természetföldrajzi nagytájakkal, mivel Frisnyák professzor szerint a földrajzi munkamegosztás a természeti környezet által kijelölt „életterek” között alakult ki a hasonlóság egyértelmű.

Bánsági viszonylatban mindez azt jelenti, hogy három megyéje három gazdasági tájhoz (tájtípushoz) került. A homogénnek tűnő tájtípusok között önállóként megjelenik az átmeneti övezet is, amit a mezőgazdasági termelés jellegzetességeinek a tájalakításban tulajdonított kiemelkedő szerepe. E tekintetben kerülhetett egy régióba a Szerémség, a Mezőföld, a Nyírség és a Bánsági-alföld.

9. ábra. Magyarország gazdasági tájai a 19–20. sz. fordulóján

Figure 9. Economical landscapes of Hungary at the end of the 19th century

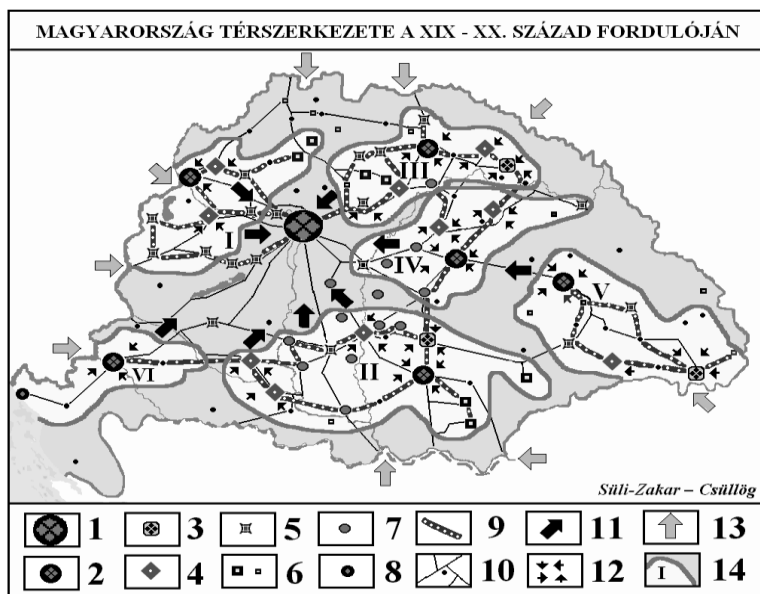

Forrás: Frisnyák S. 1995

Inkább a kuriózumok közé tartozik Csüllög Gábor (2003) sajátos térszerkezeti és nagyrégiós vázlata a dualizmus-kori Magyarországról (10. ábra). Amellett, hogy nincs központi régió és széles átmeneti zónákkal találkozunk, erősen kétséges, hogy a középkorban kiemelkedő fontosságú Délvidék egységes régió volta fennállt-e még a 19–20. század fordulóján.

A teljesség igénye nélkül megemlítem, hogy a különböző forgalmi-terheltségi adatok jól mutatnák az egyes mikro- és mezoregiók közötti kapcsolatrendszer, a transzverzális vonalak hiányát, ezzel a földrajzi munkamegosztás hiányát akár két szomszédos, de hasonló gazdaságú régió között. Elegendő a Hunyad megyei és a Krassó-Szörény megyei vasipar példáját megemlíteni, melyek között jelentős együttműködés és közlekedési kapcsolat (pl. közvetlen vasúti) sincs. Az is elgondolkodtató, hogy Szegedtől Titelig az egész dualizmus korában egyetlen vasúti hid sem kötötte össze az ország két – sok faktor szerinti is – legjelentősebb mezőgazdasági vármegyéjét. Meggyőződésem, hogy ebben az időszakban az önálló Bánság sajátos különállásával és különválásával megkülönböztetett helyet foglalt el a történelmi Magyarország földrajzi régiói között.

10. ábra. Magyarország térszerkezete a XIX-XX. század fordulóján
Figure 10. Spatial structure of Hungary at the end of the 19th century

1. Országos központ, 2. Régióközpont, 3. Részleges régióközpont, 4. Regionális gyűjtő központok,
5. Regionális alközpontok, 6. Országos és regionális ipari központok és ipari térségek, 7. Országos jelentőségű agrárkereskedelmi központok és agrártérségek, 8. Országos jelentőségű kikötő,
9. Fő térszerkezeti vonal, 10. Térszerkezeti szerepű vasúti fővonalak, 11. Országos gyűjtő irány,
12. Regionális gyűjtőirány, 13. Külső hatások iránya, 14. Régiók: I. KISALFÖLDI, II. DÉLVIDÉKI, III. FELVIDÉKI, IV. PARTIUMI, V. ERDÉLYI, VI. HORVÁTORSZÁGI

Forrás: Csüllög G. 2003

A régiófelosztási kísérletek között meg kell még említenünk Gulyás László kísérleteit, aki úgy próbált meg a dualista korszakban megszülető régiók gazdasági életéről statisztikai adatsorokhoz jutni, hogy ezeket a régiókat dualista vármegyékre vetítette vissza. Jó példa erre a 2009-ben megjelent Bánság monográfia¹⁹ melynek történeti részében²⁰ Gulyás a Bánság fogalmát a dualista vármegyarendszerre vetítette vissza, ennek megfelelően Temes, Torontál és Krassó-Szörény vármegyét tekinti Bánságnak.

5. Összegzés

A Bánság helye a történelmi Magyarország régiói között rendkívül problematikus. Önálló régióként nem, a tágabb horizontú Délvidék (Bácska, Bánát, Szeremség) részeként azonban több kutatónál – Tóth J., Gulyás L., Süli-Zakar, Csüllög G., Marjanucz L.²¹ – is kiemelkedő szerepet játszott a társadalmi-gazdasági, térszerkezeti, demográfiai, etnikai-vallási stb. folyamatokat kutatva. Gulyás László kifejezetten egy ún. „tágan értelmezett Délvidék” részeként, annak egyik alkotóelemeként értelmezte a Bánságot.²²

A Bánság gazdasági sajátosságait a kapitalizálódó Magyarország igényei formálták és alakították, ennek ellenére a meghatározó területi folyamatokat alapvetően az eltérő térszervezési formákból kialakuló társadalmi munkamegosztással összefüggő gazdasági fejlődés határozta meg. A bánsági gazdaság egyes ágazatai a XIX. század második felében erőteljesen differenciálódtak a társadalmi-gazdasági erőterek és szintek változatos mozaikjaira tagolva a régiót, alkalmazkodva az egységes térstruktúrához. A gyáripár megerősödése és a

kereskedelem, valamint más szolgáltatások (pl. infrastrukturális, pénzügyi stb.) együttesen váltak a fejlődés motorjává, szoros kölcsönhatásban a megizmosodó árutermelő mezőgazdasággal. Az átalakulása jellege és intenzitása évtizedekre meghatározta a régió helyét a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában.

A Bánság társadalmi-gazdasági-települési sajátosságai alapján megállapítható, hogy sajátos, önálló régiója a Kárpát-medencének, s jól elkülönült, mind az Alföldről, mind a Délvidék és Erdély más régióitól, melyre a Trianonban megrajzolt új határok (8. térkép) a térsziszofréniát és a gazdasági ellehetetlenülést hozták, napjainkig megoldatlan, halmozottan hátrányos helyzetű, határmenti perifériákat alkotva.

A trianoni határ, napjainkban is torzítja a földrajzi tér természetes szerkezetét, csökkenti, vagy minimalizálja a társadalmi-gazdasági érintkezés intenzitását. A Bánság romániai részét ugyanakkor a mai szóhasználat szerint általában a tágabb értelemben vett Erdély részének tekintik, hasonlóan a Partiumhoz. Azonban mind a Bánság, mind a Partium rendelkezik olyan társadalmi-gazdasági sajátosságokkal – az egyértelmű természet földrajzi különbségek mellett – melyek elkülönítik a Kárpát-medence más régióitól, így Erdélytől is. A homogenizációs tendenciák, a történelem viharai és az elmúlt évtizedek migrációi ellenére létezik egyfajta bánsági öntudat is, regionális identitás, melynek önmeghatározásában hangsúlyosan szerepel a tolerancia és a kulturális sokszínűség. A Bánság különállása és különválása olyan történelmi tény, amelynek gyökerei (pl. Temesi-Bánság [1718–1779], Szerb Vajdaság és Temesi-Bánság [1849–1860], Kikindai Szabad Kerület [1775–1876], Bánsági-határőrvidék [1779–1876] stb.) jelentős hatást gyakoroltak.

A Bánság-szindróma e vetületének mélységét mutatja, hogy a Duna–Körös–Maros–Tisza eurórégió magja is a Bánság.

JEGYZETEK

1. Lásd Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest; Süli-Zakar István (1997): Régiók a földrajzi térben. Comitatus VII.; Süli-Zakar István–Csüllög Gábor (2003): A regionalizmus történeti előzményei Magyarországon. In: Süli-Zakar I. (szerk.) A terület és településfejlesztés alapjai, egyetemi tankönyv. Dialóg Campus kiadó, Budapest–Pécs; Tóth J. (1997): Régiók a Kárpát-medencében. In: Papp Norbert–Tóth József. (szerk.): Európa politikai földrajza. Pécs.
2. Bulla Béla–Mendöl Tibor (1947): A Kárpát-medence földrajz, Budapest.
3. Prinz Gyula (1924): Magyarország földrajza. Pécs
4. Mihailescu Vintila (1963).
5. Tövisi J. (1993): Erdély természetföldrajza. Nyíregyháza.
6. Cholnoky Jenő (1935), Pinczés Zoltán (2000): Erdély gazdasági életének természetföldrajzi alapjai. In: Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 8.
7. Székely András (1975).
8. Prinz Gyula (1924), Cholnoky Jenő (1935).
9. Tóth József (1997): Régiók a Kárpát-medencében. In: Papp N.–Tóth J. (szerk.): Európa politikai földrajza. JPTE. Pécs.
10. Süli-Zakar István–Csüllög Gábor (2003): 38. old.
11. Tóth József (1997): 223. old.
12. Tóth József (1999): 128. old.
13. A Temesi Bánság fejlesztéséről lásd Gulyás László (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918. I. m. Horváth Gyula (szerk.): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus. Pécs–Budapest. 25–44. old.; továbbá Marjanucz László (2002): Adalékok a Habsburg be rendezkedés és telepítés bánsági történetéhez. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti Tanulmányok. 5. Szeged.

14. Marjanucz László (2003): Autonómia és regionalitás összefüggései a Temesi Bánság 18. századi történetében. In: Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.). Autonóm közösségek a magyar történelemben. Kiskunfélegyháza. 107–119. old.
15. Beluszky Pál (2001): A Nagyalföld történeti földrajza, Budapest–Pécs, 2001. Dialóg Campus – Beluszky Pál (2008): Magyarország történeti földrajza I–II., Budapest–Pécs, 2001. Dialóg Campus.
16. Beluszky Pál (2001): 239. old.
17. Borovszky Samu (1912): Magyarország megyéi és városai (Temes vármegye és Temesvár). 366. old.
18. Nagy Mariann (2003): A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején. Gondolat. Budapest.
19. Horváth Gyula (szerk.) (2009): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus. Pécs–Budapest.
20. Gulyás László (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918. In: Horváth Gyula (szerk.): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus. Pécs–Budapest. 25–44. old.
21. Marjanucz László (2005): Szeged és Temesvár, a Délvidék regionális centrumai. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti Tanulmányok. 8. Szeged.
22. Gulyás László (2007): Vajdaság: Történeti áttekintés. 76–77. old. In: Nagy Imre (szerk): Vajdaság. A Kárpát-medence régiói 7. Dialóg-Campus. Pécs–Budapest. 76–149. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Beluszky Pál (2001): A Nagyalföld történeti földrajza, Budapest–Pécs, 2001. Dialóg Campus.
- Beluszky Pál (2008): Magyarország történeti földrajza I–II., Budapest–Pécs, 2001. Dialóg Campus.
- Bulla Béla–Mendöl Tibor (1947): A Kárpát-medence földrajz, Bp.
- Borovszky Samu (1911): Magyarország megyéi és városai (Temes vármegye és Temesvár).
- Cholnoky Jenő (1929): Magyarország földrajza, Pécs.
- Fodor Ferenc (1924): Magyarország gazdaságföldrajza, Bp.
- Frisnyák Sándor (1995): Tájak és tevékenységi formák, Miskolc–Nyíregyháza.
- Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
- Gulyás László (2007): Vajdaság: Történeti áttekintés. In.: Nagy Imre (szerk): Vajdaság. A Kárpát-medence régiói 7. Dialóg-Campus. Pécs–Budapest.
- Gulyás László (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918. In: Horváth Gyula (szerk.): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus. Pécs–Budapest. 2009. 25–44. old.
- Kókai Sándor (2006): A Bánát helye a történelmi Magyarország regionális tagoltságában. In: III. Magyar Földrajzi Konferencia, Budapest (CD).
- Nagy Mariann (2003): A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején. Bp. Gondolat.
- Papp-Norbert–Tóth József (1999): A regionális fejlődés elméleti kérdései a Kárpát-medencében. Limes 1999/3–4. szám,
- Pinczés Zoltán (2000): Erdély gazdasági életének természetföldrajzi alapjai. In: Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 8.
- Prinz Gyula (1924): Magyarország földrajza. Pécs.
- Süli-Zakar István (1997): Régiók a földrajzi térben. Comitatus VII.
- Tóth József (1997): Régiók a Kárpát-medencében. In: Papp N.–Tóth J. (szerk.): Európa politikai földrajza. Pécs, JPTE.
- Tövisi József (1993): Erdély természetföldrajza. Nyíregyháza.
- Süli-Zakar István–Csüllög Gábor (2003): A regionalizmus történeti előzményei Magyarországon. In: Süli-Zakar I. (szerk.) A terület és településfejlesztés alapjai, egyetemi tankönyv. Dialóg Campus kiadó, Budapest–Pécs, 2003.

CSÜLLÖG GÁBOR:*

A BÁNSÁG VÁLTOZÓ SZEREPE MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETI TÉRSZERKEZETÉBEN A 10–19. SZÁZAD KÖZÖTT

THE CHANGING ROLE OF BÁNSÁG IN THE HISTORICAL SPATIAL STRUCTURE OF HUNGARY

ABSTRACT

The spatial structure of the Hungarian historical statehood was complex, because the Hungarian Kingdom had developed function-spaces including defensive and impact spaces both inside and outside the country in the Middle Ages. The process of regionalization, determinant in the construction of the country structure, was built on this regional operativity, with close interactions between these two elements of regionalism.

Provinces representing larger areal connectivity units and smaller areal units connected to differentiated areal utilization and areal concentration were simultaneously present in the areal forms of administrative authority with various functions. In the 16th-17th century the Bánság was a part of the Ottoman Empire. After the Turkish's expulsion the Habsburg Rule organized the defended frontier regions at the Ottoman borders. The Bánság became a mixing region of ethnic, cultural and economic influences from 17th century. The southern part of Hungary and the Bánság had a very important role in screening the effects of the Balkan.

1. Bevezetés

A Kárpát-medence földrajzi helyzetéből adódóan évezredek óta a környező nagytérségek etnikai, vallási, kulturális, gazdasági és politikai hatásrendszereinek keveredési területe.¹ A medencén belül a különböző történeti korszakokban eltérő hatalmi centrumokhoz igazodó térségek szerveződtek, néha egymást átfedően, néha élesen elkülönülve. A Magyar Királyság megszervezésével először jött létre a teljes Kárpát-medencét átfogó és a beérkező áramlásokat sikeresen szűrő, ellenőrző és tartós határokkal lezáró politikai tér.

Ebben a térben évszázadokon át meghatározó területi funkciókkal jelent meg a Duna, Tisza és a Maros, valamint a Déli-Kárpátok közötti földrajzi térség. Elnevezése a különböző történeti korszakokban eltérő volt (Temes, Temesi-térség, Temesi-Bánság, Bánság, Bánát) és többször kapott közigazgatási keretet, amelyek kiterjedése a regionalizációs céloknak megfelelően változott.² Felépítésében, területi funkcióiban megjelenítette a Magyar Királyság legfontosabb térszerkezeti jellemzőit annak az állami térnek, amely kialakulásától – változó uralkodói és hatalmi térben – megszakítás nélkül fennállt és folyamatos alakítója volt a térség történetének. Ez a tartósság és hatalmi szerep szorosan összefüggött a Kárpát-medence környezeti adottságaihoz igazodó történeti térszerkezetével, amelynek összetettségét váltakozó arányban, egymást erősítve alakította az alulról szerveződő – a megtelepedési, majd a tájhasználati jellemzőket kifejező – regionalizmus és a közigazgatási, politikai tereket szervező állami regionalizáció.

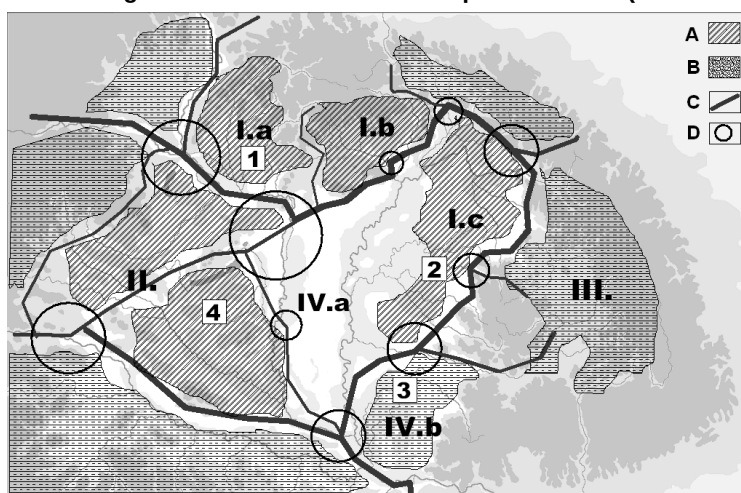
* Dr. PhD Csüllög Gábor egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földrajz- és Földtudományi Intézet.

2. A középkori magyar állam területi tagolódása

A Magyar Királyság területi rendszere alapvetően a külső áramlásokat lefojtó és a belsőket egységbe szervező medencei tér volt (1. ábra). A kialakuló középkori állam politikai terének és területi működésének biztosítására a különböző közigazgatási terek (vár- és egyházmegyerendszer, kiváltságolt területek stb.) mellett regionalizációs funkciótereket (ütköző, védelmi, áramlás szervező) hozott létre. A magyar állam területi egységének kulcsa évszázadokra a Duna által közvetített áramlási útvonal két medencei bejáratának: az északi Morva- és a déli Morava-kapu uralma lett. Ezek voltak a Kárpát-medencébe irányuló áramlások fő közvetítői és a különböző birodalmak (Német-Római Császárság, Bizánc, Oszmán Birodalom) területi törekvéseinek kiindulópontjai.

1. ábra. A magyar területfoglalás a Kárpát-medencében (10–11. század)

Figure 1. The Hungarian area reservation in Carpathian Basin (10th–11th century)

A stratégiai térszerkezet: A) Közbezárt terek, B) Kifelé nyitott terek,

C) Stratégiai vonulási és megszállási vonalak, D) Stratégiai súlypont területek.

A területfoglalás rendszere: I. Medencei szerkezet: a) A Duna bal oldali mellékfolyói,

b) A Tisza jobb oldali mellékfolyói, c) A Tisza bal oldali mellékfolyói, II. Pannóniai szerkezet, III. „Erdőn túli” szerkezet, IV. Köztes szerkezet: a) Duna–Tisza köze, b) Bolgár kapcsolótűrség,

Dukátusok: 1. Nyitrai, 2. Bihari, 3. Temesi, 4. Somogyi

Forrás: a szerző saját szerkesztése

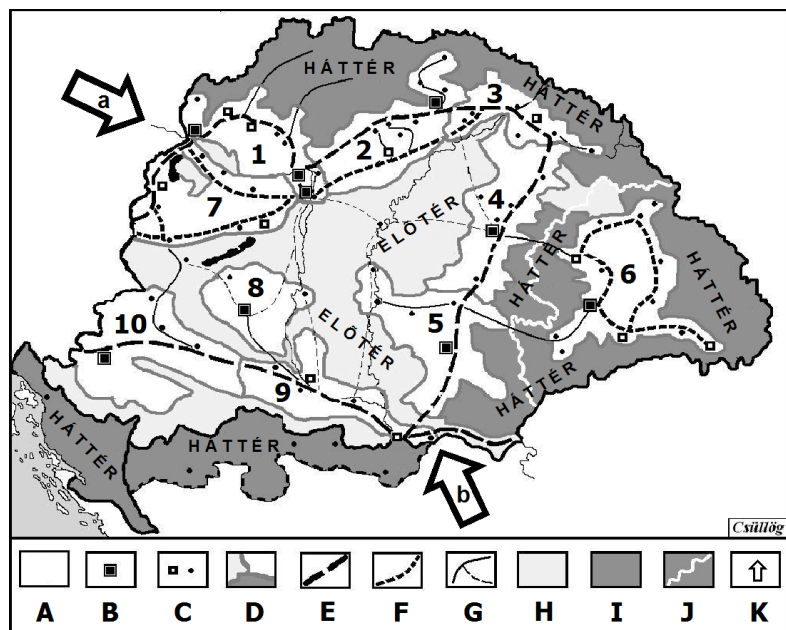
Az áramlások bizonyos formái és azok hatásai (szórványos népességmigráció, vallási, kulturális, gazdasági elemek diffúziója) azonban nem szűntek meg, ezért a magyar állam területi egységének fenntartásához szükségessé vált ezek megfelelő kezelése és térszerkezeti beépítése. Az áramlási zónák és áramlási csomópontok uralása mellett a középkori állam tartományok (Erdély, Szlavónia, Horvát Királyság) és katonailag uralt területek (délvidéki bánságok) megszervezésével építette be területiségébe térbeli terjeszkedését, így a Magyar Királyság erős belső szerveződésű, komoly területi tagoltságú, kifelé növekvő politikai térként vált meghatározó állammá a 11–16. századi Európában. A többszintű területi tagoltságban a regionalizációs terek (közigazgatási és funkcionális téregységek) mellett meghatározó összetevők voltak a regionalizmus által a tájhasználati különbségekből kialakított térkapcsolati rendszerek, amelyeknek szintén fontos szerepük volt abban, hogy a magyar állam a sajátos földrajzi térből egységes struktúrát hozott létre. A 14. századra kialakuló nagymedencei térszerkezet összefogó elemei a belső medenceperemen és azok

leágazásain, valamint a Duna egyes szakaszai mentén a regionalizmus és a regionalizáció által közösen kialakított áramlási/térszerkezeti vonalak voltak. Ezek csomópontjain jöttek létre azok a komoly vonzástereteket kialakító központok, amelyek a kor centrumtérsegeiként értelmezhetők. A több, egymástól független, de az áramlási pályákkal összefűzött centrum-térseég (Pozsony–Buda–Esztergom, Gömör-Borsod, Felső-Tisza vidék, Bihar, Temes, Erdélyi-medence, Bács, Szlavónia) mellett ritkábban lakott és gyengébb áramlásokkal jellemezhető periféria térségek adták az ország további területét. A folyók ártereivel közbezárt alföldi területek, a Duna–Tisza köze, a Körös–Maros köze és a Duna egyes szakaszaihoz, a Tiszához és a Száva, Dráva alsó szakaszához kapcsolódó árterek hatásokat befogadó, elnyelő előtéri perifériaként, míg a peremi és köztes hegyvidékek az áramlásokat fókuszáló és az erőforrásokat bővítő, háttéri perifériaként jelentek meg. A szerkezeti vonalak, az áramlási pályák, a centrum-, háttér- és előtér-térseégek, valamint a nagyobb vonzásterű központok elrendeződése mintegy 10 elkülöníthető és belső szerveződési irányokban eltérő téregységet-térkapcsolati régiót³ alakított ki (2. ábra). A nagytérseég régiókra tagolódásának földrajzi törvényszerűségei alapvetően nem változtak a későbbi évszázadokban sem, sőt a különböző korszakok regionalizációja a nagyobb közigazgatási téregységek kialakításakor bizonyos politikai szempontokat figyelembe véve nagyjából ezekhez igazodott (pénzügyi-bányászati kamarák, Királyi Főkapitányságok, II József kerületei, Ferenc József kerületei).

2.1. A Bánság területi funkció a 16. századig

Ebben az összetett területi rendszerben már a honfoglalás időszakában fontos funkciókat kapott a Duna–Tisza–Maros közötti térség. Elsősorban az Észak-balkán áramlási csomópontjának (Száva és Morava torkolata) közelsége miatt vált szükségessé a szláv, a bolgár-török és bizánci hatások kezelése. Ez elsősorban a dunai védelmi vonal kiépítését jelentette, másrészt az Erdélybe vezető áramlási vonal mentén a bolgár-török térségek feletti ellenőrzés átvételét. A Dunára és az Erdély felé vezető útvonalra való koncentrálódás, a kettős szerkezeti vonal a későbbi évszázadok térszerkezetét is meghatározta. A korai területi rendszerben ez a térség a stratégiai, szűrő és védelmi funkciók (kifelé nyitott, a védelmi vonalakra koncentrált jelenlét) mellett a megtelepedésben is kevésbé szervezett és ritkábban megtelepült köztes térséggént funkcionált (1. ábra). A 11. században meginduló megszerződés elsősorban a folyókhoz igazodott és már erőteljesebb megtelepedéseket hozott az arra kedvező főleg medenceperemi térszíneken, de még ekkor is a térség fontos stratégiai funkciója volt a korábbi hatalmi terek hatásainak kezelése, a Balkáni áramlások Duna menti és Erdély felé történő áramlásainak lezárása, erre a funkcióra történt meg a térség dukátussá szerveződése. Hasonló okból vonta egységbe a térséget a korai Csanád központú egyházmegye. Ekkortól válik fontossá a Duna vonala mellett a Maros és annak tiszai torkolata, valamint a Duna és a Felső-Tisza vidék közötti új központokat összekötő áramlási vonal. Ennek kiépülése felértékelte a belső domborzati perem előtti térséget, ahol a kedvező földrajzi fekvés és a regionalizációs célok következtében Temesvár egyre fontosabb központtá vált. Külső áramlást záró védelmi szerepe nem változott a 13–15. században sem, de emellett megerősödött a belső áramlást elosztó funkciója a Tiszántúl, Erdély és Szlavónia között. A regionalizáció erősödésével erőteljesebbé vált Temesvár szerepe, fontos eleme lett a vásárvonalnak és a 15. századi nagymedencei térszerkezetben már meghatározó vonzáskörzete alakult ki, amely megjelenítette a Temesi-Délvidék térkapcsolati rendszerét, régióját (2. ábra).

2. ábra. Magyarország nagymedencei térszerkezete a 14–16. században

Figure 2. The spatial structure of Hungary during 14th–15th century

- A) Térkapcsolati régiók: 1. Dunáninnen, 2. Nyugat-Tiszaninnen, 3. Kelet-Tiszaninnen, 4. Tiszántúl, 5. Temesi-Délvidék, 6. Erdély, 7. Nyugat-Dunántúl, 8. Dél-Dunántúl, 9. Duna-Száva menti Délvidék, 10. Szlavón Délvidék, B) Régió központ, C) Központok, D) Régiók határa, E) Térszerkezeti vonalak, F) Térszervező vonalak, G) Közvetítő vonalak és összekötő útvonalak, H) Előterek és köztes térségek, I) Háttér, J) Erdély belső határa, K) Külső hatásirányok:

a) közép-európai, b) balkáni

Forrás: a szerző saját szerkesztése

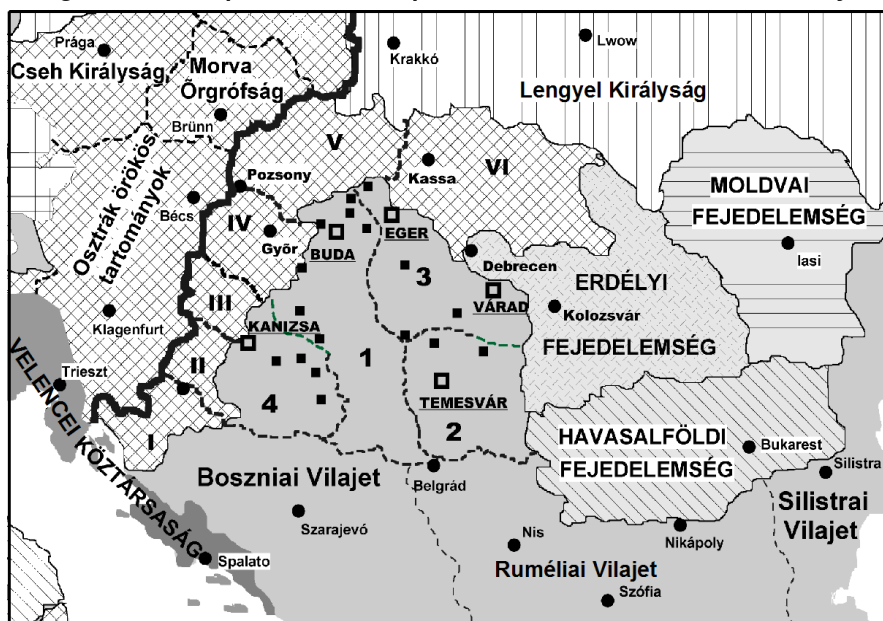
3. Birodalmak ütközésének korszaka a 16–17. században

A 15. század végéig a magyar állam zárni, illetve szűrni tudta mind a Duna felső folyása, mind a Balkán felől érkező áramlásokat. Az egyik kulcselem, a déli áramlási kapu harcokban való elvesztése, illetve az északnak a Habsburg birodalomhoz való csatolása vezetett a Duna menti áramlások uralmának 16. századi elvesztéséhez, ezzel együtt az állami tér megosztásához valamint az ország jelentős részének a Balkánnal közös állami térbe foglalásához. A Török Birodalom kárpát-medencei területszerzése és a korona Habsburgokhoz kerülése két eltérő struktúrájú – európai és ázsiai – birodalom ütközését hozta magával. A regionalizációs törésvonalak közel 150 éves megléte ellenére a regionalitás folyamatai és a térkapcsolati rendszerek fenntartották a Kárpát-medence sajátosan összefüggő működését, és a magyar államiság folyamatosságát a királyi területek határán kívül is. Ugyanakkor a két birodalomnak olyan egymásba fűződő ütközőtere jött létre, amely a balkáni áramlási rendszereket behúzta a Kárpát-medence középső területeibe. A területileg a korábbinál jelentősen kisebb királyi területeken katonai igazgatású főkapitányságokat alakítottak ki, ezek területe alapvetően a megmaradt regionális hatótereket fedte le: A Horvát Főkapitányságot Horvátország megmaradt területeiből, a Vend Főkapitányságot a Szlavón Délvidék maradványain, a Balaton-Dráva közti és a Duna-Balaton közti Főkapitányságokat a Nyugat-Dunántúl területén, a Bányavárosi Főkapitányság a Dunáninnen, a Felső-Magyarországi Főkapitányság a két Tiszaninnen térségből alakították ki. A korábbi áramlási

struktúra megszakadása és keleti térségek Béctől való távolsága kétpólusúvá tette a királyi Magyarország területét: nyugaton a kisalföldi térség vált Bécshez kötődve jelentős centrumtérséggé, míg keleten a Felső-Tiszavidék és Szepesség közötti városi zóna főleg az Erdélyi Fejedelemséggel kialakuló kapcsolatain révén épült ki jelentős centrumtérséggé.

3. ábra. Állami terek a 16–17. századi Kárpát-medencében

Figure 3. State spaces of the Carpathian Basins in the 16th–17th century

Forrás: A szerző saját szerkesztése

A két birodalom érintkezése a 17. század végéig a Kárpát-medence belső területén húzódott. A hódoltsági vonal helyzetét a középkori magyar állam térszerkezeti sajátosságai is befolyásolták.⁴ Az Oszmán Birodalom hadjáratai a délvidék katonai bánságok, a Temes vidék és a Duna menti erődítésekén kívül csak a belső medenceperemen ütköztek erődített központokba. Az oszmán törekvések következtében a Drávától a Felvidékig erős és tartós ütköző zóna jött létre. Itt rögzült a magyar királyság védelmi vonala, ahol a törökök csak a bécsi főirányhoz szükséges Balaton–Esztergom–Buda–Eger vonalon tudtak jelentősebb várakat elfoglalni. A végvárvonalon a folyamatos hadiállapot és a várkatonaság fenntartása komoly terhet jelentett mindkét oldalnak, a népesség és a településhálózat megritkult, egy idő után pedig elnéptelenedő, pusztulási terek jöttek létre.

A Habsburg Birodalom a közép-európai áramlásokba kapcsolta be a királyi országrészt, míg az Oszmán Birodalom a Balkáni áramlásokkal kötötte össze a Kárpát-medencét, így jelentős európai szerepű, frontális áramlási csomópont jött létre. A két áramlási rendszer ugyan a hadjáratok révén sokszor ütközésbe került, de a gazdasági érdekek alapján komoly kereskedelemi átfedés is kialakult.

A hódoltsági területeken új áramlások és irányok jelentek meg, a nagy hadjáratok felvonulási útvonalai mellett jelentős térségeket érintettek a változó célú katonai portyázások. A katonai mozgások következtében jelentős volt a különböző balkáni etnikumok Duna menti áramlása és letelepedése is.

3.1. A Bánság funkcióváltása az Oszmán Birodalomban

A hódoltsági területeken a balkáni térhez való közvetlen kapcsolódás következtében az ütköző, végvári zónától távolabbi térség gazdálkodási rendszere jelentősen átforgalmazódott. A korábban passzív, köztes alföldi térség gazdaságilag aktivizálódott és megindult a mezővárosi fejlődés „alföldi” útja, amely összefüggött az alföldi agrárgazdálkodás nagyállattartásával és a jelentős hadseregek igényéből fakadó konjunktúrával, amely fokozta a városok kereskedelmi hajlandóságát is. Ennek gazdasági haszna azonban nem csak a városokban jelentkezett, hanem a török hatalom jövedelmét is megfelelően biztosította. Az ehhez szükséges nagy terület kialakítása egyszerre volt magyar és török érdek. A kis és közepes népességű falvak egy részét, sőt néha egyes városokat is felhagyták (felhagyatták), a településszám csökkent, így a gazdasági érdekek sokkal nagyobb szerepe volt a települések ritkításában, mint a harci cselekményeknek. Ez ugyanakkor környezetátalakulással is járt, mivel a puszták és mocsarak területe jelentősen növekedett ebben az időszakban. A folyamatok következménye a népesség és települések erős koncentrálódása, a nagyterületű mezővárosok kialakulása és dominanciája lett és az így kialakuló struktúra sajátosságaként a hódoltság területén nem jöttek létre valódi vonzásterű központok, és nem alakultak ki határozott szerkezeti vonalak. Ez a folyamat azonban a Bánságnak csak egy részét érintette. A térség nagyobb részén a jelentős népességszám csökkenés a korai hadjáratok és a hadseregek állomásoztatásának, illetve annak a török politikának a következménye volt, amely a terület stratégiai helyzetére épült. Ez egyrészt a Duna vonalának katonai megerősítését igényelte, amely komoly számú török, illetve balkáni eredetű népesség koncentrált megtelepedését hozta magával. Ekkortól válik határozottan olyan vegyes etnikumú területté, ahol túlsúlyba kerültek a balkáni népcsoportok. Másrészt a térség az Erdéllyel szembeni politikában kapott jelentős ellenőrző és fenyegető szerepet, ez a politika eredményezte a temesi térség keleti felének (partiumi rész) változó uralmát is. A katona funkciók mellett tehát a Balkán felé való nyitottság és a két szomszédos vazallus fejedelemséggel szembeni politika határozta meg a térség birodalmi súlyát. Ekkor kapott először közigazgatási funkciót, mint Temesvári Vilajet (3. ábra). Ez a kiemelt stratégiai helyzet, az ide koncentrált török haderő és az erős balkáni háttér volt az oka annak, hogy a térséget csak 1718-ban sikerült újra az országhoz csatolni, de az a terület földrajzi helyzetén kívül már sok mindenben különbözött a 150 évvel azelőttitől.

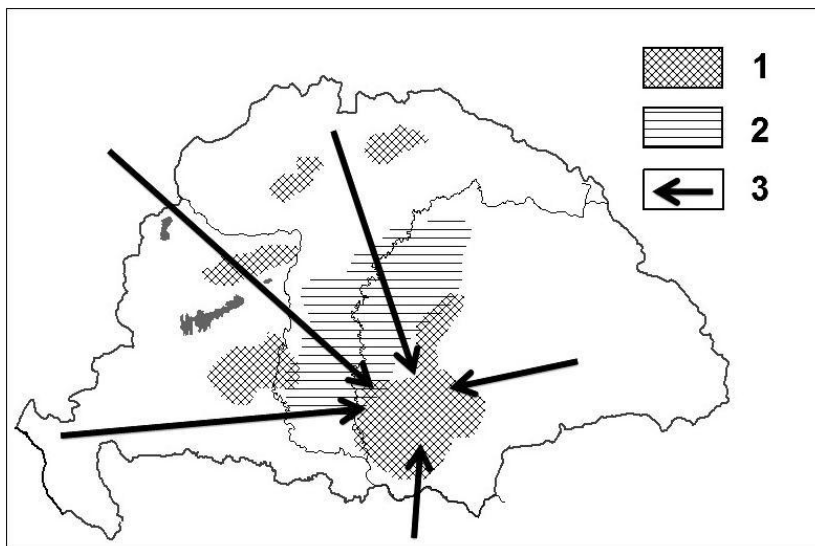
4. Régi és új birodalmi funkciók a Habsburg Birodalomban

A század végére erőteljessé váló Habsburg regionalizáció központosító törekvése az ország területi egységének megőrzésére törekedve szervezte meg a funkcionális téregységeit. A kiegyezésig a részben változó területű és a megyei közigazgatástól elkülönülő határőrvidékek voltak az egyik legfontosabb áramlást szűrő és ellenőrző területek. Hasonló célból és az előző részben ismertetett okokból került felállításra 1718 és 1778 között a Temesi Bánság, amelyről a Duna mentén leválasztották a Német és az Oláh bánsági, valamint az Illír határőrezredek területét.⁵ A 18. századot jelentős mértékben meghatározta az alapvetően agrárcélú be- és letelepítések sora (4. ábra). A migrációs irányok nagyobbra a Dél-Dunántúlra és a Délvidékre⁶ koncentrálódtak, a települések és a népesség számának növekedése regionalizációs célként egyrészt a hadsereg és a katona határőrvidék ellátását szolgálta, másrészt a lojális birtokosok és a nagyszámú adófizető előteremtését, illetve, hogy a Délvidéken birodalmi népességgel ellensúlyozzák a megmaradt balkáni népesség hatását. Az új regionalizációs célok új területi politikát igényeltek. Az állami hivatali rendszer át-

alakítása után II. József új regionalizációs téralakítást vezetett be a megyék fölé rendelt 10 magyarországi kerület kialakításával, amelyek mellett Erdély és a határőrvidékek alkottak önálló egységet.

4. ábra. Be- és telepítési irányok a temesi Bánságba a 18. században

Figure 4. Immigrate directions into the 18th century

1. Be- és letelepítési térségek, 2. Aktivizálódó alföldi mezővárosi zóna, 3. Migrációs irányok
Forrás: A szerző saját szerkesztése

A reformkorban a területi struktúra átalakítására markáns elképzelések magyar oldalról politikai okokból nem igazán kerültek előtérbe, az udvar részéről pedig továbbra is a racionalizáció, a megyerendszer előnyössé alakítása és a nagy kerületek kialakítása volt az elsődleges cél. Az 1848-as törvényekben még nem nyilvánulhatott meg a térszerkezet megújítása, viszont a szabadságharc leverése után durva politikai formában újra megjelent a felosztásra törekvés, de már a megyék nélkül. A Bach korszak önkényuralmi területbeosztásában a kerületek kialakításakor a legfőbb politikai funkció (a magyar egység akadályozása) mellett szakmai szempontok is érvényesültek, de továbbra is elkülönültek a határőrvidékek, bár azok funkcióikban már megjelent a Török Birodalom balkáni hanyatlásából fakadó kisállami törekvések kezelésének szándéka is. 1851-ben Ferenc József az olmützi alkotmány hatálytalánítása után birodalmát, beleértve Magyarországot is, a legcsekélyebb önállóság nélküli tartományokra osztotta fel. A hatvanas évek elején enyhült az elnyomás és újra megnőtt a megyék szerepe. Az 1867-es kiegyezést követően meginduló gazdasági növekedés a területi közigazgatás megreformálásával együtt magával hozta a térszerkezet átalakulását. Az egységes közigazgatási rendszerben eltűntek a funkcióterek, elsősorban a gazdasági fejlődéssel és a polgárosodással összefüggő modernizációs terek váltak dominánssá.

4.1. A Bánság önálló évtizedei a 18–19. században

A 18. század elejétől a Bánság földrajzi helyzete, stratégiai funkciója következtében kiemelt helyet kapott a Habsburg területi rekonstrukcióban. A határozottan és markánsan kiépített határőrvidékek és Erdély elkülönítése mellett egyedül a Temesi Bánság került közvetlen udvari irányítás alá, leválasztva az ország többi részétől. Ennek következtében itt sokkal gyorsabb és erőteljesebb változások történtek: különösen így volt a Habsburg cé-

loknak megfelelő népességpótlás esetében, amelynek következtében a Bánság Európa egyik legösszetettebb etnikai terévé vált.⁷ A legalább hat nagyobb népességszámban jelenlévő etnikum (magyar, német, szerb, horvát, román, szlovák) mellett kisebb számban más, főleg balkáni eredetű etnikumból is érkeztek betelepülők. A birtokrendszer újraszervezése, a települések és népesség számának növelése a térség síksági részén a környezet átalakításával (lecsapolások, csatornák építése, majd folyószabályozás) párhuzamosan történt és az alföldi térszín nagy részére kiterjedő gabonatermelő övezet kialakításához kapcsolódott. A 18. század végére a változásokhoz igazodva kialakult a régió új gazdasági szerkezete, amelyen belül nem csak funkciókban, de fejlettségben is jelentősek voltak az eltérések. Az agrárgazdálkodásban jelentős volt a szélsőség: a kedvezőbb talajú, ármentes felszíneken magasabb szintű és jövedelmezőbb, a kevésbé kedvezőbb adottságú ár- és belvizes területeken, az alacsonyabb hegyvidéki térségekben elmaradottabb agrártevékenység volt a jellemző. Az állam és a birtokrendszer által alakított eltérő letelepítési hely, a kedvezmények és a támogatások különbsége, valamint az agrárkereskedelemben való bekapcsolódás eltérő lehetősége az etnikumok agrártevékenysége között is jelentős különbséget alakított ki a század végére. Bár közigazgatásilag a Duna menti határőrvidékek nem tartoztak a térséghez gazdaságilag szoros kapcsolat alakult ki közöttük. A térkapcsolatok és a regionalizációs székhely szerepe egyre erősebb hatású központtá tette Temesvárt, amely tovább erősödött az ipari folyamatok bányavidéki megjelenésével és a 19. század közepén a vasút kiépítésével. 1867-ig a Habsburg regionalizáció néhány évtized kivételével különálló közigazgatási egységként kezelte és irányította (a magyar nemesi politika ellenszenvével kísérve) a Bánságot. A Temesi Bánság 1778-as megszüntetése után nem sokkal II. Józsefnél mint Temesvári kerület jelent meg. Még erőteljesebb forma volt a Ferenc József által Magyarországtól elszakított koronatartomány a Szerb Vajdaság-Temesi Bánság, amely 1860-ban került vissza magyar közigazgatás alá.

5. Összegzés

Az eltelt évszázadok alatt a Bánság, ha változó néven is, a Magyar Királyság (és rövid időszakig az Oszmán Birodalom) meghatározó és egyedi jellemzőkkel bíró téregysége volt. Szinte folyamatosan funkció térként jellemezhető, amelyet leginkább a földrajzi fekvéséből adódó térségküszöbi helyzete (Közép-Európa, Kelet-Európa és a Balkán között) és a nagy vallási törésvonalak határoztak meg. Mint áramlási kapu, áramlás elosztó és áramlási csomópont folyamatosan meghatározó volt nem csak a Magyar Királyság területi struktúrájában, de a tágabb térben is. Ennek következményeként vált több etnikum – Európában egyedi – együttélési terévé. Az előbbiekkal együtt járó ütközőtéri állapot a nagyhatalmi politika következtében sokszor okozta a térség részbeni pusztulását, de a belső erőforrások, a gazdag és sokszínű kultúra mindig lehetőséget teremt az ütközés helyett a közvetítés előtérbe kerülésére, ahogy ez a modernizáció időszakában 1867-ig néhány évtizeden keresztül érvényesült.

JEGYZETEK

1. Csüllög Gábor (2008): Az európai áramlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára. In: Reményi P.–Szebényi A. (szerk.) A nagy terek politikai földrajza. PTE TTK Földrajzi Intézet KMBTK, Pécs, 2008. 334–341. old.
2. Gulyás László (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig. In: Horváth Gy. (szerk.): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus. Pécs–Budapest. 2009. pp. 25–44.

3. Csüllög Gábor (2009/a): A középkori Magyarország regionális tagolódása. In. Közép-Európai Közlemények 2009/4–5. II. évfolyam, No. 6–7. 64–71. old.
4. Nagy Miklós Mihály (2008): A török hódoltság mint földrajzi régió. In: Közép-európai Közlemények 2008/1. 80–85. old. és Nagy Miklós Mihály (2009): Barrier és filter Bécs és Buda között, a török időkben. In. A virtuális Intézet Közép-Európa kutatására (VIKEK) évkönyve 2009. Szeged–Kaposvár, 2009. 249–254. old.
5. Suba János (2009): Határörvidék-határvédelem a földrajzi térben. In. A virtuális Intézet Közép-Európa kutatására (VIKEK) évkönyve 2009. Szeged–Kaposvár, 2009. 255–260. old. és Suba János (2007): A magyar államtér elhatárolódásának kérdéséhez. In. Gulyás L. (szerk.): „Régiók a Kárpát-medencén innen és túl” Baja, 2007. 439–443. old.
6. A Bánságba irányuló betelepítésekről lásd.: Marjanucz László (2002): Adalékok a Habsburg berendezkedés és telepítés bánsági történetéhez. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti tanulmányok (Studia Historica). 8. köt. Szeged. 5–16. old; Marjanucz L. (2003/a): Autonómia és regionalitás összefüggései a Temesi Bánság 18. századi történetében. In. Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.). Autonóm közösségek a magyar történelemben. Kiskunfélegyháza, 2003. 107–119. old.
7. Erről bővebben lásd Csüllög Gábor (2009/b): Történeti régió két földrajzi térben. In. A virtuális Intézet Közép-Európa kutatására (VIKEK) évkönyve 2009. Szeged–Kaposvár, 2009. 268–273. old; Kókai Sándor (2009): A Bánság mint sajátos kultúrföldrajzi régió. In. Közép-európai Közlemények 2009/4–5. II. évfolyam, No. 6–7. 92–101. old.; Marjanucz L. (2003/b): A Temesi Bánság településtörténetéhez. In. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. Szeged. 131–135. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Csüllög Gábor (2008): Az európai áramlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára. In. Reményi P.–Szébényi A. (szerk.): A nagy terek politikai földrajza. PTE TTK Földrajzi Intézet KMBTK, Pécs, 2008. 334–341. old.
- Csüllög Gábor (2009/a): A középkori Magyarország regionális tagolódása. In. Közép-Európai Közlemények 2009/4–5. II. évfolyam, No. 6–7. 64–71. old.
- Csüllög Gábor (2009/b): Történeti régió két földrajzi térben. In. A virtuális Intézet Közép-Európa kutatására (VIKEK) évkönyve 2009. Szeged–Kaposvár, 2009. 268–273. old.
- Gulyás László (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig. In. Horváth Gy. (szerk.): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus. Pécs–Budapest. 2009. pp. 25–44.
- Kókai Sándor (2009): A Bánság mint sajátos kultúrföldrajzi régió. In. Közép-európai Közlemények 2009/4–5. II. évfolyam, No. 6–7. 92–101. old.
- Marjanucz László (2002): Adalékok a Habsburg berendezkedés és telepítés bánsági történetéhez. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti tanulmányok (Studia Historica). 8. köt. Szeged. 5–16. old.; Marjanucz L. (2003/a): Autonómia és regionalitás összefüggései a Temesi Bánság 18. századi történetében. In. Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.). Autonóm közösségek a magyar történelemben. Kiskunfélegyháza, 2003. 107–119. old.
- Marjanucz L. (2003/b): A Temesi Bánság településtörténetéhez. In. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. Szeged. 131–135. old.
- Nagy Miklós Mihály (2008): A török hódoltság mint földrajzi régió. In. Közép-európai Közlemények 2008/1. 80–85. old.
- Nagy Miklós Mihály (2009): Barrier és filter Bécs és Buda között, a török időkben. In. A virtuális Intézet Közép-Európa kutatására (VIKEK) évkönyve 2009. Szeged–Kaposvár, 2009. 249–254. old.
- Suba János (2007): A magyar államtér elhatárolódásának kérdéséhez. In. Gulyás L. (szerk.): „Régiók a Kárpát-medencén innen és túl” Baja, 2007. 439–443. old.
- Suba János (2009): Határörvidék-határvédelem a földrajzi térben. In. A virtuális Intézet Közép-Európa kutatására (VIKEK) évkönyve 2009. Szeged–Kaposvár, 2009. 255–260. old.

GULYÁS LÁSZLÓ:*

A DÉLVIDÉKI RÉGIÓKÖZPONTOK – ARAD, TEMESVÁR ÉS SZEGED – IPARA A DUALISTA KORSZAKBAN

INDUSTRIAL CHARACTERISTICS OF THE REGIONAL CENTERS OF DÉLVIDÉK (ARAD, TEMESVÁR AND SZEGED) IN THE DUALIST ERA

ABSTRACT

Some searchers – József Tóth, Pál Beluszky, István Süli Zakar and Gábor Csüllög – came to the conclusion independently from each other that in the 19 century important region-commencements came to being within the framework of the Austro-Hungarian Monarchy, out of which some regions could have been formed in case of untroubled development. But the development of the expanding regions of the Austro-Hungarian Monarchy has been hindered by the change of state structures at Treaty of Trianon.

One of the expanding region was „Délvidék”, which consists of whole area Bodrog, Torontál, Temes és Krassó-Szörény counties and small parts of Csongrád, Csanád and Arad counties. The potential region centers of Délvidék were Arad, Temesvár and Szeged. Our study is aimed to compare the one dimension – the industry – of these three region centers.

1. Bevezetés

Magyarország történeti topográfiájában számos táj és területi egység térbeli kiterjedtsége nincs pontosan definiálva. Nehezíti a helyzetet, hogy a történeti topográfiával kapcsolatba kerülő egyes tudományágak művelői eltérő fogalomrendszerekkel dolgoznak. A természetföldrajzosok¹ elsősorban a földrajzi nagytáj fogalmát használják, a politikai földrajz tudósai² szívesebben dolgoznak területi-közigazgatási egységekkel (azaz megyékkel), míg a regionalisták³ tudományterületük névadójával, a régiókkal szeretnek dolgozni. A jelen tanulmány címében szereplő Délvidék fogalma is a „nem pontosan definiált” kategóriába esik.⁴

A Délvidék fogalma valójában egy kettős jelentésű fogalom, létezik egy szűkebb és egy tágabb értelmezése. A „szűkebb Délvidék” fogalom alatt az 1918-ban megszülető jugoszláv állam Vajdaság elnevezésű területének azon részét értjük, melyet 1941-ben a magyar anyországhoz visszacsatoltak. Hitler ugyanis nem az egész Vajdaságot csatolta Magyarországhoz, ehelyett a tartományt kettévágta, a nyugati részét Magyarország kapta meg, míg a keleti részt – amely korábban a Bánság részét képezte – német katonai közigazgatás alá helyezte.

A „tágabb Délvidék” fogalma egy 19. század végi, 20. század eleji állapotot jelez.⁵ Több kutató szerint a Nagyalföld tájegységen belül a Tisza és a Maros folyók összefolyásának tágabb környezetében, Temesvár, Szeged és Arad központokkal a 19. század végén a terület kezdett átalakulni funkcionális térré, azaz elkezdett formálódni egy régió, melyet Délvidéknek neveznek.⁶ Ha a régió területét a dualista megyékre (az 1886-os állapotot figyelembe véve) akarjuk levetíteni, akkor azt mondhatjuk, hogy a régió a megyék közül

* Habilitált egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Mérnöki Kar.

magába foglalta Bács-Bodrog, Torontál, Temes és Krassó-Szörény vármegyék területét, továbbá Csongrád, Csanád és Arad vármegyék déli részeit.

Ezen formálódó délvidéki régió három legfontosabb városának – Temesvár, Arad és Szeged – iparát vizsgálja meg jelen tanulmány. Itt jegyezzük meg, hogy jelen folyóiratban Gál Zoltán tanulmánya a délvidéki városok pénzügyi helyzetét vizsgálja szintén a dualista korszakban.

2. A vizsgált három város iparának jellemzői

2.1. Az ipar területi elhelyezkedése a dualista Magyarországon

Az 1867-es kiegyezéssel kezdődő és 1918-ig tartó dualista időszak gazdasági szempontból a történelmi Magyarország legfényesebb korszaka volt. Az egy főre eső nemzeti jövedelem évente 2,5%-kal, a mezőgazdasági termelés 1,7%-kal, az ipari termelés 4,5%-kal, a szállítás és kereskedelem 5%-kal növekedett. Ezek a növekedési arányok az akkori Európa legmagasabb arányai voltak.

A dualista Magyarország iparának területi elhelyezkedését több szerző – Fodor Ferenc (1924),⁷ Berend T. Iván – Ránki György (1955)⁸ – próbálta meg lehatárolni,⁹ jelen tanulmányban a legfrissebb felosztást, Beluszky Pál felosztását használjuk kiindulópontként. Beluszky négy iparvidéket és hét, ún. „ipari régión kívüli nagyipari központot” különböztet meg.¹⁰

1. táblázat. Magyarország iparának területi elhelyezkedése 1910-ben

Figure 1. Industrial area and industrial centers on Hungary in 1910

Iparvidékek	Ipari régión kívüli nagyipari központok
1. Központi iparvidék (Budapest)	1. Arad
2. Felvidéki iparvidék	2. Brassó
3. Krassó-Szörény-Hunyadi iparvidék	3. Debrecen
4. Kisalföldi iparvidék	4. Fiume
	5. Kolozsvár
	6. Szeged
	7. Temesvár

Forrás: Gulyás László szerkesztése Beluszky 2005 alapján

Mint az 1. táblázatból látható, a 7 nagyipari központ közül 3 a tágan értelmezett Délvidék területére esett, ezért tartjuk indokoltnak, hogy a témakörnek önálló tanulmányt szenteljünk.

2.2. Temesvár ipara

Temesvár iparát vizsgálva az iparosítás két hullámáról beszélhetünk: az első hullámra a török kiűzése (1716) után került sor. A visszafoglalt terület benépesítése mellett¹¹ III. Károly a gazdasági hasznosítás megszervezését jelölte meg a tartomány első kormányzója, Mercy gróf másik fontos feladatáént.¹²

Mercy gróf régióközpontnak Temesvárt szemelte ki, amelyet virágzó és népes várossá akart tenni. Ennek érdekében komoly ipartelepítésbe kezdett. Ez két dolgot jelentett. Egyrészt Temesvárra betelepített 15 ezer németet, akiknek a zöme kézműves, iparos volt. Ezzel megteremtette a gyors iparosodás humán erőforrás feltételeit. Másrészt a városon belül

kialakított egy iparnegyedet, ahová számos manufaktúrát és üzemet telepített be. 1725-ben vízerőműre alapozott posztógyár, 1733-ban egy államilag alapított bőrcserző üzem nyitotta meg kapuit. Az újonnan megtelepült iparágak közül meg kell említenünk a selyemipart. Mercy 1733-ban 143 ezer darab eperfát ültetett el, ezzel párhuzamosan a selyemhernyó ápolásához érő olasz családokat hozatott Milánóból és Mantuából Temesvárra.¹³ A 18. század második felében pedig újabb manufaktúrák és üzemek indultak el, többek között egy harisnyakötő üzem, arany- és ezüstfonal gyártó üzem, paszomángyártó manufaktúra, számos szesz- és sörfőzde, lőpor- és salétromgyár, kalapgyár, papírmalom, olajsajtoló.

Az iparosítás második hulláma a dualista korszakban érte el a várost. Ezt az is elősegítette, hogy a város önkormányzata ingyentelekkel, a kezdeti időszak adómentességével és más kedvezményekkel pártolta az ipartelepítéseket. Temesvár gyors fejlődéséhez hasonló fejlődést csak Amerikában tapasztaltak, ezért, továbbá fejlett textil- és ruházati ipara miatt a várost gyakran emlegették a „magyar Manchesterként” is.

A temesvári ipar szerkezetét vizsgálva azt rögzíthetjük,¹⁴ hogy a vezető ágazat a textil- és ruházati ipar volt, amely 2 ezer munkást foglalkoztatott. A textil- és ruházati ipar Temesvár esetében elsősorban posztó-, szövet- (vászon) szőnyeg- és kalapkészítést jelentett. Konkrétan az alábbi gyárakat kell megemlítenünk:

- Magyar Gyapjúfonal RT.,
- Gyapotfonalgyár,
- Weisz József vászonszövészete, amely angol fonálból állított elő vásznat,
- Első magyarországi nemezkalap kalapgyár,
- Szalmakalapgyár,
- Nemezgyár,
- Hinterseer Ulrik kesztyű gyára,
- Turul cipőgyár.

A textil- és ruházati ipar mellett az alábbi iparágak/gyárak működtek Temesvárott:

- Vas- és fémipar: páncélszekrénygyár, lakatosárugyár, láncgyár, vas- és rézbútorgyár,
- Gépgyártás: 2 gépgyár, vasúti műhely, elektrotechnikai gyár,
- Közlekedésszerszám-gyártás: Kardos Gyula kocsigyára (fából gyártottak kocsikat),
- Építőanyagipar: cementgyár, téglagyár, anyagárú gyár,
- Fa- és csontipar: 3 bútorgyár,
- Élelmiszeripar: három malom, egy-egy kenyér- cukor-, vaj-, dohány-, sör-, szesz-, élesztő-, ecet-, szikvíz-, jég- és halkonzervgyár,
- További könnyűipar: szappangyár, illatszergyár, vegyipari áruk gyára,
- Nyomdaipar: 5 darab nyomda.

Itt kell felhívni a figyelmet arra, hogy a temesvári gyárak egy része nem csupán a belföldi piacra termelt, hanem külföldi piacra is el tudta juttatni termékeit. Ezek közül név szerint az alábbiakat emelhetjük ki:¹⁵

- Az 1900-ban alapított Turul cipőgyárnak az ország valamennyi nagyobb városában, valamint Ausztriában, Németországban, Svájcban, Hollandiában és a Balkánon voltak árusítóhelyei.
- Kardos Gyula kocsigyára évente 100-120 új kocsit gyártott, felvevő piaca Magyarországon kívül Szerbia, Románia és Bulgária volt.
- A Hungária szőr- és gyapjúnemezgyár, amely a legegyszerűbb cipőbetétektől a legfinomabb szőnyegszövetig számos terméket előállított és exportált Angliába, Belgiumba és Németországba.
- Gyufagyár, mely Bulgáriába és Törökországba exportált.

Itt kell felhívni a figyelmet arra, hogy – mint az exportra termelőgyárak felsorolása is mutatja – a temesvári ipar az akkori Magyarország legkorszerűbb ipara volt. Temesvár fejlettségét jól mutatja, hogy az 1857-ben alapított légszeszgyára Magyarország első vidéki légszesztermelője volt. Ráadásul szintén Temesvárott adták át az ország első villamostelepét is, így 1884-ben Temesvár vált Európa első olyan városává, amely utcáit villanyfényvel világították meg.

2.3. Arad ipara

Arad gyors fejlődésnek indult a 19. század folyamán. Ezt a dinamizmust több természeti és gazdasági tényező együttes hatásának köszönhetjük. Ezek közül kettőt kell kiemelni.¹⁶ Egyrészt a város kedvező közlekedés-földrajzi helyzete (Maros-kapu), melyet az 1858-ban átadott Szolnok-Arad vasútvonal még tovább javított. Másrészt a város mind az Alföld felé, mind Erdély felé kiépítette hinterlandját. Az alföldi hinterland a Bánát északi része, míg az erdélyi hinterland az Arad-Hegyaljai borvidék volt, a két terület között a javak cseréje Arad országos jelentőségű vásárain zajlott.

Mindezek következtében a dualista korszakban Arad magához vonzotta a gazdaság innovatív ágazatait (gépgyártás, bankok és takarékpénztárak), továbbá néhány, ún. központifunkciót (sajtóügyi bíróság, váltótörvényszék, görögkeleti püspöki székhely) is megszerzett.¹⁷

A dualista Arad ipara hasonló profilt mutat, mint Temesvár ipara, azaz az alábbi iparágakat/gyárakat említhetjük meg:

- Textilipar,
- Gépgyártás: Weitzer gép- és vagongyártás, automobilgyártás (MARTA),
- Malmok: Neumann testvérek gőzmalma, Széchenyi gőzmalom,
- Élelmiszeripar: szeszgyár, Pannónia keményítő gyár ,
- További könnyűipar: szappangyár, Lengyel-féle bútorgyár.

A textil- és ruházati ipar Temesváréénál gyengébb volt, viszont ezt ellensúlyozta az erős gépgyártás, ezen belül a vagongyártás, amely 1300 munkást foglalkoztatott. Az aradi gépipar történetében fontos dátum 1907, amikor Arad városvezetése tárgyalásokat kezdett a franciaországi Westinghouse céggel egy automobil- és motorgyár aradi felépítésére és beüzemelésére. Sorozatos tárgyalások után sikerült megállapodásra jutniuk. A gyártelepítésre kétféle korona törzstőkével rendelkező részvénytársaságot hoztak létre. Arad városa 15 évi adómentesség és ingyen telek adományozása mellett 300 ezer korona névértékű részvényt is jegyzett. Az aradi gyár alakuló ülését 1908. november 29-én tartották meg, s a céget Magyar Automobil Részvénytársaság Westinghouse Rendszer néven jegyezték be. A gyártelepítés céljaira, némi vita után, az akkori Pécskai úti telket jelölték ki a Weitzer János gép-, Vagongyár és Vasöntő Rt. szomszédságában, hiszen a város is a gyár melletti beépítetlen telket ajánlotta fel.

A történelmi Magyarország első automobil- és motorszerkezet-gyárát igen gyorsan tető alá húzták, és a kor ipari építkezésének magas színvonala jellemezte. A főépület tartóoszlopait és tetőzetét a főtervező, az aradi Fodor és Reisinger cég vasbetonból építette. A szerelőműhely háromhajós volt és üvegtetejének köszönhetően nagyon világos. Az amerikai rendszerű csarnok 60 m hosszú, 40 m széles és 10 m magas volt. A különböző műhelyeket csak részben különítették el, hogy a főmérnök a munkálat minden fázisát könnyen áttekinthesse. Az Aradi Mérnök- és Építészegyesület meghívására 1909. augusztus 28-án budapesti műegyetemi tanárokból és mérnökökből álló szaktestület jött le Aradra, hogy a helyi szakemberekkel megtekintse az akkor már működő gyár üzemcsarnokát. Az üzemet Jemnitz és Fodor mérnökök mutatták be a vendégeknek, akik elismeréssel véleményezték az építményt, a műszaki berendezéseket és szép jövőt jósoltak az aradi autógyárnak.

2.4. Szeged ipara

A kézműipar 1867 előtt is jelentős volt Szegeden, de a gyáripar csak a dualista korszakban épült ki.¹⁸ A szegedi ipar szerkezetét vizsgálva azt rögzíthetjük, hogy a korszakban a vezető ágazat a malomipar és a textilipar.¹⁹

Szeged a dél-alföldi gabonatermesztés központjaként komoly malomipari kapacitást épített ki. Az első gőzmalom – Ludwig Jordan tescheni tőkepénzes malma – 1857-ben indult el Szegeden. A dualista korszakban sorra nyitottak a malmok Szegeden. 1906-ban már 7 óriásmalom és 68 kismalom örölte a búzát, együttes kapacitásuk 962 ezer mázsa/év volt.²⁰

A malomipar speciális ága volt a paprikaörlés, a Pálffy-testvérek 1859-ben találták fel azt az acélhengershéket, mely lehetővé tette a paprika örlését. 1917-ben 17 paprikamalom dolgozott Szegeden.

A másik vezető ágazat a textilipar volt. Jól mutatja ezt, hogy 1910-ben Szegeden 5256 fő dolgozott az iparban (lásd 2. táblázat), melyből valamivel több, mint 1500 fő textilipari munkás volt. Érdekes munkamegosztás alakult ki a textiliparon belül Szeged és Temesvár között. Mint fentebb láthattuk, Temesvár esetében a textilipar elsősorban posztó, szövet (vászon) szőnyeg és kalapkészítést jelentett, addig Szeged két nagy kender- és lenfeldolgozó üzemével (1. Bakay-féle, 2. Újszegedi) járult hozzá a magyar textilipar fejlődéséhez. A kenderfeldolgozás nyersanyagbázisa a Bács-Bodrog vármegyei kendertermesztés volt, mely az ország kendertermesztésének 90%-át adta. A Bakay-féle Fonó-, Szövő-, és Kötélgár 1913-ban a Monarchia, sőt egész Közép-Európa legnagyobb kenderfeldolgozó gyára volt. Termékeinek 1/3 részét külföldön, tucatnyi európai országban, továbbá az Amerikai Egyesült Államokban értékesítették.

A textil- és ruházati ipar mellett az élelmiszeripar tett jelentős szerepre szert Szegeden, az alábbi gyárakat kell konkrétan megemlítenünk:

- dohánygyár,
- Schmidt Ferenc majd Reiner Mór szeszgyára,
- Pick Márk szalámigyára és még további 6, kisebb-nagyobb szalámigyár,
- Első Szegedi Cukorkagyár.

Az eddig ismertetett gyárak és iparágak mellett a továbbiak játszottak még jelentős szerepet Szeged iparában: nyomdaipar (4 nyomda) bőripar, cipő-, és csizmakészítő ipar fűrészarú-gyártás.

2. táblázat. A 7 ipari régió kívüli nagyipari központ iparának jellemző adatai

Figure 2. Some datas of seven industrial centers

A város neve	Nagyipari vállalatok száma	Ipari vállalatok db száma szerinti rangsor	Nagyipari vállalatok munkás létszáma	A munkáslétszám szerinti rangsor
Arad	54 db	2. hely	4645 fő	5. hely
Brassó	46 db	5. hely	3069 fő	7. hely
Debrecen	52 db	3. hely	5020 fő	4. hely
Fiume	47 db	4. hely	5881 fő	2. hely
Kolozsvár	42 db	6. hely	3290 fő	6. hely
Szeged	62 db	1. hely	5256 fő	3. hely
Temesvár	62 db	1. hely	7155 fő	1. hely

Forrás: A szerző szerkesztése Beluszky 2005 adatai alapján

3. Összehasonlítás és konklúziók

Joggal merül fel a kérdés, hogy a délvidéki régió három legfontosabb városának ipara közül melyik volt a legerősebb, melyik volt a fejlettebb. A kérdés megválaszolásához állítottuk össze az alábbi táblázatokat:

Mint a táblázatból látható, a 7 ipari régió kívüli központ esetében a gyáripárban mind a munkáslétszám szerinti rangsorban, mind a gyárak db száma szerinti rangsorban Temesvár az első. Bár a „db számos rangsorban” Szeged holtversenyben szintén első.

Ha a temesvári és a szegedi gyárakat munkáslétszám alapján vetjük össze – sajnos Aradra vonatkozó információt nem találtunk kutatásaink során –, szintén egy holtverseny-közeli állapotot rögzíthetünk.

3. táblázat. Munkáslétszám a szegedi és temesvári üzemekben

Figure 3. Number of workers of factory of Szeged and Temesvár

Munkáslétszám	Szeged	Temesvár
20–50 fő között	36 üzem	38 üzem
50–100 fő között	15 üzem	12 üzem
100–1000 fő között	11 üzem	11 üzem
1000 fő felett	–	1 üzem
	összesen:	összesen: 62 üzem

Forrás: A szerző saját szerkesztése Marjanucz 2005²¹ adatai alapján

A három város iparát vizsgálva azt mondhatjuk, hogy mindhárom város kihasználta az iparosításnak kedvező dualista korszakot, és igyekezett magához vonzani a gazdaság innovatív ágazatait (a bankszektor lásd Gál Zoltán tanulmányában – G. L.). Ennek következtében mindhárom város komoly iparfejlődést produkált a dualista korszakban.

Ennek megfelelően arra a kérdésre, hogy a három város ipara közül melyiket tekinthetjük a legerősebbnek, illetve a legfejlettebbnek, nem lehet egyértelmű választ adni. Nézzünk egy példát: a nagyipari vállalatok darabszáma alapján felállított rangsorban Szeged és Temesvár 62–62 gyárral holtversenyben az első helyet szerezte meg, míg Arad 54 gyárával a második helyet érte el. Ezzel szemben Arad az, ahol Magyarországon először indult meg a gépkocsigyártás. Ezek után komoly kérdésként merül fel, mi ér többet: a számos temesvári textil- és ruházati üzem, vagy az egy aradi gépkocsigyár?

Úgy véljük, ez a kérdés módszertani problémákat vet fel, nevezetesen annak a problémáját, hogy hogyan lehet a dualista városok iparát összehasonlítani. A kérdést még tovább bonyolítja, hogy a gazdaságföldrajz egyik fontos megfigyelése, hogy ha az ipar már meglévő városba települt be, és a helyi tőke is részt vett a vállalatalapításban, továbbá a betelepült ipar a helyi erőforrásokra támaszkodott (pl. szakképzett munkaerő megléte), akkor az iparosodás és a városfejlődés (népességnövekedés, tőkegyarapodás, infrastruktúra-fejlesztés) egymással szoros kapcsolatba került.²² Egy ilyenfajta szoros kapcsolat azonban nem jellemző a dualista Magyarország esetében – kivéve Budapestet –, sőt, a városfejlődés és az iparosítás kettőségére kifejezetten jó példák a dualista magyar városok.²³

Mindezek következtében még hiányzik a dualista városok iparának összehasonlítását lehetővé tévő módszertan. Ezért tanulmányunk megelégszik a vizsgált három város iparának leíró bemutatásával.

JEGYZETEK

1. Bulla Béla–Mendöl Tibor (1947): A Kárpát-medence földrajza. Budapest.
2. Hajdú Zoltán (2001): Magyarország közigazgatási földrajza. Dialóg-Campus. Budapest–Pécs.
3. Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő. Budapest; továbbá Süli-Zakar I.–Csüllög G. (2003): A regionalizmus történelmi előzményei Magyarországon. In. A terület- és településfejlesztés alapjai. Dialóg-Campus. Budapest–Pécs. 15–46. old.; továbbá Csüllög Gábor (2007): Regionális ütközőterek a Délvidéken (a 19–21. századi folyamatok történeti gyökerei. In. Gulyás L.–Gál J. (szerk.): Európai kihívások IV. Nemzetközi tudományos konferencia. Szegedi Tudományegyetem Mérnöki kar, Szeged, 2007. pp. 601–605.
4. Hajdú Zoltán (2006): A Délvidék értelmezése a magyar földrajztudományban. In. Kókai Sándor (szerk.): A Délvidék történeti földrajza. Történeti Földrajzi Tanulmányok. Nyíregyháza. 69–74. old.
5. Süli-Zakar I.–Csüllög G. (2006): A Délvidék helye és szerepe a Kárpát-medence térszerkezetében. In. Kókai Sándor (szerk.): A Délvidék történeti földrajza. Történeti Földrajzi Tanulmányok. Nyíregyháza. 251–274. old.; továbbá Csüllög Gábor (2009): Történeti régiók két földrajzi térben (Délvidék: Kárpát-medence és/vagy Balkán). In. A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) Évkönyve 2009. Szeged–Kaposvár, pp. 268–273.
6. Baranyi Béla (2004): A határmentiség dimenziói. Magyarország és keleti államhatárai. Dialóg-Campus. Pécs–Budapest. 238–239. old.
7. Fodor Ferenc (1924): Magyarország gazdaságföldrajza. Budapest.
8. Berend T. Iván–Ránki György (1955): Magyarország gyáripára az imperializmus első világháború előtti időszakában 1900–1914. Budapest.
9. A kísérletekről lásd Beluszky P (2005): Magyarország történeti földrajza I. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 431–434. old.
10. Beluszky P. (2005): 434–435. old.
11. Marjanucz L. (2003/a): A Temesi Bánság településtörténetéhez. In. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. Szeged. 131–135. old.
12. Marjanucz L. (2003/b): Autonómia és regionalitás összefüggései a Temesi Bánság 18. századi történetében. In. Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.). Autonóm közösségek a magyar történelemben. Kiskunfélegyháza, 2003. 107–119. old.
13. Marjanucz László (2002): Adalékok a Habsburg berendezkedés és telepítés bánsági történetéhez. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti tanulmányok (Studia Historica). 8. köt. Szeged. 5–16. old.
14. Borovszky (szerk.) (1912): Temes vármegye története. Országos Monográfia Társaság. Budapest.
15. Borovszky Uo.
16. Kókai Sándor (1999): Az Alföld vonzásközpontjai és körzetei a XIX. Század közepén. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv. Nyíregyháza. 143. old.
17. Kókai (1999): 143. old.
18. A kézműiparról lásd Hilf László (1929): A szegedi iparosság története. A Szegedi Ipartestület Kiadása. Szeged.
19. Kápolnai Iván: Közép- és nagyipar. In. Gaál Endre (szerk.) (1991): Szeged története 3/1. Szeged. 446–486. old.
20. Kápolnai (1991): 474. old.
21. Marjanucz L. (2005): Szeged és Temesvár, a Délvidék regionális centrumai. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti Tanulmányok. 8. Szeged.
22. Beluszky-Győri (2005): Magyar városhálózat a 20. század elején. Dialóg-Campus. Budapest–Pécs. 56–57. old.
23. Beluszky-Győri (2005): 57. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Baranyi Béla (2004): A határmentiség dimenziói. Magyarország és keleti államhatárai. Dialóg-Campus. Pécs–Budapest. 238–239. old.
- Beluszky Pál (2005): Magyarország történeti földrajza. I. kötet. Dialóg-Campus. Budapest–Pécs.
- Beluszky-Győri (2005): Magyar városhálózat a 20. század elején. Dialóg-Campus. Budapest–Pécs.
- Berend T. Iván–Ránki György (1955): Magyarország gyáripara az imperializmus első világháború előtti időszakában 1900–1914. Budapest.
- Borovszky (szerk.) (1912): Temes vármegye története. Országos Monográfia Társaság. Budapest.
- Bulla Béla–Mendöl Tibor (1947): A Kárpát-medence földrajza. Budapest, Egyetemi Nyomda.
- Csüllög Gábor (2007): Regionális ütközőterek a Délvidéken (a 19–21. századi folyamatok történeti gyökerei). In: Gulyás L.–Gál J. (szerk.): Európai kihívások IV. Nemzetközi tudományos konferencia. Szegedi Tudományegyetem Mérnöki kar, Szeged, 2007. pp. 601–605.
- Csüllög Gábor (2009): Történeti régiók két földrajzi térben (Délvidék: Kárpát-medence és/vagy Balkán). In: A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) Évkönyve 2009. Szeged–Kaposvár, pp. 268–273.
- Edvi-Halász (1921): Magyarország gazdasági térképekben. Budapest, Pallas nyomda.
- Hilf László (1929): A szegedi iparoság története. A Szegedi Ipartestület Kiadása. Szeged.
- Fodor Ferenc (1924): Magyarország gazdaságföldrajza. Budapest.
- Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő. Budapest.
- Gulyás László (2006): A Délvidék regionális fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: Kókai Sándor (szerk.): A Délvidék történeti földrajza. Történeti Földrajzi Tanulmányok. Nyíregyháza. 55–68. old.
- Gulyás László (2007): Történeti áttekintés In: Nagy Imre (szerk.): A Vajdaság. A Kárpát-medence régiói 7. Dialóg-Campus. Pécs–Budapest. 76–148. old.
- Hajdú Zoltán (2001): Magyarország közigazgatási földrajza. Dialóg-Campus. Budapest–Pécs.
- Hajdú Zoltán (2006): A Délvidék értelmezése a magyar földrajztudományban. In: Kókai Sándor (szerk.): A Délvidék történeti földrajza. Történeti Földrajzi Tanulmányok. Nyíregyháza. 69–74. old.
- Kápolnai Iván: Közép- és nagyipar. In: Gaál Endre (szerk.) (1991): Szeged története 3/1. Szeged. 446–486. old.
- Kókai Sándor (1999): Az Alföld vonzásközpontjai és körzetei a XIX. Század közepén. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv. Nyíregyháza. 143. old.
- Marjanucz László (2002): Adalékok a Habsburg berendezkedés és telepítés bánsági történetéhez. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti tanulmányok (Studia Historica). 8. köt. Szeged. 5–16. old.
- Marjanucz L. (2003/a): A Temesi Bánság településtörténetéhez. In: Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. Szeged. 131–135. old.
- Marjanucz L. (2003/b): Autonómia és regionalitás összefüggései a Temesi Bánság 18. századi történetében. In: Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.). Autonóm közösségek a magyar történelemben. Kiskunfélegyháza, 2003. 107–119. old.
- Marjanucz László (2005): Szeged és Temesvár a Délvidék regionális centrumai. Történeti Tanulmányok. Studia Historica 8. Szeged.
- Süli-Zakar I.–Csüllög G. (2003): A regionalizmus történelmi előzményei Magyarországon. In: A terület- és településfejlesztés alapjai. Dialóg-Campus. Budapest–Pécs. 15–46. old.
- Süli-Zakar I.–Csüllög G. (2006): A Délvidék helye és szerepe a Kárpát-medence térszerkezetében. In: Kókai Sándor (szerk.): A Délvidék történeti földrajza. Történeti Földrajzi Tanulmányok. Nyíregyháza. 251–274. old.

MAJDÁN JÁNOS:*

A VASUTAK KIÉPÜLÉSE A BÁNSÁGBAN

THE BUILDING OF RAILWAYS IN THE BÁNSÁG

ABSTRACT

Until the 1850s in the three counties on the territory of the Bánság the traffic only could be arranged on the Tisza and Maros rivers and on the roads of very low quality. A company named Austrian National Railways built the first line in the 1850ies. In addition to the 581 kilometre long line of the private company, fifteen territorial firms had built lines altogether 1378 kilometres long.

In fifty years one of the thickest railway networks was built in the Bánság and it became a part of the Hungarian State Railways after the January of 1891.

1. Bevezetés

A török uralom alóli felszabadulást Bánátnak fontos szerepet szántak a bécsi udvarban. Földrajzi adottságai miatt birodalmi élestárrá akarták alakítani, miközben továbbra is a török állammal szomszédos régióként hadászati szerepe is volt. Ugyanakkor a Bécsben kiosztott kettős funkciónak megfelelően kezelt területről a magyar uralkodó elit sem kívánt lemondani, s mindent megtettek a jogi fennhatóság visszaszerzésére, majd az ottani birtokszerzések gyakorlati megvalósítására. A Bánát szerepe mindezek alapján kezdetektől fogva felértékelődött, s fejlesztése minden Magyarországon jelenlévő politikai csoport számára folyamatosan fontossá vált.

2. A vasutak előtti közlekedési fejlesztések

A modernizáció egyik előfeltételének, majd mozgatóerejének tekinthető közlekedés területén is érvényesek voltak a kiemelt bánáti fejlesztések. A nyugat-európai gyakorlatnak megfelelően elsőként a csatornák kiépítését kezdeményezték Bécsből. A visszacsatolás után megindult betelepítésekhez kapcsolódva 1718-ban elkezdődött a Bánát középső részén folyó Bega hajózhatóvá alakítása. A tartomány kormányzója által vezényelt állami fejlesztés szakaszosan zajlott. A régió központjának kijelölt Temesvártól Nagybecskerekig megépült vízi út új mederben haladt. Folytatása a Bega eredeti medre, melyet a Dunába csatlakozó pontig (Titelig) kibővítettek. Az állami tulajdonú csatornán sikeresen szállították az egyre növekvő bánáti mezőgazdasági termékeket – elsősorban a gabonát. Bécsben ezzel a beruházással megvalósították a tartomány birodalmi munkamegosztásba történő bekapcsolását. Bár a Bega csatorna időnként eliszaposodott, s a későbbiekben jelentősége csökkent, mégis igazolta az egyik lehetséges magyarországi áruszállítási módszer megvalósíthatóságát.

A stratégiai szempontból is fontos tartomány magyar közigazgatásba történő visszahe-lyezése ellenére sem csökkent a Bánát jelentősége. A három magyar vármegye ismételt megszervezése után (1770-es évek) Temesvár régióközponti szerepe csökkent ugyan, de gazdasági és katonai jelentősége továbbra is az egész Bánátra kiterjedt. A térség legfontosabb településének közúti elérhetőségét a hivatalok nagy száma és fontossága miatt biztosí-

* Dr. habil. Majdán János, CsC egyetemi docens (PTE), főiskolai tanár (EJF).

tani kellett. A rendszeresen vagy eseti utakra elküldött hivatali futárok a korabeli szokásoknak megfelelően az állam költségén, vagy a feudális szolgáltatás keretében működő hosszúfuvarral közlekedtek, de ez nem eredményezett útfejlesztést. A gazdasági és magánügyeit intézni akaró, egyre növekvő igényű polgári utasok számára a mozgás lehetőségét a postaszolgálat jelentette, amelynek Pestről Temesváron át Nagyszebenig közlekedő rendszeres járata Mária Terézia idejében indult meg.¹

A növekvő állami és magánforgalom kielégítésére, illetve a modernizáció felgyorsítása érdekében a XVIII. század második felében elkészült udvari fejlesztési tervekben szerepelt a Bánát közúti kapcsolata Pesttel. A II. József által elkészített magyarországi úthálózati fejlesztésben 1785-ben rögzítettek egy Pest–Cegléd–Kecskemét–Szeged–Temesvár–Báziás–Orsova–Petrozsény vonalat. (Ehhez kapcsolódva a régió északi határa mentén Szegedtől Aradig is terveztek állami közutat építeni).

Az utak fontosságának növekedését jelezte, hogy egyre több helyi és országos értekezleten tárgyaltak az úgyről, s a korabeli helyzetről térképek készültek. Az 1810-es magyarországi állapotot ábrázoló térkép szerint a Bánátban észak-déli irányban létezett kiépített közút (Arad–Temesvár–Fehértemplom), illetve ebből ágaztak ki összeköttetések Pancsova és Báziás felé. A régió nyugat-keleti irányú közútja a Tisza zentai átkelőjétől Temesváron át Lugosra és onnan Nagyszeben felé vezetett, amelyhez kisebb szakaszok csatlakoztak Titel, illetve Orsova irányába. A feltüntetett közutak különböző minőségben biztosították a szárazföldi kapcsolatot, s megalapozták a későbbi közlekedési fejlesztések nyomvonalát.

A magyar országgyűléseken több ízben szó esett az ország közútjairól. A rendi alkotmányt helyreállító 1790–1791. évi diétán alkalmazták először azt a módszert, hogy konkrét ügyekben külön bizottságokat küldtek ki, s a vita eredményét jelentésben megfogalmazva az országgyűlés elé vitték. Ilyen „rendszeres bizottság” alakult a kereskedelmi ügyek helyzetének feltárására, és az országos vita eredményeként javaslatokat is megfogalmaztak az útfejlesztésről. A bizottság a Bánát országos forgalomba kapcsolását a II. József által felvett módon, Szegeden át Temesvárra, majd onnan Nagyszebenbe vezető közút megépítésével képzelte el. A tervezetet nem tárgyalta a diéta, s a következő (1825–1827. évi) ülésén bemutatott hasonló nyomvonalú bizottsági javaslatból sem született határozat.

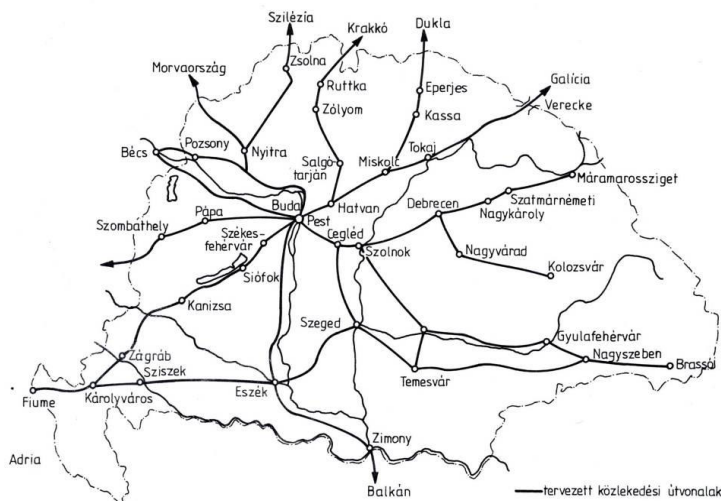
Az időközben működésbe állított műszaki újdonságok közül a gőzvontatású vasutat a magyar politikusok közül sokan ismerték, s az 1832–1836. évi országgyűlés elé terjesztett fejlesztési tervben már erről is szó esett. A korábban kijelölt 12 közutat vasúti vonalnak minősítették át, és felvették az országos hálózatba 13. vonalnak a tengeri kereskedelem szempontjából előtérbe került Sziszek–Károlyváros–Fiume szakaszt. A nagy vitát kiváltó törvényjavaslat végül ideiglenes jelleggel került beiktatásra, s így már az első vasúti törvényben is szerepelt a bánáti kapcsolat.

A magyarországi viták és gazdasági előkészítések eredményeként 1846-ban forgalomba helyezték a Pozsony–Nagyszombat közötti lóvontatású vasutat. A fél száz kilométer hosszúságú pályát több ütemben építették meg, de úgy vitelezték ki, hogy különösebb átalakítás nélkül gőzvontatásra is át lehessen állítani. Az első gőzmozdonyok által működtetett vasutat szintén 1846-ban adták át a forgalomnak Pest és Vác között. A következő évben megnyílt a Pestet Szolnokkal összekötő vasúti pálya. A birodalmi hálózat magyarországi becsatlakozásai közül elkészült a Pozsonyt és Sopront Béccsel összekapcsoló rövid szakasz is 1848 előtt.

A megindult vasúti közlekedés fontosságát felismerő Széchenyi István 1848 januárjában önálló kötetben adta közre fejlesztési terveit. A „javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről” címet viselő terjedelmes összefoglaló a világon az első átfogó fejlesztési terv, amelyben a közlekedés valamennyi akkor ismert ágát egységben kezelve kívánta állami pénzekből modernizálni a hazai személy- és áruszállítást. A tervezet fontossága a Bánát esetében is egyértelmű.

1. térkép. Az 1836. évi XXV. tcz. alapján támogatásra kijelölt vasúti építkezések

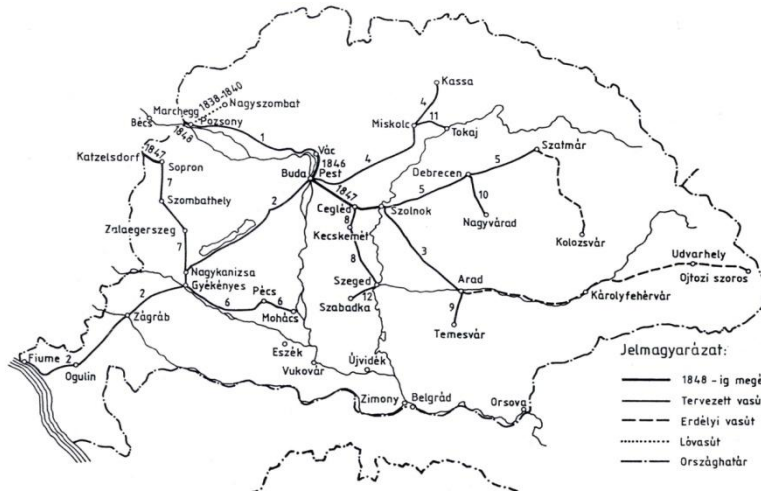
Map 1. Railroad developments to be supported by the 1836/XXV. law

Forrás: Kovács László (főszerk.): Magyar vasúttörténet 1. Budapest, 1995.

2. térkép. Széchenyi István vasútfejlesztési terve (1848)

Map 2. István Széchenyi's Railroad development plans (1848)

Forrás: Kovács László (főszerk.): Magyar vasúttörténet 1. Budapest, 1995.

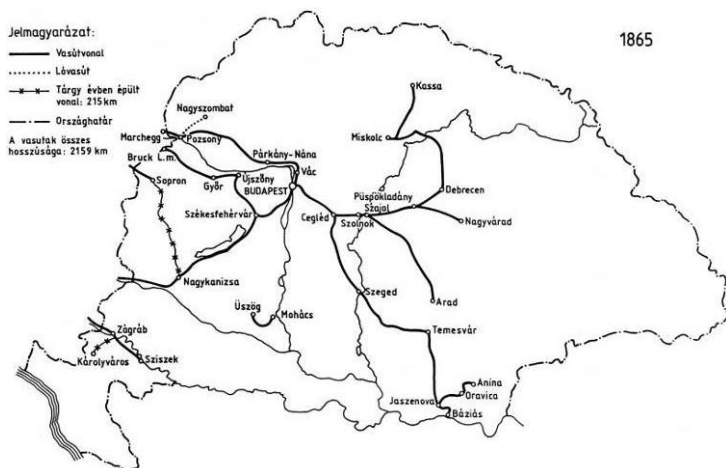
A korábban ismertetett Bega csatorna egyenetlen és időszakos működése mellett a régió egyetlen kapcsolattal rendelkezett 1846-ban: a Pestről induló, Temesváron át Nagyszebenbe tartó postakocsi járattal, amely az utat 6 nap alatt tette meg! Ilyen közlekedési viszonyok között szó sem lehetett a gazdaság polgári átalakításáról, a társadalmi átszerveződésről.

3. Tervek és valóság

Az első hazai vasútépítéseket magánvállalatok végezték, s a felelős magyar kormány sem tudta állami kezelésbe venni a hálózatot. A bécsi udvar rövid sikertelen államvasúti kísérlete után 1855-től ismét vállalatok építették és működtették a magyarországi vonalakat.

3. térkép. A magánvasutak hálózata 1865-ig

Map 3. Private railroads till 1865

Forrás: Kovács László (főszerk.): Magyar vasúttörténet 1. Budapest, 1995.

A hálózatbővítés kiemelkedő vállalata volt a cs. és kir. szab. Osztrák Államvasút. A cég nevével ellentétben nem osztrákok, hanem franciák, és nem állami, hanem magánbefektetők álltak a vállalat mögött.

Az 1848-as forradalom előtt megépült Pest-Vác vasutat a bécsi udvar állampénzen Pozsonyig meghosszabbította, biztosítva ezzel a birodalmi főváros és a magyar nagyváros közötti akadályoktól mentes szárazföldi közlekedési kapcsolatot. A forgalomba helyezett vasúthoz a pesti indóházban kapcsolódott a Szolnokig korábban megnyitott pálya. Ebből az alföldi vonalból Ceglédre kiágazó pályát épített a kincstár Szegedig (1854-ben).

A Bécsben bejelentett államcsőd után 1855-ben eladtak minden államvasutat, s ekkor jelent meg Magyarországon az Osztrák Államvasút (a továbbiakban: OÁV).² A magánvállalat megvette az országhatártól Pozsonyon át Szolnokig és Szegedig húzódó pályát. Nem volt véletlen a vásárlás, mivel a francia befektetők már korábban is tárgyaltak Bécsben. A korabeli Európa legnagyobb pénzügyi szereplői fogtak össze egy új ipari zóna kialakításához. Az Arnstein és Eskeles bécsi bankház, az ugyancsak a birodalmi fővárosban élő (korábban magyarországi lakos) báró Sina György és Párizsból André Ernest fogott össze egy társaság alapítására. Fő céljuk a Krassó-Szörény megyei természeti adottságok kiaknázása. Az Alföld dél-keleti pereméhez kapcsolódó Érchegeységben vasércet tártak fel, míg a domboldalakon nagy kincstári erdők feküdtek. Az Érchegeység keleti oldalához közel fekvő Zsil völgyében kőszéntelepre bukkantak, amely a komplex ipari negyed kialakítása szempontjából döntő volt. Az 1849 után kialakult francia befektetési hullám során felfedezett magyarországi térséget kívánták vasúttal is az európai piacokhoz kapcsolni az OÁV részvényesei. Ilyen előzmények után került sor a Szegedig elkészült vasút megvásárlására.

A részvénytársaság az 1855. január elsején átvett vasutakért, illetve az iparvidék koncessziós szerződéséért 200 millió frankot fizetett. A korabeli módszerek szerint ugyanakkor az állam évi 5,2 % kamatot garantált a vállalatnak, amely így a vasutak tényleges bevételeitől függetlenül állandó bevételekre tett szert. Az OÁV gyors ütemű beruházást kezdett Magyarországon, melynek a Duna bal partján zajló fejlesztéseiről (Brucktól Győrig, majd Újszónyig épült vonalai) most nem esik szó. Az alföldi hálózatbővítés azonban már érintette a Bánságot.

Az iparvidék fejlesztése szempontjából fontos volt a megközelíthetőség megszervezése. Az OÁV vezetői első lépésként a dunai áruforgalomra alapozott fejlesztést valósított meg.

A báziai kikötőből indult ki az első vállalati vasúti beruházás, s Oravicáig készült el 1856. november 10-én. A kincstártól megvásárolt bányai uradalmak így elérhetőkké váltak.

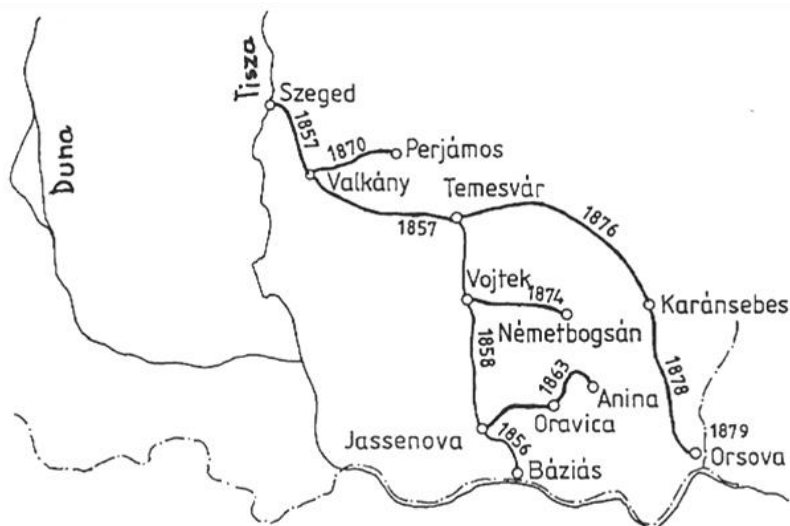
A térség déli részén folyó építkezésekkel párhuzamosan hálózatbővítés folyt Szeged és Temesvár között is. Még a bécsi kormány kezdeményezte és a költségvetésből kezdte meg a Bánság központjának számító Temesvár, illetve a fontos kincstári birtokok szárazföldi elérését biztosító vasút megépítését, az OÁV által aláírt szerződés folytatásaként az állami beruházást is átvette a magánvállalat. Szeged és Temesvár között 1857. november 15-én forgalomba helyezték a vasutat, de a végleges szegedi Tisza-hidat csak egy évvel később avatták fel. A francia vállalat tervezői és kivitelezői számára nagy szakmai kihívást jelentett az Európa egyik legnagyobb vízszint-ingadozású folyója fölötti áthidalás elkészítése. A Tisza gyorsan kialakuló árhullámai, a nagy hordalékszállításból és a jégzajlásokból eredő problémák számbavétele után a hidépítők új módszer kipróbálása mellett döntöttek. A Franciaországban műszaki újdonságként bejegyzett, de nagy vízszint ingadozású folyó felett még ki nem próbált építési módszert iktattak be Szegeden a Tisza-híd építésére. A folyó medrében épített pillérek esetén az alapozást „chaisson” módszerrel végezték. A beton megkötési ideje miatt ez lassabb technológia volt, de a folyó sodrása így nem veszélyeztette a hidat. A vasúti forgalom a munkahídon zajlott, s a végleges hidat 1855. december másodikán helyezték forgalomba. Ettől az időponttól kezdve a Bánság egész évben és nap minden szakában elérhető vasúti kapcsolattal rendelkezett az ország, illetve Európa felé.

Temesvár vasúti kapcsolatát tovább bővítette az 1858. augusztus 30-án Jassanováig megnyitott pálya, amely egyúttal lehetővé tette a Bánság észak-déli vasúti kapcsolatát. A Tiszától a Dunáig húzódó OÁV hálózatot folyamatosan bővítették keleti irányban. Előbb Oravicától Stájerlakig, majd Valkánytól Perjámosig és Vojtektől Németbogsánig nyíltak szárnyvonalak, melyek pályái első osztályú vonalként épültek.

A vállalat az 1870-es évtized második felében a meglévő észak-déli vonalával párhuzamosan Temesvárról kiinduló második bányai fővonalát is kiépítette. A két ütemben Orsováig készült pálya 1878. május 20-ától az iparvidék keleti részét is vasúti forgalomba kapcsolta, illetve a Dunán második átrakodási lehetőséget biztosított.

4. térkép. Az Osztrák Államvasút Bánságban kialakított vasúti hálózata

Map 4. Railroads of the Austrian State Railways in Bánság

Forrás: Kovács László (főszerk.): Magyar vasúttörténet 1. Budapest, 1995.

4. A bánsági vasutak a nemzetközi hálózatban

A mezőgazdasági és ipari szempontból fontos régiónak tekinthető Bánság első osztályú vasútvonalainak megépülése felvetette a Romániába történő átvezetés lehetőségét. A magyar kormány saját gazdasági érdekeitől vezérelve is kezdeményezője volt a Balkán vasúti kapcsolatainak kialakításába. Elsősorban Tisza Kálmán miniszterelnöksége idején folytak ilyen irányú előkészítő tárgyalások, majd az országgyűlésben több törvényt fogadtak el a déli irányú vasúti összeköttetés megvalósítása érdekében.³

A korszak legfontosabb transzeurópai vonalának tartott Párizs–Konstantinápoly vasút mellett Budapesten törvényekkel segítették a román vasutak magyarországi kapcsolódását. Bukarestben a rövidebbnek számító és az Orient Expressz tervezett járatához közelebb húzódó Vaskapu környéki kapcsolatot támogatták.⁴ A budapesti kormány az Erdélyt átlós irányba átszelő, kezdetben magán, majd a csőd miatt államosított Keleti Vasút 1873-ban Brassóig elkészült vonalát kívánták az országhatárig meghosszabbítani, így biztosítva Bukarest felé a vasúti kapcsolatot. A törvényben rögzített szerződés szerint „a magas szerződő felek vasutaik csatlakozásának az ezen okmányban megállapított feltételek alatt határuknak következő pontjain leendő létesítését határozták el, nevezetesen: Vercserova (Orsova) és Tömös (Predeal)”.⁵

A nemzetközi szerződésben mind a két fél vállalta, hogy saját területén 4 éven belül eléri a határt a megépített vaspálya. A megállapodás megvalósítását Orsova irányában az OÁV vállalta át, s a már említett hálózatzbővítés eredményeként 1878. május 20-án forgalomba helyezték a Temesvárról kiinduló 187 kilométeres pályát. Orsováig lehetett vonattal utazni, de az országhatárig hátralévő 4 kilométeres szakaszt a magyar kormány még nem építette ki teljes mértékben. Budapesten attól tartottak, hogy a rövidebb európai kapcsolatot jelentő vaskapui vasúti összeköttetés megnyitása után a román fél nem fejezi be a tömösi határátkelőig húzódó vasút építését. Mivel a magyar félnek Erdély nemzetközi közlekedésbe kapcsolása végett a tömösi átmenet fontosabb volt, ezért a majdnem kész vaskapui építkezés befejezését felfüggesztették. Egy évvel később a predeali határállomást elérő román vasúti építkezések láttán befejeződött az orsovai kivitelezés is. Közel egy időben felvette a román és a magyar vasút a határforgalmat: 1879. május 1. Orsova, 1879. június 10. Brassó–Predeal. Az orsovai vasútállomás végállomásból ezáltal nemzetközi forgalmat lebonyolító határállomássá vált. A bánsági vasutak egyik első osztályú szakaszán nemzetközi forgalom bonyolódott, Temesváron Európából érkező, illetve odatartó szerelvények haladtak át. A Bánság a gazdasági-kulturális kapcsolatok után közlekedési szempontból is polgárosodást átvevő és a Balkán felé azt továbbító, ugyanakkor a déli szomszédok világát jól ismerő határrégióvá vált.

5. Az Arad–Temesvár Vasúttársaság

A Bánság legnagyobb települése Temesvár volt, amely Temes vármegye székhelyeként funkcionált, de gazdasági, kulturális és közlekedési szerepköre kiterjedt az egész Tisza-Maros szögére. A térség másik fontos nagyvárosa a Maros bal partján fekvő Arad, amely inkább a folyóvölgyön keresztül az erdélyi és alföldi kapcsolatok összekapcsolását, közvetítését vállalta fel. A két nagyváros eltérő belső gazdasági szerkezete magától kiváltotta az együttműködés igényét. A korábban meglévő kapcsolatokat vasúttal is meg kívánták erősíteni, mivel mind a két városban ismerték és élvezték az új közlekedési eszköz nyújtotta előnyöket. Az 1857 és 1858 óta működő első osztályú vasutak pályaudvarával bíró két nagyváros mindössze félszáz kilométerre feküdt egymástól. A kiegyezés után a magyar or-

szágyúlás egyik első törvényével engedélyezte egy magántársaság szervezésében az Arad–Temesvár közötti pálya megépítését.

Bár korábban is történt kísérlet a két város közötti vasútépítésre, ezek anyagi háttér hiányában nem valósultak meg. A kiegyezés utáni kísérlet sikerét a hazatért Klapka György banki kapcsolatrendszere biztosította. A Darmstadtban bejegyzett Kereskedelmi és Hitelbank igazgatótanácsi tagjaként is dolgozó volt tábornok sikerrel jegyeztette le a vasút részvényeit. A törvény szerint „Az arad-temesvári vasút engedélyezés útján és államkamatbiztosítás mellett rendeltetik kiépíttetni.”

Az eredeti tervek szerint másfél év alatt kellett volna elkészülnie az 50 kilométeres pályának. Időközben vita kerekedett az aradi vár melletti vonalvezetés miatt, mivel hadászati okokra hivatkozva a katonai vezetés nem kívánta engedélyezni az építkezést. A vitát eldöntő vegyes bizottság döntése után folytatódott a kivitelezés, s a sík vidéken viszonylag egyenletes ütemben építkeztek. Az eredeti tervekhez képest 11 hónapos késéssel forgalomba helyezett Arad-Temesvár Vasúton hat állomáson és egy megállóhelyen álltak meg a szerelvények. Az új vasutat 1871. április 6-án nyitották meg. Az aradi állomáson az átadáskor a Tiszavidéki Vasúttársaság illetve az Első Erdélyi vasúttársaság kiindulópontja volt. Az erdélyi kapcsolatok mellett az aradi állomáson megjelentek a bánsági gazdaságok termékei, az ott élő polgárok. Temesváron az OÁV pályaudvarára futottak be, illetve indultak el az Arad felől érkező, illetve oda induló szerelvények. A két nagyváros vasúti kapcsolata egyúttal két térség első osztályú vasúti pályával történt összekötését is jelentette.

5. A helyiérdekű vasutak kiépülése

A vasutak gazdaságot serkentő, életmódot átalakító, személyeket és tájakat összekötő szerepe Magyarországon is gyorsan ismertté vált. Bár a hazai tarifaképzések miatt az 1880-as évtizedig elmaradt a forgalom ugrásszerű növekedése, de az új szárazföldi szállítási eszköz megléte alapvető változásokat indított el szerte az országban. A nagyobb városok, tájak összekapcsolása után felmerült az igény a kisvárosok, a fálvak közlekedési hálózatba történő felfűzésére is. A nagy befektetésekkel járó építkezéseket a kis közösségek előre láthatóan nem bírták, s a helyi érdekeket szem előtt tartó új típusú hálózatfejlesztés bontakozott ki Arad környékén. Nem a drága első osztályú vasutak megépítését, hanem a helyi igényeket figyelembe vevő vonalvezetéssel, helyi befektetők pénzén, helyben található alapanyagok felhasználásával, olcsó helyi munkaerővel és általában csak nappali forgalomra berendezett mellékvonalak épültek. A vicinálisok az érdekeltek nagy számának elfogadható hosszú távú befektetéssel, de a korábbi szállításokhoz, utazásokhoz mérve összehasonlíthatatlanul gyorsabb tempóban biztosított kapcsolatot az ország (és ezáltal a kontinens) többi részével. A gyakorlat igazolta a helyiérdekű vasutak létjogosultságát, s a dunántúli nagy építkezési hullámmal párhuzamosan más tájegységeken is megindult építésük.⁶

1883-ban forgalomba helyezték az OÁV első osztályú vasútjából Nagyikindán kiágazó 70 kilométer hosszúságú vicinálist, amely Torontál vármegye székhelyét, Nagybecskereket kapcsolta be az országos hálózatba. A sikeres vállalkozás kiváltotta a megyei vezetés tudatos fejlesztését, s 1889-től kezdve tervszerűen fejlesztették a torontáli hálózatot. A 9 ütemben megépített 359 kilométeres pályákból előbb a Tiszával nagyjából párhuzamos észak-déli gerincet alakítottak ki, majd ezt összekötötték a OÁV Temes megyében található vonalával. Az első osztályú társasági vasút és a helyiérdekű torontáli vasút döntően kelet-nyugati hálózati kapcsolódása műszaki oldalról semmi problémát nem okozott. A 10 év alatt elkészült vicinális hálózat behálózta a megyét, és Keveváran újabb dunai csatlakozópontot hozott létre. A Bánság másik nagy társasága a Magyar Délkeleti hév, amely három ütemben, 183 kilométer hosszan épült meg.

A Torontáli hév és a Magyar Délkeleti hév mellett további 13 vicinális vasutat helyeztek forgalomba 837 kilométer hosszúságban a Bánságban 1883 és 1910 között. A hálózatfejlesztés eredményeként 1379 kilométer új vicinális vasúti pályán futottak a Tisza–Maros szögben a szerelvények.

A vasutak a Bánságot sikeresen bekapcsolták a hazai és a nemzetközi személy- és áruforgalomba. A külföldi befektetők által megkezdett modernizáció fokozatosan hazai kezekben összpontosult. Az OÁV 526 kilométeres és az Arad-Temesvár Vasúttársaság 55 kilométeres bánsági hálózatát 1891. január elsejével állami kezelésbe vette a magyar kormány. A volt magánvasutak (581 km) és a vicinálisok (1379 km) hosszúságú vonalai a Magyar Államvasutak keretei között működtek tovább. A Bánság az ország legsűrűbb vasúti hálózatával rendelkező régiójává vált.

JEGYZETEK

1. Majdán János (2008): Magyarország közlekedése: In. Beluszky Pál szerk. Magyarország történeti földrajza II. Dialog-Campus. Budapest–Pécs. 72–109. old.
2. Horváth Ferenc–Kubinszky Mihály (2003): Vasúttársaságok építkezései a Bánságban Műszaki Szemle 24. szám. 2003. 7–12. old.
3. Kozári Mónika (2003): Tisza Kálmán és kormányzati rendszere. Napvilág Kiadó. Budapest.
4. Majdán János (2000): Az Orient Expressz: a kelet-nyugati kapcsolat. In. Magyarország a (nagy)-hatalmak erőterében. Szerk.: Fischer Ferenc, Majoros István, Vonyó József. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára Pécs. 407–419. old.
5. 1868. XXXVII. Törvénycikk. Budapest, 1896.
6. Majdán János: Helyiérdekű vasutak és kiépülésük a Dunántúlon. Budapest, 1998.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Horváth Ferenc–Kubinszky Mihály (2003): Vasúttársaságok építkezései a Bánságban Műszaki Szemle 24. szám. 2003. 7–12. old.
- Kozári Mónika (2003): Tisza Kálmán és kormányzati rendszere. Napvilág Kiadó. Budapest.
- Majdán János (1998): Helyiérdekű vasutak és kiépülésük a Dunántúlon. Budapest.
- Majdán János (2008): Magyarország közlekedése: In: Beluszky Pál szerk. Magyarország történeti földrajza II. Dialog-Campus. Budapest–Pécs. 72–109. old.
- Majdán János (2000): Az Orient Expressz: a kelet-nyugati kapcsolat. In. Magyarország a (nagy)-hatalmak erőterében. Szerk.: Fischer Ferenc, Majoros István, Vonyó József. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára Pécs. 407–419. old.

MARJANUCZ LÁSZLÓ:*

A BÁNSÁGI NÉMET BEVÁNDORLÁS OKAI

REASONS OF GERMAN EMIGRATION TO BÁNSÁG

ABSTRACT

One of the most important questions of the Hungarian history in the 18. century was the filling of country with people. The sorrowful legacy of the 150 year- long Ottoman occupation was the depopulation of the parts of Hungary which were under Turkish rule. The Habsburgs settled organizedly the greatest number of colonists to Hungary from Germany in the 18. century. A lots of German colonists settled down in the „ Temescher Banat” Their folk idiom „ Svabian” became known to the public, although most of the settlers came from other lands of the Holy Roman Empire. Only 25% of colonists were Svabian by birth, the others came from Lothringen, Trier, Luxemburg, and from other lands of South-West Germany. Who they were, why did they leave their homeland? Up to the present lives the opinion, that the over population of that place caused the emigration to Hungary. It is a simplified answer to the problem. The local conditions were very complicated, from which the answer could be deduced. This situation can be explained by the conjunction of the decaying feudalism and the absence of the state centralization, which had a negative effect. The German serfs were unprotected from their landowner. The emigration appeared as a way out from the difficult social position. Many people found a new home in the Temescher Banat, and as a real pioneer they frequented the devastated territory by the Turks.

1. Bevezetés

A Bánság német kolonizációját sokáig Franz Grisselinihelytörténeti munkája¹ alapján magyarázták, miszerint a török után elnéptelenedett területet svábföldi, illetve más birodalmi népek foglalták el. Czoernig is bánsági sváb nyelvszigetről beszél ismert munkájában.² Nem kizárt, hogy a történeti megállapítások és a köztudatba átment „bánati svábok” fogalom között kölcsönhatás alakult ki. Pedig a letelepüléstől használt községi utcanévek a kezdetektől tudósítanak a kolonizátorok valódi földrajzi származásáról,³ melyről jelen tanulmány megpróbál teljes képet adni.

2. Források a kérdés tisztázásához

A bécsi kamarai levéltárban őrzik az 1763–1772 közötti időszak hivatalos kivándorlási listáit. Landstreu (ma Zsombolya része) faluban pl. már a kezdetektől Lotharingiai, Mainzi és Luxemburgi utcanévekkel találkozhatunk, míg Zsombolyán a Trierből jövők alakították meg érkezésük sorrendjében, az Első és Második Trieri utcát. Sackelhausenben a népnével „Litzpuregass”-nak mondta a „Lützelburg”-ból (vagyis Luxemburgból) származók házsorát.

A földrajzi eredet kérdésének tisztázásához hozzájárulhatnak a helytörténeti munkák is, amennyiben támaszkodtak az egyházi anyakönyvek bejegyzéseire, illetve elvégezték azok kiértékelését. A nyelvjáráskutatás ugyancsak próbált választ adni erre a kérdésre, de nem

* Habilitált egyetemi docens, tanszékvezető, Szegedi Tudományegyetem BTK.

arányos az az összefüggés, amely szerint az uralkodó nyelvjárási formából egyszerűen és biztosan kikövetkeztethető lenne a számszerűen legtöbb telepest küldő származási hely.

A történetileg hiteles vizsgálatok nem kerülhetik meg a Hofkammerarchiv telepes-jegyzékeit. Teljes névsorokat tartalmaznak a vonatkozó évről, föltüntetve a pontos családnevet, származási helyet vagy vidéket, és családi létszámadatokat.⁴ Ezek arról győznek meg, hogy a tulajdonképpeni „Svábföldről” igen kevés gyarmatos érkezett. A levéltári anyagokból összeállított számítás szerint a bányásági telepesek földrajzi eredete az alábbi arányokat mutatta 1763-1776 között. 10 297 bevándorolt családból 25% Lotharingiából, 11,5% Luxemburgból, 10% a Trieri Választófejedelemségből, 15% Pfalzból, Hessenből, és Frankföldről, 5% Bádénból, 4% Elzászból, 3,5% Bajorországból, és 1,5% Württembergből. A maradék 25% eredete ismeretlen, 10%-uknál azt adja meg az irat: ex imperio (a birodalomból), amely jelenthette Westfáliát, a Rajna-vidéket, Ausztriát vagy egyéb területeket. Ezen adatok szerint a fő kibocsátó hely a Rajna balpartja, Lotharingia, Luxemburg és Trier az összes telepes felét küldte, ezen belül a Lotharingiából származók etnikai megoszlása 2/3 német és 1/3 francia származásra utal.⁵

Az első kolonizációs időszakra⁶ nincsenek pontos adataink, de azt tudjuk, hogy Franz Albert Craussen kamarai hivatalnoknak a Rajna balpartján végzett toborzó tevékenységéről maradtak fenn iratok. Ő maga pfalzi volt, akit az ottani családok egy beadványukban a „mi kedves földink”-nek nevezték. Ennyiből is leszűrhető, hogy a „bányási svábok” lényegében nem svábok a szó földrajzi értelmében, hanem rajna-frankföldi, illetve moselfrankföldi származásúak.

Kivételt jelent ez alól a bányásági hegyvidék és a városok lakossága. Ők nagyobb részt Ausztriából származtak. Az Arad vidéki németekről tudjuk, hogy nyelvjárásukban kevesebb a közép-, és több az alsónémet elem. Történetüket még nem kutatták. Ezek a Marostól északra keletkezett települések más föltételek mellett jöttek létre, mint a bányásziak. A fő különbség, hogy a telepítők itt a magánföldesurak voltak, illetve a Magyar Kamara.⁷

3. A kivándorlók motivációi

A kérdésre, miért hagyták el otthonukat a német lakosok, sokféle választ adott a kolonizációval foglalkozó szakirodalom. Gyakran visszatérő magyarázat, az utalás a kibocsátó német területek állítólagos túlnépesedésére. Így beszél egy korábbi, a Bányásban igen népszerű kiadvány is, a középső Rajna-vidék túlnépesedéséről, ahonnan a telepesek érkeztek.⁸ Más földolgozások a Bányásgról a nehéz gazdasági helyzetet, a jobbágyi elnyomás alól szabadulni akaró törekvéseket nevezik meg az elvándorlás okaként. De említik a franciákkal vívott háborút is, amely különösen az ország nyugati részét sújtotta.⁹

Olyan válaszadási kísérletekkel is lehet találkozni, amelyek csak tendenciákat sejtetnek: eszerint sok németnek szűk lett a hely az óhazában, s egyfajta vándorlási ösztön kerítette hatalmába az embereket távoli vonzó célok után epekedve.¹⁰ Az elköltözőket gyakran illették a „vándorkedvű” vagy „vándorpatkány” kifejezéssel.¹¹

Más szerzők a Habsburgok céljával magyarázzák a nagy „sváb vonulást”: Eszerint a Bécsi udvar a Bányásban a kereszténység védbástyáját akarta létrehozni, s ez a kolonisták előtt is világos kellett, hogy legyen, mert szinte „siettek hazájukat elhagyni.”¹² A különös csak az, hogy éppen a nyugat- és délnémet parasztokat hatotta át ez az érzés, akik új honfoglalói tudattal adták el házukat, udvarukat, hogy önként vállalt hivatásukat teljesítsék a messzi földön. A kivándorlókat állítólag erős, Kelet-irányú pionír szellem ragadta meg. Mindezek bizonyítására azonban nem hoznak föl semmit, így a főbb taglalt okokat inkább a fantázia szüleményének, mintsem forrásokkal alátámasztott magyarázatnak tarthatjuk.

Közelebb állnak a valósághoz azok a megközelítések, amelyek Bécs adónövelő politikájában látják a telepítések indítékait. Ehhez talált az udvar Németország déli és nyugati részében embereket, akik a „pénz és a jó utáni vágytól” ösztökélve készek voltak az új haza mostoha viszonyait kedvező természeti környezetté alakítani, s így a Bánságot a lehető legrövidebb idő alatt fölvirágoztatni. Néhány szerző említi még a jobbágyi kötelekekből szabadulás célját, de emellett is jobbára „szerencselovagokról” (glückshungrige) beszélnek, akiket a sors már többször kényszerített, hogy jövőjüket a semmire alapozzák, mert a háborús düh a múltban gyakran tette őket egy éjszaka alatt nincstelenné. Föntiek alapján tehát a jobb élet, vagy csak egyszerűen a lét megváltoztatása utáni sóvárgás, érlelte meg a kivándorlási szándékot.¹³

E történet szemlélet szerint a 18. századi kivándorlókat a pénz és szerencse utáni vágy mozgatta, akik között a társadalmi állás (jobbágy-földesúr) szempontjából sincs értelme különbséget tenni. Bécs szemében ők csak potenciális munkaerők, akiket a távolba vonzó kalandhajlam és a sivár jelen megváltoztatásának szándéka különböztetett meg. A dolgok ilyen beállításában még a feudális kötelekekből szabadulás is ártalmatlan színben tűnik föl.

A háborúkra hivatkozás valós indok, de ez is csak más körülményekkel összefüggésben értelmezhető vándorlásra készítő indítékként.¹⁴ Szentkláray kapcsolatba hozza a háborút a kivándorlással, mert a harcok a Német Birodalomban elrettentő mértékben növelték a nyomort. Az elszegényedett tömeg már a fönnálló rendet veszélyeztette, így sokaknak jutott eszébe a birtoktalan osztály, különösen a szándékos zavarkeltők (Auswurf) megfélemezése.¹⁵ A franciák 18. század eleji hadjáratai kismértékben még befolyásolhatták a III. Károly alatti, majd a teréziánus kor kivándorlásait, de a század végén már nem játszhatott szerepet az okok között. A háborúk általában népmozgató hatásúak, mert lazítják a helyhez kötöttséget, a lakosságot lakóhelyük, otthonuk átmeneti elhagyására kényszerítik. Hozzájárult még ehhez a mondott időben a feudális elnyomás állami terhe: a kvártélyozás, és a katonák fosztogatása. Minden háborúval sújtott terület veszít népességéből, s nem csak halálozás, vagy születéskiesés miatt, hanem az elvándorlások következtében is.

Ha a háborút nevezzük meg a kivándorlás fő okaként, akkor azt is meg kell magyaráznunk, hogy az emberek miért épp olyan vidékre költöztek a háború elől, amely szintén háborús terület, hisz a törököt még nemrég verték ki az egykori temesvári vilajetből, s időről időre újra betört.

A fentebb felsorolt okok közül kettő tekinthető igazán döntőnek a migráció szempontjából: a feudális szolgáltatások, a robot és adózások alóli szabadulás igénye, illetve a meghódítani kívánt terület ígéretes lehetőségei a termelési körülmények, s ezen keresztül az életviszonyok javulását illetően. Németországban ekkor már szétesőben volt a terheket fokozni akaró feudalizmus, s ez sok emberben ébresztett vágyat egy emberibb, s gondtalanabb világ keresése iránt. Ha rátekintünk a sváb-frank parasztháború térképére, be tudjuk azonosítani a Bánságba vándorlók földrajzi eredetét. A kolonisták túlnyomórészt arról a vidékről jöttek, amelyet a 15–16. században leginkább sújtott a parasztság erőszakos mozgalma.¹⁶ Az itteni parasztság kétségtelen sokat szenvedett a terhektől, a különböző földesúri szolgáltatásoktól, de Németország más részein ez még súlyosabb volt. Nyugat-Németországban határozottan szabott robot uralkodott, a jobbágy tudta előre kötelező jellegű szolgáltatásainak jellegét és időtartamát. Keleten viszont a határozatlan mértékű szolgáltatások követelésének gyakorlata élt, a jobbágy gyakran a követelt munka jellegével és időtartamával sem volt tisztában.¹⁷ Akkor miért nem jöttek telepesek erről a vidékről? Miért nem tudta a kizsákmányoló szisztéma a porosz parasztokat kivándorlásra készíteni? A kérdés körülmekintő megválaszolásához, s ezzel a vándorlásra készítő okok magyarázatához Németország általánosabb viszonyait is szemügyre kell venni. Erre a szétdaraboltság, a jobbágyok életét beszűkítő cselédkényszer, és a fejedelmi hatalom katonai üzlete a jellem-

ző. Utóbbi azt jelentette, hogy a fejedelmek eladhatták idegeneknek saját alattvalóikat katonának subsidiumért cserébe.

A Bánság benépesítése a bomló feudalizmus időszakában következett be, amikor német parasztok tömegei jogtalan állapotuk kiszolgáltatottságát megszüntetendő, s a nyomorból menekülve a kivándorlást választották. 1736-ban 26 kérvényező a Bánságba akart vándorolni, mert nagy szegénységük miatt sem az asszonyt, sem a sok gyermeket eltartani nem tudták Hauenstein grófságban. A „megszégyenítő és gyalázatos kolduszsák hátukra vétele nélkül a jövőben nem tudják magukat táplálni, helyzetük nyomorúságos”.

Beszédes a rajnavidéki parasztok vallomása is 1768-ból: „Szülőföldünkől nem húztunk semmit, a fennmaradásunkhoz szükséges eszközök hiányától hajtván készülünk el”. 60, Rhönből kivándorló család indokai is hasonlóak: „A mi elvándorlásunk nem abban van, hogy innen elköltözzünk, mikor mi szabad emberek vagyunk, hanem abban, hogy élelmünket asszonyaink és gyermekeink számára biztosítsuk, emberek tömege vegetál Frankfurtban a contributiotól keményen megterhelve”.¹⁸ Ezek a szavak igazolni látszanak az élettér hiányáról mondottakat. De csak látszólag. A nehéz terhek, az élelmezési gondok azt a benyomást keltik, mintha hazájuk túlnépesedett volna.

Az objektív bizonyítékok arról győznek meg, hogy Németország 18. századi túlnépesedéséről nem lehet beszélni. A 30 éves háború következtében a lakosság száma alaposan megcsappant, még a 18. század közepén is Németország nagyobb részén a lakosság száma nem érte el a háború előtti szintet. Sőt, a kivándorló területeken épp a népesség elégtelensége jelentett a gondot. Pfalzba pl. szezonális munkások érkeztek Svájcban. A feudális terhek súlyosak voltak, de ezek nem „kivándorlási kalandra” ösztönöztek, hanem a kivándorlásra is kész magatartást erősítették. Ez azonban nem ment egyszerűen, a távoli útra kelést (a katonaverbuválás mintájára) a hatóságok toborzása előzte meg és tette egyáltalán lehetővé. Kellettek volna a toborzó ügynökök, a költséges toborzóállomások, ha túlnépesedés általános lett volna és a „vándorlási kedv” oly erős?

Nem a túlnépesedés, nem a szűk haza, még kevésbé a vándorlási kedv, és még csak nem is az átmeneti gazdasági szükség, hanem a szolgáltatásokkal terhes feudális függőség alternatívája: a szabad, önálló élet megalapozásának a lehetősége adta a valódi indítékot a kivándorlásra. Magyarország nem volt Amerika, de az útra kelők új honfoglalása a pionírok helyzetébe hozta őket: szabad foglalkással és kemény munkával teremtetett új otthon hasonlította őket az Amerikába vándorolt honfitársaikhoz. Önmagában a nyomor is fölszámolhatja helyhez kötöttséget, de nyomor máshol is volt. Nyugat- és Dél-Németország speciális helyzete fejeződött ki a területi-állami széttagoltságban, a politikai hatalom tehetetlenségében. Elszegényedés, helyi kényuralom, adóprés, háborúspusztítások voltak az általános német mizéria kihatásai. Jelenségek, amelyek a feudális viszonyok bomlási periódusában ott jelentkeztek a legerősebben, ahol a szétforgácsoltság a legnagyobb volt a Német Birodalmon belül: Nyugaton és Délen.¹⁹

Ezek a területek, melyek a 18. században kolonizáltak, majd minden államba küldtek telepeseket. Az okok nem egyszerűen gazdaságiak vagy szociálisak, hanem közrejátszott az erős állami hatalom hiánya is, mely a tömeges kivándorlást megakadályozhatta volna. Ugyanazok a körülmények, amelyek a jobbágy életét elviselhetetlenné tették, és az elvándorlás szándékát érlelték, feltételezték az állami hatalom gyengeségét is, lehetőséget kínálva illetve megteremtve a gyarmati toborzás kibontakozásának előfeltételét. Lényegében ez utóbbi volt a „nagy sváb vonulás” tényleges kiváltója. Németország e területein oly gyenge volt az állami hatalom, hogy a toborzók üzelveinek nem tudtak gátat szabni. Így nem véletlen, hogy kivándorlók többsége éppen erről a vidékről származott. A gazdasági és szociális szorultság a német nyomorúság föltételei között, főként a kisállamisággal összefüggésben, hatottak a kivándorlás irányába.

4. A kivándorlók terhei

A Bánságba indulóknak nehéz döntést kellett hozniuk: nem volt egyszerű a kiválás a feudális szolgáltatások rendjéből, és az arra épülő közösségből. Az otthontól való búcsúzást megkönnyítette viszont, hogy a távozni kívánók tudták: „a kegyelmes úrnak ez az utolsó családja” rajtuk.²⁰ Azok a területek, ahol a fejedelmek saját alattvalóikat adták el katonának külföldre bevételeik növelése érdekében, most különböző államok (Oroszország, Monarchia, Amerika) telepes-toborzóinak vadászterületévé lettek, amelyek kolonisták bevonásával akarták népességi gondjaikat orvosolni. Mivel sok állam akarta saját országának gyér népességét idegen lakosság betelepítésével megerősíteni, erős konkurencia bontakozott ki. Az erős államok a gyengébbekből elszívták a lakosság egy részét, s e gyenge államokat legnagyobb számban Németország déli és nyugati részén találták meg. Közülük is a legerőtlenebb „országocskák” gyakoroltak erős szívó hatást a különböző államok verbuválóra.

Ebből adódik, hogy a Bánságba vándorló telepesek jelentős része a „Reich”-ből jött, vagyis birodalmi közvetlen területről, amelyek nem rendelkeztek saját joggal, szuverenitással, s így a Birodalom közvetlen alárendeltjeinek számítottak, ellentétben a kb. 300 tartományi fejedelemséggel. Itt, e politikailag tehetetlen közegben találkoztak a kor „fejvadászai”, hogy embereket verbuváljanak az angol, francia és holland gyarmatokra, illetve a Habsburg-tartományokba, különösen a Bánságba.

De a térség nemcsak gyarmatosok fölhajtására volt alkalmas, hanem itt állították föl a porosz és osztrák hadsereg toborzó irodáját is, de Anglia és Franciaország is ide helyezte rekrutákra vadászó ügynökségeit, s itt keresett embereket Spanyolország is újvilági modern gyarmatosításához. Innen merítette embertartalékait Poroszország saját belső telepítéseéhez, Nagy Katalin Dél-Oroszország benépesítéséhez, és végül, de nem utolsósorban a Habsburg Ház saját tartományai – köztük a Bánság – embervesztéseinek a pótlásához. A parasztokhoz és iparosokhoz intézett fölhívások bánsági letelepedésre, házszerezésre invitáltak, a kolonizáló állam fiskális szempontjait (az államkassza gyarapítását) elhallgatva előttük.²¹

A császári adminisztráció 1726-i, Wormsban kelt toborzórendelete az első négy évre teljes, a következő két évre részleges adómentességet ígért a parasztoknak. A bánsági kontribúció 12 tallerra rúgott, amelynek elengedése jelentős kedvezménynek tűnt. Végül további két kedvezményes évet helyezett kilátásba a pátens, amely „a kegyességen és nyájasságon nem fog múlni”. Házhelyet, szántót, rétet, kertet és szőlőkertet, gyümölcsfákat és legelőt ígértek a kolonistáknak, saját, örökíthető tulajdonként, mintha azt készpénzért vásárolta volna. További fontos ígéretnek számított, hogy a gyarmatosokat semmilyen jobbágyi függőségnek, robotnak, adózásoknak és szolgáltatásoknak nem vetik alá.²²

Josef Anton Vogl ulmi népesedési biztos által 1736-ban terjesztett verbuválási rendelet vissza nem térítendő szállítási előleget, s „minden egyesnek a telekehez tartozó szántójához, rétéhez annyi ellenszolgáltatás nélküli erdőt, és szőlőskertet, amennyit egy a legvagyonosabb parasztok közül Németországban élvez, olyan sokat, amennyit egy ember magára vállalni mer”. Igazi csalétek a toborzó ígérete, mert a kitűzött célt, a „megszervezett” kolonisták számát föltétlenül el akarta érni. A pátens még azt is kiszámolta, hogy a telepes miként tudja birtokát 200 guldenből berendezni, s utána 5 év adó- és szolgáltatásmentességet élvezni. Ennek letelte után meg kell fizetnie a föld gyümölcséből a szokásos tizedet, borból, méhből, bárányból a dézsmát, és személye után 6 guldent. Ugyanennyivel tartozik a megházasodott fiú, vagy testvér, míg a nőtlen családtag ennek a felével. Fizetni kell minden ló, ökör vagy tehén után 17, egy birka után 7, minden méhkas után 6, végül disznónként 3 krajcárt. Különben az egyéb pénzszolgáltatás alól, legyen annak bármi is a neve, föl vannak mentve.²³

Az 1767-i gyarmatosítási figyelmeztető emlékeztet, hogy már sok család megtalálta kényelmes otthonát a Bánságban. 24 hold szántót, 6 hold rétet, szabad építőfát, későbbi meg-

térítés fejében vetőmagot, állatokat, gazdasági eszközöket, az első aratásig tartó ellátást, illetve 3 évi teljes adómentességet ígértek a letelepülőknek. Mégis ez utóbbit csak azzal a föltétellel, hogy ha a telepes már kiegyenlítette minden tartozását. Vagyis az adómentesség a letelepedéskor vállalt pénzügyi kötelezettségek teljesítése után lépett életbe.²⁴

A korábbi verbuválásokhoz képest ezt a tájékoztatót nem tették közzé, mert az osztrák államkancellár, Kaunitz, az érintett országokkal adódó diplomáciai bonyodalmaktól tartott. A helyet, amelyből kiderült volna, hogy a telepeseket a német-római birodalomból verbuválják, ki kellett hagyni a figyelmeztetöből, mert ezt furcsállhatják birodalmi rendek, de az uralkodó tekintélyére és dicsőségére is hátrányosan hathat. Másrészt ügyetlennek tűnik embereket olyan államokból magának toborozni, ahol „őfelsége a császár, legkegyelmesebb fia pedig a társuralkodó”.²⁵

Mária Terézia döntött, hogy minden nyilvános lépést a birodalmi emigránsok elszívására, gondosan kerülni kell. Az 1763. február 25-én megjelent gyarmatosítási rendelet első sorban a sziléziai és szászországi hadseregben elbocsátás előtt álló katonáknak és hozzátartozóiknak szólt. Velük nem adódhatott probléma, de a civil lakosság körében is folytatták a toborzást titokban. A hivatalos felhívás közzétételének elmaradása 1767-ben súlyos következményekkel járt. A kivándorló egyedül a toborzó ügynök szóbeli, gyakran megalapozatlan ígéreteire volt utalva. Kevésbé ismerhette föl az ellentmondást az ügynök méltatta letelepedési föltételek és az egész kivándorlási mű hivatalos fiskális háttere között. Az érintett országok a kivándorlás tényét nem akarták ellenkezés nélkül tudomásul venni. Az elmenők ugyanis adófizetők és munkaerők voltak, akiknek távozása a gazdaságot gyöngítette. A merkantilizmus népesedési tana ezen országok uralkodói előtt sem volt ismeretlen, „tudták a földesurak is, hogy a nagymértékű elvándorlás, a helyben maradtak számára nehezíti teszi a szükséges cseléd, napszámos kiállítását a házi és földügyletek fedezéséhez”.²⁶

Az ellenlépések országonként különböztek. Kivándorlást tiltó rendeleteket bocsátottak ki, alkalmazták a lebeszélés, a fölvilágosítás és a figyelmeztetés taktikáját, az aggodalom látszatát keltették: kint nyomorba juthatnak az alattvalók. Néhol bizonyítékokat követeltek arra nézve, hogy kint jobb hajlék (szállás) vár rájuk, mint idehaza. Kihasználták propagandisztikusan, hogy néhány kivándorló elszegényedett, és csalódottságában visszatért. A mainzi választófejedelem, mint a birodalom főkancellárja megtiltotta a folyó menti városoknak, hogy átengedjék a vízen távozókat. A gyarmatosok verbuválásával megbízott hivatalnok, Franz von Hauer jelentette Bécsbe: „Mivel a tartományi fejedelmek jó és hasznos alattvalóik elvesztésétől tartanak, ezért megnehezítették elvonulásukat, és vagyonukat is föltartották, különösen (réto)Trierben. Nagyobb államok, mint pl.- a Westfáliai Hercegség, vagy a münsteri püspökséggel egyesített Köln, megkísérelték a kivándorlást erőszakkal megakadályozni. Megtiltották a toborzó pátensek közzé tételét, vagyonuk konfiskálásával fenyegették meg őket. A kis törpefejedelemségek ilyen energikus eljárásokat természetesen nem engedhettek meg maguknak. A császári „mindentudók” (Angesinnen), akik kivándorlásra buzdítottak, első sorban az ilyen törpe fejedelemségek felé fordultak, amelyek kénytelenek voltak birodalmi segítségért fordulni érdekeik védelmében.

Néhány évvel a hétéves háború befejezése után (1768-ban) II. József római király (birodalmi elöljáró) rendeletben állapította meg, „hogy a Német Birodalom alattvalóinak emigrálása lendületbe jött, és ez az aggasztó garázdálkodás úgy növekszik, hogy általa a drága német haza érezhető veszteséget szenved szolgálóképes emberekben, és lassan elnéptelenedik”.²⁷

A császár nem zárkozhatott el a segítséget igénylő birodalmi rendek kérése elől tekintélye aláásásának veszélye nélkül. De a tilalmat úgy adhatta csak ki, hogy kolonizáló édesanyja érdekei ne sérüljenek. Így tiltotta be 1768-ban „a Birodalom iránti igazi hazaszeretéből” a kivándorlást, a birodalommal semmilyen kapcsolatban nem álló országokba. A rendelet hangnemét ügyesen választotta meg az uralkodó, mert a bánáti és magyarországi

kivándorlás nem esett hatály alá. Jogilag persze sem a Bánság sem Magyarország nem tartozott a birodalomhoz, de birodalmi tag Ausztriával össze voltak kötve. Erre alapozva a Habsburgok tovább forszírozták a benépesítés ügyét, mert a konkurencia korlátozása után remélhető volt, hogy egyre több kivándorló fog az osztrák toborzók karjába futni. Az idegen verbuválókkal szemben elrendelték, hogy gyanú fölmerülése esetén lefogva, föl kell tartoztatni, s az ügy nagysága szerint testi vagy esetleg halálbüntetéssel sújtani. A kis államok vezetői abban reménykedtek, hogy a bánsági és magyarországi kivándorlás is a tilalom hatálya alá fog esni, de József fölvilágosította őket: „Magyarország, mint a Német Birodalommal kapcsolatban álló ország, mint a kereszténység védőbástyája, s mint folyvást ennek tekintendő királyság, tehát kifejezetten igazolt okokból, kivételt képez”.²⁸

A kolonisták verbuválásával megbízott kamarai igazgató, Franz Falckh, gyakran panaszkodott, hogy a kivándorló családokat „keményen visszatartják, és nemcsak a szokásos dézsmát, hanem jóval többet kívántak tőlük földesuraik, másképp nem bocsátották volna el a parasztot a jobbágyságból. Így történt ez az egyik délnémet grófságban is. A császárnak nem egyszer kellett az általános keresztény érdekekre hivatkozni, amikor a bánsági telepítés szükségességét indokolta. Szemében a Bánság a kereszténység védőbástyája funkciót tölti be. Ezzel érvelt akkor is, mikor a tartományi gróf végül beleegyezett jobbágysági vám- és adómentes szolgálatból kilépésébe, de nem engedte el a szabadító levél illetékét, és a vagyon tizedét, amivel így a legvagyonosabbak elköltözését szerették volna ösztönözni.

Ahol szegény emberekről és kis vagyonokról volt szó, azzal vigasztalták magukat, hogy ezek az tartománynak (Land) inkább terhére, mint hasznára lennének. De még ezen esetekben is követelték a földesúr bejegyzését, a jobbágyság megváltását, a levonások kiegyenlítését minden más kötelező járandóság mellett.²⁹

A kivándorlónak tehát meg kellett szereznie a manumissiót, a jobbágyságból elengedést. A Német-Római Birodalom kancellárja, a mainzi érsek egyik oklevélében arról írt, hogy Johann Götz parasztot és feleségét hét gyermekükkel a testi szolgálatból szabaddá (frei, ledig, los) tette. Az ilyen elbocsátások mindenestre olyan klauzulát tartalmaztak, hogy ha az elengedett és felesége, valamint gyermekei egyszer visszatérnének régi hazájukba, ismét jobbágy sorsba taszítják őket.³⁰

A kivándorló paraszt az esetek többségében két módon fizethette meg a dézsmát: először az elbocsátási illetéket a földesúrnak a „test elengedéséért” (Leibs-Entlassung), illetve a „testi szabadság” (Leibs-Freiheit) megszerzéséért. Éppen úgy amikor a paraszt halála esetén a hozzátartozók fizetni tartoztak a földesúrnak, a kivándorlónak is taxát kellett leróni a veszteségért, ami a földesurat érte, függetlenül attól, hogy a jobbágy halála vagy annak elvándorlása miatt kellett őt kárpótolni (kártalanítani). Az elbocsátási díj a halott-dézsmá különleges fajtája volt, mert a kivándorlót, mit „civiliter mortuus”-t, vagyis, mint polgárilag halottat tekintették.

Külön díjat kellett fizetni az indulásért, ez volt az indulási taxa, egyfajta, a földesúrnak fizetendő közjogi járadék. Ezeket a megváltási illetékeket és elindulási pénzeket a következőképp fizették ki. A kivándorló összvagyonából (a ház, állatok, gazdasági eszközök vételára, amelyhez gyakran a magukkal vitt háztartási felszerelések (Hausrat) értékét is hozzáadták), levonták a passzívákat (adósságok, a kérelmező eltartása a kivándorlásig). Az így megmaradt nettó vagyon után fizetett 7,5%-ot a manumissióért, és 10–12%-ot az elutazásért, összességében nem elhanyagolható összeget, amely a „kegyelmes úr” fontos bevételi forrása volt.³¹

Néhány helyen úgy számoltak, hogy ezek a követelések meghaladták a jelentkezők anyagi lehetőségeit, így hatékony földesúri eszközzé váltak a kivándorlás korlátozásához. Igen, a csinos összegek azt okozták, hogy az elvándorlást néhány településen nem szívesen nézték. Az emberkereskedelemnek ez a fajtája nem hozott sokkal kevesebbet, mint annak

idején a katonakereskedés, ráadásul olyan bevételnek bizonyult, amely a „honatyai” gondoskodást megilleti.

Mindebből látható, hogy a kivándorlónak nem volt könnyű a testi szabadságát megszerezni, amellyel odamehetett a toborzó irodába, hogy elszállítsák a kívánt helyre. Útja alatt tapasztalhatta, hogy továbbra is keresett munkaerő, nem szűnt meg kizsákmányolási tárgynak lenni. Úton a Bánság felé sok, állami ügynök toborozta kolonista „eltűnt”, azaz a magyarországi privát földesurak lekapcsolták őket. Magyar mágnások, robotosok után kutatva, pandúrjaival megállították a szállító hajókat, s megrakatták a kocsikat telepeseikkel. Néhány gyarmatos transzport, amelyet a Bánságba indítottak útnak, csak felében érkezett meg.³²

Az egykori földes- és tartományurak, akik az elvándorlást úgy megnehezítették, a sok fejpénzt keresni akaró ügynök, aki a hosszú útra rábeszélte az embereket, a magyar mágnás, aki a csábítás eszközével birtokára vitte őket, s a bánsági állami uradalmak, melyek célállomásként a kolonista alattvalókat befogadták, mind ugyanazzal a szemmel néztek a pionírokra: hasznos munkaerőt és adófizető alanyt láttak benne.

JEGYZETEK

1. Franz Grisselini (1780): Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte. I. teil. Wien. 23. old.
2. Karl Czoernig (1857): Die Ethnographie der Österreichischen Monarchie Bd. III. Wien.
3. Johann Wolf (1973): Wie kamen im 18. Jahrhundert deutsche Kolonisten ins Banat? In: Neue Banater Zeitung. 3. November 1973.
4. F. Wilhelm–J. Karlbrunner (1932): Quellen zur deutschen Siedlungsgeschichte in Südeuropa. München.
5. Johann Wolf, NBZ 3. November, 1973.
6. A kolonizáció szakaszairól lásd Gulyás L. (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918. 27.old. In: Horváth Gyula (szerk.) (2009): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus. Pécs–Budapest. 25–44.old.
7. Oltvai Ferenc (1978): A csanád megyei telepes községek társadalma és igazgatása a XIX. század első felében. In: Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből. Szerk.: Farkas József. Szeged, 64. old.
8. Karl Kraushaar (1923): Kurzgefasste Geschichte des Banates und der deutschen Ansiedler. Wien, 99. old.
9. Hans Herrschaft (1940): Das Banat. Berlin, 43–44.
10. M. Miller: Ursache und Ziele der schwabischen Auswanderung. In: Württembergische Vierteljahrshefte für Landesgeschichte. 42. Heft 1–2.
11. Karl Möller (1926): Banat. In: Karl Bell (Hrgs.): Das Deutschtum im Ausland. Dresden, 28.
12. Leo Hoffmann (1925): Kurze Geschichte der Banater Deutschen von 1717 bis 1848. Temesvar.
13. Karl Möller (1926): Banat. In: Karl Bell (Hrgs.): Das Deutschtum im Ausland. Dresden. 42., 58.
14. Szentkláray Jenő (1902): Csatád helytörténeti emlékei. Temesvár.
15. E. Lammert (1973): Zwangsansiedlungen im 18. Jahrhundert im Banat. In: Neuer Weg 4. 14. Juli.
16. Arnold Sieben (1941): Kontributionszug des französischen Generals Marquis durch Franken und Schwaben im Herbst 1688. In: Zeitschrift für Geschichte des Oberrheins. Bd. 93. Neue Folge 54. 108–191. old.
17. Aleksander Petruschow (1948): Agrarverhältnisse in Deutschland und die Agrarreform. Berlin, 18.
18. Johann Wolf, NBZ 10. November 1973.
19. Rudolf Vierhaus (1978): Deutschland im Zeitalter des Absolutismus (1648–1763), Göttingen.
20. Hofkammerarchiv-Wien, Banater Akten Fasz. 35. 7. Juni 1757.
21. Walter Kühn (1963): Das österreichische Siedlungswerk des 18. Jahrhunderts. In: Südöstdeutsches Archiv VI. Band.

22. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien), Grüdlicher Bericht von dem Temeswarer Banat und dessen dermaliger Systemal-Verfassung. (1760) Ungarn 255. 1715–1759. Fol. 265–287. old.
23. Karl Möller (1924): Wie die schwabischen Gemeinden entstanden sind. 2. Bde. Temeschburg.
24. F. K. Barth: Ein gedruckter Werbezettel für die Auswanderung nach Ungarn vom Jahre 1736. Wien.= J. Wolf, NBZ, 17. Nov. 1973.
25. R.F. Kaindl: Geschichte der Deutschen in den Karpatenländern. Gotha 1911. Bd. III. 206.
26. Alexander Krischan (1942): Briefe zur Kolonistenwerbung für die Gemeinde Hatzfeld im Banat. In: Deutsche Forschung in Ungarn VII..
27. O. Hienerwadel = Johann Wolf, NBZ, 24. November 1973.
28. Uo.
29. F. K. Barth i. m.
30. Johann Wolf, NBZ 16. Dezember 1973.
31. Gerhard Heitz (1976): Voksbewegungen und Klassenkampf in den Territorien des Heiligen Römischen Reiches (1526–1789), Rostock, 18–20. old.
32. Rácz István: A török világ hagyatéka Magyarországon. Debrecen 1994.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- F. K. Barth (1973): Ein gedruckter Werbezettel für die Auswanderung nach Ungarn vom Jahre 1736. Wien.
- Karl Czoernig (1857): Die Ethnographie der Österreichischen Monarchie Bd. III. Wien.
- Franz Grisselini (1780): Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte. I. teil. Wien.
- Gulyás László (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918. 27.old. In. Horváth Gyula (szerk.): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus. Pécs–Budapest.
- Gerhard Heitz (1976): Voksbewegungen und Klassenkampf in den Territorien des Heiligen Römischen Reiches (1526–1789). Rostock.
- Hans Herrschaft (1940): Das Banat. Berlin.
- Leo Hoffmann (1925): Kurze Geschichte der Banater Deutschen von 1717 bis 1848. Temesvar.
- R.F. Kaindl (1911): Geschichte der Deutschen in den Karpatenländern.. Bd. III. Gotha.
- Alexander Krischan (1942): Briefe zur Kolonistenwerbung für die Gemeinde Hatzfeld im Banat. In: Deutsche Forschung in Ungarn VII.
- Karl Kraushaar (1923): Kurzgefasste Geschichte des Banates und der deutschen Ansiedler. Wien.
- Walter Kühn (1963): Das österreichische Siedlungswerk des 18. Jahrhunderts. In: Südöstdeutsches Archiv VI. Band.
- E. Lammert (1973): Zwangsansiedlungen im 18. Jahrhundert im Banat. In: Neuer Weg 4. 14. Juli.
- M. Miller: Ursache und Ziele der schwabischen Auswanderung. In: Württembergische Vierteljahrshefte für Landesgeschichte. 42. Heft 1-2.
- Karl Möller (1924): Wie die schwabischen Gemeinden entstanden sind. 2. Bde. Temeschburg.
- Karl Möller (1926): Banat. In: Karl Bell (Hrgs.): Das Deutschtum im Ausland. Dresden.
- Oltvai Ferenc (1978): A Csanád megyei telepés községek társadalmi és igazgatása a XIX. század első felében. In: Farkas József (szerk.): Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből. Szeged.
- Rácz István (1994): A török világ hagyatéka Magyarországon. Debrecen.
- Aleksander Petruschow (1948): Agrarverhältnisse in Deutschland und die Agrarreform. Berlin.
- Arnold Sieben (1941): Kontributionszug des französischen Generals Marquis durch Franken und Schwaben im Herbst 1688. In: Zeitschrift für Geschichte des Oberrheins. Bd. 93. Neue Folge 54.
- Szentkláray Jenő (1902): Csátád helytörténeti emlékei. Temesvár.
- Rudolf Vierhaus (1978): Deutschland im Zeitalter des Absolutismus (1648-1763), Göttingen.
- F. Wilhelm- J Karlbrenner (1932) Quellen zur deutschen Siedlungsgeschichte in Südeuropa. München.
- Johann Wolf (1973): Wie kamen im 18. Jahrhundert deutsche Kolonisten ins Banat? In: Neue Banater Zeitung. 3. November.

MIKLÓS PÉTER:*

ÚJSZENTIVÁN LAKOSSÁGÁNAK ETNIKAI ÉS FELEKEZETI VISZONYAINAK VÁLTOZÁSAI

THE CHANGES OF ETHNICAL AND CONFESSIONAL RELATIONS IN ÚJSZENTIVÁN

ABSTRACT

Újszentiván is a village in Hungary (Csongrád County, near Szeged). The population of Újszentiván from 1783 (the data of Újszentiván's refoundation) to the first years of the 19th century was only Serbs. In the years of 1820-30's we can observe the gradual settle down of Germans. These Germans came from the area of one-time Temesi Bánság (Temeswarer Banat). It wasn't primary migration (from Germany), only secondary. In 1880-90's gained the Hungarians' population is the village.

After the First World War the grand part of local Serb community has gone to Serb-Croatian-Sloven Kingdom. After the Second World War (in 1946-47) the Germans in Újszentiván located out to West-Germany. In our days the population of Újszentiván near exclusively Hungarian.

1. Újszentiván a 15–18. században

A Csongrád megye területén (a Tisza–Maros-szögben, Szegedtől délkeletre tíz kilométerre) fekvő Újszentiván első írásos említését Zsigmond 1411. július 11-i oklevelében találjuk (Zenthiwan). A középkori település a mai Újszentiván helyén állt. A falut kezdetől fogva kisebb nemesi családok birtokolták (például: 1564-ben: Balassi Bálint, Gyálai János, Liszti János, Viczmándi Mátyás; 1639-ben: Horváth István, Komjáthy Ábrahám, Szegedy Ferenc).¹

A csanádi szandzsák összeírásaikor Szentivánon 1567-ben 30, 1579-ben 28 családot vettek lajstromba. A falu jövedelme az első felmérés során 4505, a második összeíráskor 6000 akce volt. A terület a török háborúk során elnéptelenedett, 1700 körül pusztaként említették. 1718 és 1778 között a Temesi Bánság része volt.²

Szentiván, a középkori gyakorlatnak megfelelően első egyházáról kapta nevét. Ez középkori latin rítusú templomra, esetleg plébániára enged következtetni. A Szentiván helységnevében Keresztelő Szent János (Johannes Baptista) templomcíme rejlik. Béres Mária és Matuz Edit régészeti kutatásai feltárták Tiszasziget határában a középkori Szentiván templomát, amely valószínűleg a tizenkettedik század elején épült. Tájolása kelet-nyugati volt, hajója 7 x 10 méteres. Fala kézzel vetett, jól kiégetett téglából volt, földeme egyszerű fából készült és náddal vagy zsindellyel volt fedve. A templom valószínűleg a tizenkettedik századtól a 16–17. századig állt és működött – a török pusztításig –, ám erre forrás, írásos adat nem utal.³

A török időkben elnéptelenedett Újszentiván szerbekkel való betelepítése – akárcsak a szőregi uradalom többi településéé (Szőreg, Deszk, Gyála, Keresztúr) 1746 nyarán történt meg, az eddigi szakirodalom szerint a mai Tiszasziget (Őszentiván) helyére.⁴ Ezt a felte-

* Történész-muzeológus (Móra Ferenc Múzeum, Szeged)

vést Géczi Lajos könyvfejezete,⁵ valamint jelen sorok írójának nemrég megjelent tanulmánya⁶ cáfolta. Szentivánt 1781-től (a szerződés 1783. március 5-én kelt) a királyi kamarától hosszú lejáratú bérletként megszerezte Szeged szabad királyi város.

A témát érintő kutatók szerint a szerbek ekkor átköltöztek a mai Újszentivánra, Ószentivánt pedig szegedi dohánytermesztő magyarok népesítették be.⁷ Valószínűbb azonban, hogy a szerbek eredetileg is a mai Újszentivánra telepedtek, a később érkező magyarok pedig a mai Tiszaszigetre.

2. Újszentiván a 19. és 20. században

A tizenkilencedik század első harmadában – elsősorban rajnai frank eredetű – németek telepedtek ide Csanádról, s a magyarok beáramlása csak valamivel később indult meg.⁸

1. táblázat. Újszentiván népességének vallási megoszlása a 19. század első felében

Table 1. Confessional distribution of the population in Újszentiván in the first part of 19th century

Év \ Felekezet	Ortodox	Katolikus	Egyéb
1787	358 (100%)	–	–
1825	514 (92,2%)	43 (7,8%)	–
1839	562 (84,4%)	100 (15%)	4 (0,6%)
1850	568 (84,1%)	100 (14,9%)	7 (1%)

Forrás: Gräbeldinger, Anton 1981, 8–34.; Fényes Elek 1839, 401.; Oltvai Ferenc 1991, 170.

Az 1848/49-es események Újszentivánra is elértek.⁹ A községet 1849 elején a szerb felkelők és a császáriak szállták meg. Perczel Mór 1849. március 15-én Szegedre érkezett, majd március 22-én megtámadta a szőreg–szentiváni egységeket. A csata nyolc és tizenkét óra között zajlott. Eredményeként Újszentivánról elmenekültek a szerbek, házaik nagy része és templomuk leégett. A falut 1849 augusztusában, a híres szőregi csata után Haynau seregei szállták meg.

Újszentiván katolikus népességének gyarapodása összefügg a német származású telepek megjelenésével. Nyelvük rajnai-pfalzi lotharingiai nyelvjárás volt, felsőnémet tájszavakkal gazdagodva; vallásuk római katolikus. Betelepülésük az 1800-as évek elején-közepén indult meg Csanádról.¹⁰ Az újszentiváni katolikusok lelki gondozását kezdettől fogva a szőregi plébános látta el. Szőreg a térség egyetlen anyaegyháza volt; itt egy plébános és két káplán működött. Filiái közé tartozott még Deszk, Gyála, Ráckeresztúr, Ószentiván és Térvár (az 1800-as évek elején Rábé és Újszeged is). Ebben az időben háromhetente tartottak szentmisét a községben, felváltva magyar és német nyelven.

A szőregi római katolikus templom 1810-es évek elején épült. A templom és a plébánia a szőregi uradalom katolikusainak lelki gondozását szolgálta, így az uradalom jobbágjai részt vettek robotként a templom építésében. Ez érdekes tény, hiszen az uradalom több községében élt jelentős görög szertartású szerb kolónia (Deszk, Gyála, Szőreg, Újszentiván), rendelkezve templommal és lelkésszel. Újszentivánon például ebben az időben mindössze huszonhat katolikus hívó élt, az ortodoxok száma pedig meghaladta az ötszázat.

Az 1800-as években a katolikusok a szőregi temetőbe temetkeztek, ugyanis Újszentivánon csak görögkeleti temető működött. A szőregi plébános végezte az esketéseket, keresztelezéseket, temetéseket; a helyi katolikusok nála kértek engedélyt a vegyes házasság tilalma alóli felmentésre, gyakran végrendeletüket is nála helyezték letétbe.

Kreminger Antal prépost, szeged-palánki plébános, szegedi alesperes 1849. június 7-én kelt levelében Deszk, Szőreg, Ószentiván és Újszentiván állapotát is részletezi: „...egészen leégtek ’s eddig lakatlanok. Leégett templom, kápolnák Deszken ’s Újszentiványon ’s az iskola, pap és kántor vagy tanító házak.”¹¹ E jelentés Újszentivánon leégett iskoláról és kápolnáról ad hírt. A kettő valószínűleg egy fedél alatt lehetett; az épület egyik részében az iskola, másik részében az imaterem, kápolna működött.

1849. június 20-án – a Perczel-féle hadjárat után – Követs Endre szőregi plébános így írt a harcok utáni Újszentivánról: „...egészen a lángok martaléka lőn, a magyarok és németek, kik ott léteznek, kivéven egynehányan, Szegedre menekültek, de jelenleg visszatérnek.”¹²

Ezekből a sorokból megtudhatjuk, hogy a helyi katolikusok között a németek mellett megjelentek a magyarok is. Fényes Elek statisztikai és demográfiai gyűjteményében, 1839-ben így írta le Újszentivánt: „rácz-német falu Szegedhez délre egy órányira: 100 kath., 562 n. e. óhitű, 4 zsidó lak., óhitű anyatemplommal, 27 5/8 jobbágytelekkel.”¹³ A „katolikus” természetesen a szőregi plébániához tartozó római katolikusokat, a „nem egyesült óhitű” az újszentiváni szerb paróikia joghatósága alatt lévő szerbeket jelöli. Fényes nem említett magyarokat, tíz évvel később azonban már bizonyosan éltek – mint a fent idézett sorokból kiderül – a faluban a németek mellett magyar ajkú katolikusok is.

Érdekes, amit a szőregi plébános Deszk kapcsán jegyzett föl: „a magyar és dalmát lakosok majd mindnyájan elfutottak, de jelenleg az elégett lakhelyeiket ismét elfoglalták.”¹⁴ A levél írója itt is csak a gondjaira bízott katolikusokról tesz említést. A „dalmát” tehát itt nem a szerbeket jelöli – őket szerviánus, rác, illír névvel illették a korban –, hanem a dalmatákat, bunyevácokat. A dalmata katolikus vallású, horvát népcsoport. A török hódítás elől telepedtek a Bácskába őshazájukból. A tizenharc-tizenkilencedik századi Szeged és környéke történetének formálói voltak (például Dugonics András, Vedres István, Ivánkovits János) az itt élő magyarokkal, németekkel, szerbekkel. Vallásuk miatt hamar beolvadtak a magyarságba.

2. táblázat. A szőregi plébánia hívei 1849-ben

Table 2. The number of believers in the Roman Catholic Parish of Szőreg (1849)

Szőreg	1247
Deszk	614
Gyála	218
Ráckeresztúr	1216
Ószentiván	507
Újszentiván	152
Térvár	61
Összesen	4105

Forrás: SZCSPL EVRI Szőreg, 32. (650/1849.)

Jelentésének mellékletében Követs Endre közölte a plébániájához tartozó katolikus hívek lélekszámát is. A szőregi lelkész a görögkeleti szerbekről nem írt, hiszen joghatósága csak a katolikusokra szólt.¹⁵

A 3. táblázatból világosan látszik, hogy Újszentivánon az 1800-as évek közepén a görögkeleti szerb lakosság csaknem az összlakosság nyolcvan százalékát tette ki. A tizenkilencedik század utolsó két évtizedétől egészen a századfordulóig a katolikus lélekszám gyors emelkedése figyelhető meg, ami azt eredményezte, hogy a huszadik század első éveiben az ortodoxok és katolikusok száma nagyjából megközelítette egymást. A katolikus lélekszám növekedése összefügg a németek (1800–1810-es évektől) és a magyarok (1840–1850-es évektől) folyamatos betelepedésével.

3. táblázat. Újszentiván népességének vallási megoszlása a 19. század második felében**Table 3. Confessional distribution of the population in Újszentiván in the second part of 19th century**

Év \ Felekezet	Katolikus	Ortodox	Egyéb
1858	175 (21,0%)	653 (78,3%)	5 (0,7%)
1866	141 (32,6%)	698 (66,7%)	7 (0,7%)
1873	360 (41,9%)	492 (57,3%)	7 (0,7%)
1883	457 (50,7%)	442 (49,1%)	2 (0,2%)
1889	542 (53,3%)	468 (46,1%)	6 (0,6%)

Forrás: A korabeli püspökségi összeírások alapján. Schematismus venerabilis cleri dioecesis Csanádiensis pro anno Domini (Schem. Csan.) 1858. 62.; Schem. Csan. 1866. 91.; Schem. Csan. 1873. 103–104.; Schem. Csan. 1883. 117–118.; Schem. Csan. 1889. 116–117.

4. táblázat. Újszentiván lakosság számának alakulása (1869–1920)**Table 4. Fluctuation of population of Újszentiván (1869–1920)**

Év	Lakosság száma
1869	698
1880	875
1890	1099
1900	1226
1910	1225
1920	1200

Forrás: A szerző korabeli egyházmegyei összeírások, valamint a népszámlálási adatok alapján készítette

1920-ra – mint a táblázatból kitűnik – a lakosság száma a világháború veszteségei és a meginduló szerb kivándorlás miatt némileg csökkent. Ugyanakkor a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság és Románia felől a magyarok nagyarányú betelepődése is megfigyelhető. 1920-ban a faluban a németiség volt relatív többségben, és a magyarság még mindig csak az összlakosság tíz százalékát tette ki.

1918 novembere és 1921 augusztusa között a Tisza–Maros szöveget – néhány hetes francia ellenőrzés után – szerb csapatok tartották megszállva. Kivonulásukat követően a szerb lakosság jelentős része – nagyjából a fele, 240–250 fő – a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság területére optált, azaz hazát cserélt.

Az újszentiváni jegyző 1931-ben írt jelentése alapján tudjuk, hogy a község szerb lakosságának 1921-ben negyven százaléka, 1922-ben tíz százaléka, 1926-ban egy százaléka vándorolt ki a délszláv államba.¹⁶ A költözők többsége szegény paraszt volt, törpebirtokos, vagy napszámos. Akinek életképes földbirtoka, vagy iparos műhelye volt, maradt Magyarországon. Az elköltöző népességet követte a helyi szerb lelkész és a szerb nemzetiségű tanító is.

A falu történetében fontos esemény, hogy 1944–46-ban a település német lakóinak többségét kitelepítették. Winkler József újszentiváni katolikus lelkész 1946 februárjában jelentette a csanádi püspöki hivatalnak, hogy Újszentiván 1 200 lakosából 569 német. A háború után országszerte, s Szeged térségében is erős németellenes hangulat uralkodott. A harcok pusztításáért, az éhezésért és szegénységért nemcsak a nácikat és nyilasokat, de az egész német népet okolták. Holott a bánási németiség már évszázadok óta élt Magyarországon, ezt a földet tekintve hazájának.

5. táblázat. Újszentiván népességének etnikai megoszlása a két világháború közötti időszakban**Table 5. Ethnical distribution of population in Újszentiván between the World Wars**

Nemzetiség \ Év	1920	1930
Magyar	160 (13,3%)	650 (46,6%)
Szerb	512 (42,7%)	163 (11,7%)
Német	526 (43,8%)	575 (41,3%)
Egyéb	2 (0,2%)	6 (0,4%)
Összesen	1200 (100%)	1394 (100%)

Forrás: Vecsernyés János 2006, 426.

6. táblázat. Újszentiván népességének felekezeti megoszlása a két világháború közötti időszakban**Table 6. Confessional distribution of population in Újszentiván between the World Wars**

Felekezet \ Év	1920	1930
Római katolikus	691 (57,58%)	1195 (85,72%)
Görög katolikus	1 (0,02%)	–
Ortodox	508 (42,33%)	164 (11,76%)
Református	–	31 (2,22%)
Egyéb	4 (0,07%)	–
Összesen	1200 (100%)	1394 (100%)

Forrás: Vecsernyés János 2006, 426.

Winkler József lelkész 1946. július 5-én a következőket írta püspökének, Hamvas Endrének: „A kitelepített németek száma körülbelül 500. Ezeknek helyére betelepítés nem történt, földjeiket és házaikat részint a nincstelen magyarság, másrészt pedig a nem-nincstelen szerbség a szemrevalóbb házakat kapta meg. Ez utóbbiak kezére került a németek gazdasági felszerelésének nagy része.”¹⁷ A németység kitelepítése ellenére az Újszentivánon működő egyházak továbbra is nemzetiségekhez kötődtek a második világháború után: ortodox szerbek és katolikus magyarok.

7. táblázat. Újszentiván lakosságának nemzetiségi összetétele 2001-ben**Table 7. Ethnical content of Újszentiván in 2001**

Magyar	1597
Szerb	48
Cigány	16
Német	6
Arab	6
Szlovák	3
Román	1
Összesen	1650

*Forrás: http://www.nepszamlalas.hu/hun/kotetek/06/06/data/tabhun/4/prnt01_11_0.html
(A letöltés időpontja: 2009. 12. 03.)*

A 2001. évi magyarországi népszámlálás adatai szerint Újszentivánon a lakosság közel kilencvenhét százaléka magyar, s a valamilyen nemzetiséghez tartozók aránya alig több

mint három százalék. Az egykor szerbek, németek és magyarok által lakott falu napjainkban tehát etnikailag homogén. Mint a dolgozat korábbi részéből kiderült, a németiséget a kitelepítés ritkította meg az 1940-es évek közepén. A cigányság önálló nemzetiségi csoportként csak az utóbbi évtizedekben jelentkezett. A szlovák és román jelenlét elszórt és alig jellemző a régióra. Az arabok megjelenése az egykori szerb alapítású községben a huszadik század végének és a huszadik század elejének sajátos jelensége.

Összegzés

Összegezve az eddigieket megállapítható, hogy Újszentiván népessége 1783-tól a tizenkilencedik század első harmadáig kizárólag szerb nemzetiségűekből állt. Az 1820–1830-as években németek fokozatos betelepődése figyelhető meg. Ezek a németek az egykori Temesi Bánság területéről érkeztek a faluba, tehát nem elsődleges – német földről való – bevándorlás, hanem belső másodlagos migráció eredményeként. Az 1880–1890-es években a már jelen lévő magyarság létszáma egyre gyarapodott.

Az 1920-as évek első felében – az első világháborús magyar vereség és a trianoni békediktátum egyik következményeként – a helyi szerbség nagy részének élt optálási jogával és a délszláv állam területére távozott, fölvéve a szerb–horvát–szlovén állampolgárságot. 1945 után az újszentiváni németek legnagyobb részét kitelepítették. A harmadik évezred küszöbére a község lakossága csaknem teljes egészében magyar nemzetiségű, a történelmi nemzetiségek – szerbség és németiség – arányai drámai mértékben lecsökkent.

JEGYZETEK

1. A község történetének monografikus feldolgozása: Vecsernyés János (2006): Újszentiván története. Újszentiván.
2. A Temesi Bánságban a tizennyolcadik században lezajlott telepítések koncepciójáról lásd Marjanucz László három fontos tanulmányát; Marjanucz L. (2002): Adalékok a Habsburg berendezkedés és telepítés bánsági történetéhez. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti tanulmányok (Studia Historica). 8. köt. Szeged. 5–16. old.; Marjanucz L. (2003/a): Autonómia és regionalitás összefüggései a Temesi Bánság 18. századi történetében. In: Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.). Autonóm közösségek a magyar történelemben. Kiskunfélegyháza, 2003. 107–119. old.; Marjanucz L. (2003/b): A Temesi Bánság településtörténetéhez. In: Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. Szeged. 131–135. old.
3. Matuz Edit–Béres Mária (2000): Tiszasziget régészeti topográfiája és településtörténete. In: Gárgyánné Lampert Magdolna (szerk.): Tiszasziget története. Tiszasziget. 52–95.
4. Az újszentiváni szerbek történetéről lásd még: Krunity Mihály (1990): Mozaikok és adalékok az újszentiváni szerbség történetéhez. Csongrád Megyei Honismereti Híradó, 105–124.
5. Géczi Lajos (2000): Szentiván a felszabadulástól a zálogba adásig 1718–1781. In: Gárgyánné Lampert Magdolna (szerk.): Tiszasziget története. Tiszasziget. 103–104.
6. Miklós Péter (2001): Újszentiván 1848/49-es történetéhez. Belvedere Meridionale, 3–4. sz. 99–104.
7. Szeged modern kori vonzásközpont funkciójáról lásd: Kókai Sándor (1999): Az Alföld vonzásközpontjai és –körzetei a XIX. század közepén. Nyíregyháza. 73–74.; Marjanucz László (2005): Szeged és Temesvár. A Délvidék regionális centrumai. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti tanulmányok (Studia Historica). 8. köt. Szeged. 5–23.
8. A Tisza–Maros-szögben fekvő néhány más falu újjátelepítéséről: Rákos István (1977): Szőreg története a török kiűzésétől 1848-ig. In: Hegyi András (szerk.) Szőreg és népe. Szeged. 89–109.; Rákos István (1984): Fejezetek Deszk történetéből az újjátelepüléséről 1848-ig. In: Hegyi András (szerk.) Deszk története és néprajza. Szeged–Deszk. 123–140.; Marjanucz László (2008): A török kiűzésétől 1849-ig. In: Kiszombor története. 1. köt. Szerk. Marosvári Attila. Kiszombor. 210–246.

9. A románok fellépéséről lásd Marjanucz László (2003/c) A bánági románok magatartása 1848 tavaszán. In: Belvedere Meridionale Kiskönyvtár. Szerk.: Kiss Gábor–Zakar Péter. Szeged. 51–69. old.
10. Az újszentiváni németsegről bővebben: Gräbeldinger, Anton (1981): Heimatbuch Újszentiván. Bad Reichenhall. [Kézirat.]
11. Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár. Egyházigazgatásra vonatkozó régi iratok. (SZCSPL EVRI) Szőreg, 30. (374/1849.)
12. SZCSPL EVRI Szőreg, 32. (650/1849.)
13. Fényes Elek (1839): Magyarországnak ’s a hozzá kapcsolt részeknek mostani állapota. 4. köt. Pest. 380–381.; 401–403.
14. SZCSPL EVRI Szőreg, 32. (650/1849.)
15. SZCSPL EVRI Szőreg, 32. (650/1849.)
16. Oltvai Ferenc (1991): A Csanád vármegyei szerb optások ügye (1922–1930). In: Zombori István (szerk.): A szerbek Magyarországon. Szeged. 137–198.
17. Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár. Egyházigazgatási iratok. 35/1946.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Fényes Elek (1839): Magyarországnak ’s a hozzá kapcsolt részeknek mostani állapota. 4. köt. Pest.
- Géczi Lajos (2000): Szentiván a felszabadulástól a zálogba adásig 1718–1781. In: Gárgyánné Lampert Magdolna (szerk.): Tiszasziget története. Tiszasziget.
- Gräbeldinger, Anton (1981): Heimatbuch Újszentiván. Bad Reichenhall. [Kézirat.]
- Kókai Sándor (1999): Az Alföld vonzásközpontjai és -körzetei a XIX. század közepén. Nyíregyháza.
- Krunity Mihály (1990): Mozaikok és adalékok az újszentiváni szerbség történetéhez. Csongrád Megyei Honismereti Híradó.
- Marjanucz L. (2002): Adalékok a Habsburg berendezkedés és telepítés bánági történetéhez. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti tanulmányok (Studia Historica). 8. köt. Szeged. 5–16. old.
- Marjanucz L. (2003/a): Autonómia és regionalitás összefüggései a Temesi Bánság 18. századi történetében. In: Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.). Autonóm közösségek a magyar történelemben. Kiskunfélegyháza, 2003.
- Marjanucz L. (2003/b): A Temesi Bánság településtörténetéhez. In: Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. Szeged.
- Marjanucz László (2003/c) A bánági románok magatartása 1848 tavaszán. In: Belvedere Meridionale Kiskönyvtár. Szerk.: Kiss Gábor–Zakar Péter. Szeged. 51–69. old.
- Marjanucz László (2005): Szeged és Temesvár. A Délvidék regionális centrumai. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti tanulmányok (Studia Historica). 8. köt. Szeged. 5–23. old.
- Marjanucz László (2008): A török kiűzésétől 1849-ig. In: Kiszombor története. 1. köt. Szerk. Marosvári Attila. Kiszombor. 210–246.
- Matuz Edit–Béres Mária (2000): Tiszasziget régészeti topográfiája és településtörténete. In: Gárgyánné Lampert Magdolna (szerk.): Tiszasziget története. Tiszasziget. 52–95.
- Miklós Péter (2001): Újszentiván 1848/49-es történetéhez. Belvedere Meridionale, 3–4. sz.
- Oltvai Ferenc (1991): A Csanád vármegyei szerb optások ügye (1922–1930). In: Zombori István (szerk.): A szerbek Magyarországon. Szeged. 137–198.
- Rákos István (1977): Szőreg története a török kiűzésétől 1848-ig. In: Hegyi András (szerk.) Szőreg és népe. Szeged. 89–109. old.
- Rákos István (1984): Fejezetek Deszk történetéből az újratelepülésétől 1848-ig. In: Hegyi András (szerk.) Deszk története és néprajza. Szeged–Deszk. 123–140. old.
- Vecsernyés János (2006): Újszentiván története. Újszentiván.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár. Egyházigazgatásra vonatkozó régi iratok. (SZCSPL EVRI) Szőreg, 30. (374/1849.)
- Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár. Egyházigazgatási iratok. 35/1946.

Mérei András:*

A NÉMETEK TÁJFORMÁLÓ SZEREPÉNEK NÉHÁNY ASPEKTUSA A BÁNSÁGBAN

SOME ASPECTS OF THE ROLE OF THE GERMANS CONFIGURING THE LAND „BANAT”

ABSTRACT

Banat was one of the biggest territory of the Folk-Germans in the Carpathian Basin. After reconquering the land in 1717, the Habsburger Monarchy established a special administrative unit called „Temesi Bánság”. The Court decided to call roman catholic settlers from Western-Europe to enhance the hegemony of the empire against the muslim Ottomans. The settlers were mainly ploughman and handicraft germans from Elsass, Westfalia, Luxemburg, Saxonia, Bavaria, Württemberg), but the land became multiethnical and multireligious because of the Hungarians, Serbs, Romanians and other nationalities (Bulgarians, Jews) by the Germans.

One of the most interesting question is how the German nationality and in case – as part of the history – the german Third Reich used and reformed the land „Banat”, what was the agricultural-industrial-cultural effect of the German folk including the Nazi era’s investments. How could the Germans establish new settlements and build representative districts in the cities. In this study we collect the main flavours of the German attendance (industry, finance, the influence of the Third Reich) which could univocally develop.

Bevezetés

A török kiűzésének befejeztével a 18. század első felében megkezdődött a „harmadik honalapításnak” is nevezett átrendeződés a Habsburg Birodalomba tagozódó Magyarországon és a pozsareváci béke után sajátos igazgatási forma alá került Bánságban.¹ A Bánság az egyik utolsóként felszabaduló területe volt az egykori Magyar Királyságnak, mely eztán – a harcok és megpróbáltatások során megtizedelődött népesség és az oszmánokkal szembeni védőbástya szerep okán – a Habsburg újranevelési politika színterének egyik szimbolikus térségévé vált.² A betelepített népcsoportok közül számbeli értelemben kiemelkedtek a főleg Elzászból, Vesztfáliából, Luxemburgból, Württembergből, Bajorországból, Frankföldről, Szászországból és Sziléziából származó németek. A felsorolásból is kitűnik, hogy egy etnikai vizsgálatban nem kezelhetjük őket egységesnek, többek között ezért sem helytálló a rájuk használt sváb vagy Duna menti sváb fogalom, elnevezés. A Bánság már a török megszállás alatt megszűnt magyar többségű terület lenni, megjelentek a főleg kereskedésből élő, és a török elől északra vándorló szerbek, valamint a Kárpátokból az Alföld irányába lehúzó, pásztori életet folytató románok. Ha minden etnikumot figyelembe veszünk, a Bánság Európa egyik leginkább kevert népességű területévé vált.³ Ebben a helyzetben a népek egymás mellett éléséből és a táj földrajzi adottságaiból következően sajátos szerepek hárultak egy-egy etnikumra, mely szerepek jellemvonásai érdemben nem változtak, csak a kor technikai fejlődésével lépést tartva változtak. Jelen tanulmány ezt a

* MSc, PhD-hallgató, PTE Földtudományok Doktori Iskola.

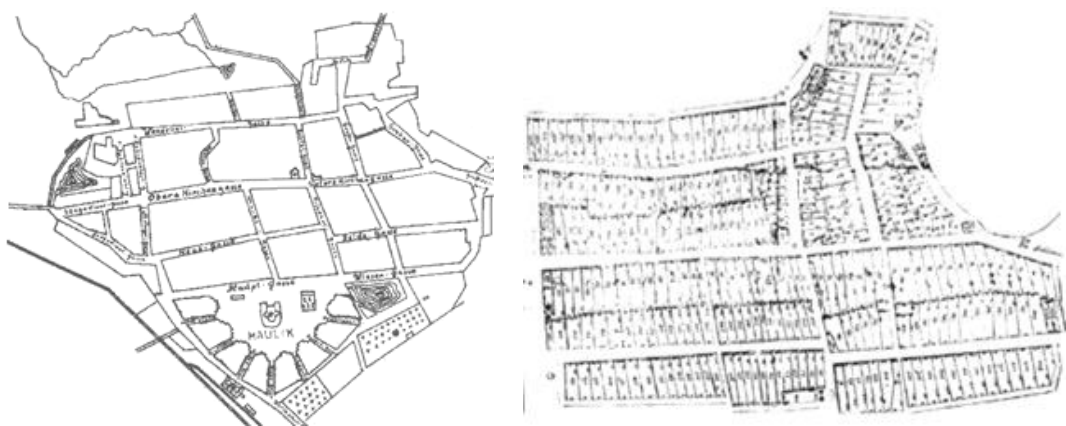
szerepvállalást szűkíti le a bánsági néemetségre vonatkozóan, melynek tájformáló tevékenységét vizsgálja – megítélésünk szerint a leglényegesebb elemeiben – a települések arculatának megváltozásában, a gazdasági életben, az iparban, a pénzügyben, valamint a Németország személyében megtestesülő külső, a megszállt részekben közvetlen hatásában.

1. Változások a településhálózatban a 18. századi német betelepítések következtében

A kultúrtáj, és benne a településhálózat megritkult az oszmánok elleni hadjáratok következtében, illetve a folyószabályozások előtti eleve ritkább szerkezete miatt a Bánság gazdasági és katonai értelemben is meggyengült. A Habsburgok felvilágosult abszolutista berendezkedésének ugyanakkor célja egy erős európai nagyhatalom kialakítása volt. A merkantilista és fiziokrata tanok gyakorlatba ültetése pedig a gazdasági élet, főleg a mezőgazdaság és a kereskedelem fellendülését eredményezték. Ehhez kapcsolódott a uralkodók – III. Károly, Mária Terézia és II. József – telepítési politikája. A birodalom újjáépítésének részét képezte a településhálózat helyreállítása is, mely a meglévő települések új részekkel/telepekkel történő kibővítésén túl új falvak létesítését is jelentette. A letelepedők hajlékainak felépítésekor a bécsi korona által 1772-ben kiadott ún. Impopulations Haupt Instrukcions utasításait vették figyelembe, mely szerint a települések csak árvízmentes magaslatokon, szabályos négyszög alakban, középen ugyanolyan szabályos piactérrel épülhettek. Az egymást derékszögben metsző, egyenes utcákban a telkek arra merőlegesen helyezkedtek el, minden porta mérete azonos volt, ugyanis a parcellák és utak kimérését hadmérnökök végezték. Az így kialakult sakktábla alaprajzú települések a Marostól délre, a Bánság területén gyakoriak.⁴

1. ábra. Perjámos település jellegzetes szerkezetei, Haulik félköríves szerkezete (jobbra), míg a tőle északra lévő Altdorf sakktábla alaprajzú településrész (balra)

Figure 1. Structures of settlement Perjámos, Haulik with it's semicircular shape (right) while Altdorf has a chessboard layout (left)

Forrás: <http://www.hog-perjamosch.de/13912/13966.html> (2010. 01. 15.)

A bánasági településfejlődést jól szemlélteti Perjámos esete: 1724-ben érkeztek az első német telepesek, akik az új települést az elpusztult helyén alapították. Az utcákat és a telkeket hivatalnokok mérték ki; a németek a korábbi utcaneveket átvették. Ez az időszak nem csak a település építéséről szólt, hanem a gazdaságuk kialakításán is, mert 1729-ben

megszűnt az adómentesség, az addig felhalmozott vetőmag, jószág, élelmiszer, mezőgazdasági gépek és épületek adóját be kellett fizetniük.⁵ Közben árvizek nehezítették a megélhetést. A betelepülések második szakaszában, 1763-64-ben 74 család érkezett Perjámosra. 1774-ben 1231, majd a József-kori telepítések és a szaporodás nyomán, 1789-ben 1628 főre nőtt a népesség. A 19. századtól a zágrábi püspökség tulajdonába került a település, mely a pusztító betegségek (1831-es kolerajárvány) ellenére növelni tudta népességszámát. 1842-ben alakították ki a piacteret, mellyel egyben vásártartási jogot is elnyert. 1845-ben alapították Haulik településrészt, melyet Georg Haulik von Varalya püspökről neveztek el. Az új településen 1847-ben templom, 1853-ban iskola épült. 1870-ben kapott Perjámos vasút-összeköttetést, mely gazdasági fellendülést is hozott: többek között gőzmalom, takarékszővetkezet és távíróközpont is létesült. 1888-ban 5861 lakója volt.⁶

2. A bánsági németek az első Jugoszláviában

2.1. A németek száma, a censzusok problematikussága

Az újonnan létrejövő állam nemzetközi jogi alappillére az 1919. 09. 10-én proklamált Saint Germain-i, illetve az 1920. 06. 04-én kihirdetett trianoni szerződés volt. Az utóbbi értelmében a Bánság nyugati területét – mintegy 9300 km²-t – az SHS Királysághoz, míg keleti felét (10 ezer km²) Romániához csatolták.

A bánsági németiség jugoszláviai létszámának pontos meghatározását több tényező nehezíti és az elvégzett népszámlálások dokumentációja sem ad egyértelmű számot a németiség (és természetesen a többi etnikum) számát illetően. Az állami nemzetiségpolitika fontos eszköze volt a nyelvi és nemzetiségi különbségek politikai szintre történő emelése, mely heves összetűzéseket eredményezett (minden téren szerb dominancia érvényesült), így a népszámlálások nem adhattak valós képet az etnikai-vallási viszonyokról, noha jogilag minden népet megilletett a saját nemzetiségi jegyeinek viselése, nyelvének használata, vallásának gyakorlása. Itt érdemes megjegyezni, hogy egész Délkelet-Európában a köznap, irodalmi és hivatali nyelv elkülönült egymástól, ami szintén megnehezíti a népi hovatartozás meghatározását. Ezen tényezők figyelembe vételével vizsgálhatjuk csak az 1921. január 31-i és az 1931. március 31-i jugoszláv népszámlálásokat. Különösen az utóbbi censzusra nyomta rá bélyegét a tekintélyelvű és kisebbséggyűlölő rezsim – a szerbség túldimenzionálása a kisebbségek rovására ment.

Jelen összefoglaló elemzés témája szempontjából kevésbé fontos a német nemzetiségűek számának megemlítése (önbevalláson alapuló, épp ezért szubjektív népszámláláson nemzetiségre vonatkozóan egyébként sem lehetnek pontos adatok). Sokkal fontosabb a háztartások, az egyes termelő üzemek számának és területi elhelyezkedésének vizsgálata, mely alapvető gazdasági, következményeket is jelent egyben, még ha a korábbi tulajdonviszonyokat a politika meg is változtatta. Irányadónak számít e kérdést illetően Schumacher L. és Wüsch, J. statisztikai-empirikus kimutatása, mely 1939-ben 536 800 főre becsülte a teljes jugoszláviai németiség, és 125 800 főre a bánsági németiség számát, a migrációt és az általános viszonyokat figyelembe véve. Ha ezt a számot összevetjük az 1921-ben számlált 505 790, és az 1931-ben összeírt 499 696 némettel, jelentős eltérést láthatunk.⁷

2.2. Német tulajdonban lévő ipari üzemek

A fejezet címe minden olyan ipari üzemet (vállalkozást) magába foglal, melynek tulajdonosi köre német többségű, illetve tulajdonosai között német nemzetiségűek is vannak (németbirodalmi és osztrák németektől eltekintve). Számukat tekintve a népi német és

birodalmi német vegyes tulajdonú vállalkozások elvértve fordultak elő. A birodalmi német vállalkozások – köztük nagyvállalkozások, bankok, ipari és kereskedelmi részvényesek – 1941 után jelentek meg nagy számban a Bánság területén, de a népi német vezetés ellenállása miatt végig jelentéktelenek maradtak. Az 1941-es jugoszláviai hadjárat után komoly németbirodalmi érdeklődés középpontjába került a Bánság, új ipari ágazatok telepítése és a meglévő vállalkozások részesedésének megszerzését illetően is. Ezen törekvéseket a megszálló hatalom támogatta, mint ahogy a német állami bank fiókhálózatának kialakítását is. Könnyen elképzelhető, milyen gyorsan túl tudta volna szárnyalni a birodalmi ipar a népi németek fennálló üzemeinek termelékenységét és a kereskedelmük volumenét. A népi német gazdaságpolitika azon az elven alapult, hogy a birodalmi hitellel felépülendő gazdaságot segítik felépíteni, miközben saját alapítású vállalkozásaikat is fejlesztik és tőkésítik. Ezzel elkerülték, hogy a birodalmi német üzemek átvegyék a gazdaság teljes irányítását.

A bánsági népi német ipar jellemzője, hogy az élelmiszer- és kézművesipar túlsúlyos szerepű a természetföldrajzi adottságoknak köszönhetően. A legfontosabb iparágai – malomipar, kenderipar, tejipar, cukoripar, húsipar, gyógynövényipar, bortermelés, szeszipar – mellett a kézművesipari ágak (téglaégetés, kovácsolás, mechanikus gépek gyártása).⁸

A vajdasági (beleértve a Bánságot is) viszonyokat jól prezentálják az újvidéki és nagybecskereki Kereskedelmi- és Iparkamarák 1939-es jelentései. A kamarák gyakorlatilag lefedték az egész Vajdaságot (a Baranya-háromszög kivételével), s így a jugoszláviai németiség 80–85%-áról szolgáltatnak információt. A jugoszláv állami Kereskedelmi- és Iparkamara ráadásul felméréseket készített 1939-ben az ipari- és kereskedelmi vállalkozások tulajdonosainak nemzetiségi hovatartozását illetően. A jelentések szerint a németek ipari részvétele az elektrotechnikai-, vas- és acél-, fa-, élelmiszer- és textiliparban kiemelkedő a hasonló délszláv és egyéb, főleg zsidó tulajdonú üzemek között. Mindezt megerősítik a német megszállás alatt, 1941–44 között elkészült tábornoki felhatalmazásra készített jelentések a szerbiai Bánság gazdaságáról (Bericht des Generalbevollmächtigten für die Wirtschaft in Serbien-Banat), melyek tartalmazzák többek között a kisajátított zsidó tulajdonban lévő üzemeket is.

1. táblázat. A legfontosabb etnikum aránya összehasonlítva az ipari üzemek tulajdonosainak etnikai arányával (1939)

Table 1. The rate of the most important ethnics compared with the rate of the nationality of the industrial work's owners

Etnikumok	Népességszám arányuk 1939-ben a Vajdaságban	Ipari üzemek tulajdonosi megoszlása 1939-ben a Vajdaságban
Magyarok	19%	5%
Németek	20%	43%
Szlávok	44%	12%
Egyéb	17%	40%

Forrás: Egger, L. Das Vermögen und die Vermögensverluste der Deutschen in Jugoslawien. 1983.

2.3. Legfontosabb iparágak

2.3.1. Malomipar

A malmok földrajzi elhelyezkedésének és tulajdonosuk nemzetiségi hovatartozásának megállapítása még a németek kitelepülése előtt megtörtént. A Bánságra vonatkozó adatok az 1941-es német megszállás és berendezkedés utáni állapotokról tanúsítanak. Ekkorra a zsidó tulajdonú malmokat már kisajátították.⁹

2. táblázat. A malmok száma és tulajdonosaik nemzetisége a szerbiai Bánságban (1941)**Table 2. Number of the mills according to the owner's nationality**

Magyar	10 malom
Német	77 malom
Szerb	13 malom
Román	5 malom

Forrás: Egger, L. Das Vermögen und die Vermögensverluste der Deutschen in Jugoslawien. 1983.

2. ábra. Malmok a Bánságban**Figure 2. Mills in the Banat**

Forrás: Hesse, P.: Der Donau-Karpatenraum, 1943.

2.3.2. Téglagyártás

A téglaegetés alapfeltétele – az agyagos-löszös talajok – szintén adott volt ahhoz, hogy komoly iparág fejlődhessen belőle. Az ezzel kapcsolatos mesterségeket nem csak a városi németiség üzte (cserépkályha-építő, téglaegető mester), hanem szinte az összes falusi településen – természetesen kezdetlegesebb formában – jelen volt ez az iparág. Továbbá a többi népi német szállásterületet is figyelembe véve, megállapítható, hogy a szinte kizárólag németek kezében lévő téglaegetők Jugoszlávia városépítéseiben aktívan közreműködtek.

Az ipar volumenéről, főleg annak kapacitásáról azonban kevésbé pontos adatok maradtak fenn. Az újvidéki Téglaegetők Szövetségének megalapítása után a Vajdaság területén 186 tulajdonost tartottak nyilván, akik közül 98-an voltak németek. A németek téglagyáraiban összesen 4500–5000 munkavállaló dolgozott. A jugoszláv Ipari- és Kereskedelmi Kamara nehéz, egyszerű, vidéki (paraszti) és vályog téglaegetési ágakat különböztetett meg. Általában minden faluban volt egy paraszti téglaegető, mely az üzemformát tekintve nem nevezhető valódi ipari struktúrának, sokkal inkább a helyi lakosság vályog és agyag-egetési tevékenysége volt.

Az iparág jellemzője volt, hogy kiemelkedtek egyes, regionális jelentőségű vállalkozások. Ilyen volt a Bohn-féle családi vállalkozás is, melynek téglagyárai Nagyikikindán, Törökbecsén, Szenthubertben, Károlyligetben, Vinkovciban, Dalmáciában, Magyarországon és Romániában is.¹⁰

2.3.3. Egyéb német vonatkozású iparágak

A Bánság területéről meglehetősen pontos adatok maradtak fenn a kitelepülést megelőző állapotról a nagybecskereki Ipari- és Kereskedelmi Kamara tagsági jegyzékének és a Német Népcsoport-igazgatási Népi Gazdasági Főhivatal által a német iparosok körében végzett összeírásainak (Hauptamt für Volkswirtschaft der deutschen Volksgruppenverwaltung) köszönhetően. Ezekben az iparágakban a német jelenlét általában nem elsődleges, kivételt képeznek azonban a kézműves üzemek, amelyek manufaktúrális körülmények között működtek (pl. egyes fa- és bútörüzemek, cipészetek).

3. táblázat. A Nyugat-Bánság legfontosabb ipari üzei az 1930-as években

Table 3. Western Banat's main industrial factories in the 1930's

Település	Radiátor-gyár	Gépgyártás	Vasöntőde	Hajógyártás	Papír-ipar	Fa- és bútör-ipar	Cipő-ipar	Textil-ipar	Hús-ipar	Sör-ipar
Nagybecskerek	X				X	X		X		
Nagyikikinda		X	X							
Versec		X				X		X		
Pancsova		X		X		X		X		X
Ferenchalom							X			
Nagykárolyfalva									X	

Forrás: Egger, L. Das Vermögen und die Vermögensverluste der Deutschen in Jugoslawien. 1983.

2.4. Pénz- és hitelintézetek

A Nyugat-Bánságban 1929-ben 46 bankból 16 volt német, mely intézetek a teljes bán-sági részvénytőke 31%-át, a takarékbetétek 51,5%-át, a megtakarítások 44,4%-át birtokol-ták. E bankok tőkeerejének aránya meghaladta a németiség népességszám arányát. Tovább erősítette a német pénzintézeteket az, hogy nem csak németek, hanem más nemzetiségűek is itt helyezték el betéteiket.

A német többségű településeken az ott tevékenykedő helyi bankok és takarékpénztárak száma és jelentősége is lecsökkent, mert az 1930-as évektől háttérbe szorították őket a tőkeerős, részvénytársaságként működő pénzintézetek. A gazdaság szerkezetéből – agrárium és kézműipar dominanciája – következtében a falusi lakosság a részvénytársaságok-kal szemben bizalmatlanabb volt, a városi kereskedő, kézműves, kisiparos réteg hiteligé-nye és pénzbefektetési hajlama ugyanakkor magasabb volt, ezért bizalommal fordultak

ezen bankokhoz. Az 1930-as évek eleji gazdasági válság és a földművesek adósságát átválaló törvény (1936) nagyfokú korlátozást jelentett a falvakban működő magán-pénzüstintézeteknek. A paraszti adósságok eltörlése komoly veszteséget okozott a kisebb bankoknak, ezért sokuk megszűnt vagy beleolvadt a regionális bankokba. Ez a folyamat különösen igaz és látványos volt a Bánságban, ahol a regionális bank, melybe a falusi intézetek fuzionáltak, a Pancsovai Népbank (Patschowaer Volksbank) volt. Ez volt a legnagyobb német regionális bank, mely nyolc fiókkal rendelkezett. A teljes részvénytőke 20,5%-át, a befektetések 28,5%-át, a megtakarítások 24,3%-át birtokolta, míg ezek az arányok a német bankok körét vizsgálva rendre 47, 53,3 és 55%-ot tettek ki.

További jelentősebb bank volt a Verseci Népbank (Werschetzer Volksbank), a Kudrici (Temeskutas) Népbank (Kudritzer Volksbank) és a Fehértemplomi Takarékpénztár (Weißkirchner Sparkasse). Az olyan tehetősebb településeknek, mint Károlyliget (Charleville), Szentborbála (Soltur), Szenthubert (Sankt Hubert), Nagytószeg (Heufeld), Kistószeg (Mastort), Németcsernya (Deutsch-Zerne), Tamásfalva (Hettin) és Nagyikinda (Groß-Kikinda) a Bánság szétdarabolódása után nem maradt regionális bankja; a Pancsovai Népbank a módosi és nagyikindai fiókok létesítésével próbálta betölteni az űrt.¹¹

2.5. A jugoszláviai Bánság német megszállásának hatásai¹²

A korábban egységes tájat Jugoszlávia és a Bánság német megszállása, valamint a Bácska–Baranya–háromszög Magyarországhoz történt visszacsatolása teljesen szétdarabolta. A német népcsoportvezetés feladata volt a terület hadigazdaságba történő bevonása. Ez igen komoly feladatnak tűnt, ugyanis az infláció óriási volt, így nehéz volt a földműveseket termelésre kényszeríteni. A szerb földművesek pedig a feketegazdaságban való magas részvételük miatt tovább rontották a piaci helyzetet. A lakosság élelmiszerral és ruházattal történő ellátása a lehetőség szerint alakult. Az adókat alacsonyán tartották – a föld utáni adó Szerbia egyéb részeihez viszonyítva a fele volt a bánságinak. 1944-ben a földművesek ösztönzésére 700 dinár/hold jutalmat adtak, ha az előző évi termésátlagot tudta termelni. A Bánság teljesítménye a mezőgazdasági termékek termelése terén kiemelkedett, de a folyamatos fejlesztések (tenyésztőszőlő és vetőmag biztosítása) is hozzájárult ehhez. Az infrastruktúra szempontjából történetek ezen kívül jelentősnek mondható fejlesztések a megszállás éveiben.

A Nyugat-Bánság 870 km-es szilárdburkolatú úthálózata azért nem volt kielégítő, mert számos földbirtokhoz nem vezettek állandó utak, továbbá a létezők is rossz, leromlott állapotban voltak. Az útépitést a nyersanyaghiány nehezítette leginkább, a szükséges építőanyagot Horvátországból szállították nagy nehézségek árán egészen 1944-ig, a Versec melletti kőbánya megnyitása és vasúthálózatba csatlakoztatásáig. A megépült útvonalak közül kiemelendő a Padé–Csóka, a Borcsa–Csenta és a Nagybecskerek–Versec szakaszok. A Borcsa–Csenta útszakasz létesítésével jelentősen lerövidült a Belgrád–Nagybecskerek távolság. Másik fontos beruházás a terület árvízvédelmének kiépítése volt főleg a Tiszán. 1942 tavaszán a mezőgazdasági művelés alatt álló földek 1/3-a került víz alá, így szükségessé vált a még Magyarország által épített, de a Jugoszláviához tartozás éveiben elhanyagolt árvízmentesítő rendszer korszerűsítése, melyet másfél év alatt sikerült elérni. Ennek a rendszernek a beüzemelése hozzájárult az árvizek levezetéséhez, évtizedekig nem történt hasonló beruházás.

3. Német hatások a romániai Bánságban

A Bánság keleti része eltért természetföldrajzi adottságaiban a nyugati résztől. Utóbbit ugyanis délkeleti irányból a Déli-Kárpátok vonulata határolja, így a mezőgazdasági kultúrán kívül a hegyvidékhez köthető gazdasági ágak (bányászat, erdőgazdálkodás) alakultak ki. A Krassó–szőrényi iparvidék kialakulásában, főleg a kezdeti fázisban nagy szerepe volt a német (osztrák) származású bányászoknak. Oravica és Boksánbánya környékén, Mathias Brunner vezetésével, osztrák bányászok elkezdik a törökök által 1688-ban elhagyott vas- és rézbányák ismételt feltárását. 1718 őszén Oravicára érkezik az első 13 tiroli bányász, őket rövid időn belül újabb bányászok és olvasztárok követték: Csehországból 10 bányász, két vasolvasztómester, két rézolvasztó-mester, két kovácsmester és egy kohóépítőmester.¹³ A következő évben, 1719 Boksánbányán felépítik és üzembe helyezik az első, Frederich Freiberg bányafelügyelő tervezte kohót. Az üzem neve „Alt Werk” volt, és nagyolvasztó-kemence, öntőde, kovácsműhely is működött benne. A gépeket a Berzava folyó vizével hajtották. A nagyolvasztó tüzelőanyaga a faszén volt, amit a környező bükkfaerdőkből termeltek. 1722-ben üzembe helyezték az új kohót üzembe Boksánbányán. Mivel az „Alt Werk” ki volt téve a Berzava áradásainak, a kohót áthelyezték, és a „Neu Werk” területén építették fel. Az évtizedben Boksánbánya már az egész Bánságot és részben Erdélyt is ellátta vassal. A század közepétől a bécsi udvari kamara szabályozásainak következtében egyre inkább a tőkések kezébe került a későbbiekben igen jelentős iparvidékké alakult terület bányászata és a rá épülő ipara.¹⁴

A Kelet-Bánságot az I. világháborút lezáró békeszerződések Romániának ítélték, így a Nyugat-Bánsággal szemben ezután a politikai hovatartozása miatt is eltérő fejlődési pályát futott be. A kisebbségi jogokat – Jugoszláviához hasonlóan – Romániában sem tisztelték, ennek egyik eszköze az 1921-es agrárreform, mely politikai és nem gazdasági indíttatású volt. Az eredetileg a nagybirtokok felosztását célzó intézkedés végül a kis- és középbirtokosokat (főleg magyar és német nemzetiségűeket) sújtotta. A bánsági ipar szenvedte el jobban a hatalomváltást, visszaesett a termelés a bányavidék üzeimeiben, megnőtt a munkanélküliség. 1933-tól, Hitler hatalomra kerülését követően a mezőgazdasági és ipari termékeknek Németország lett a fellevevőpiaca. Az üzemek száma lecsökkent, az üzemméretek viszont növekedtek. Különösen Temesváron figyelhető meg új iparágak meghonosodása, elsősorban az elektronika, vegyipar említendő, de a korábbi hagyományos iparágak is másodvirágzásukat élték (textilipar, bőripar, élelmiszeripar). Berlin hatása tetten érhető a német nemzetiség autonómiatörekvéseinek kiéléződésén (Romániai Németek Szövetsége – Verbandes der Deutschen in Rumänien), valamint a román politikai életbe történő beavatkozásban (Antonescu fasiszta államának megteremtése) is. A Harmadik Birodalom agreszív külpolitikája igen negatívan hatott a Bánságra (beleértve az 1941-től német csapatok által megszállt Nyugat-Bánságot is). Gazdaságpolitikai szempontból is negatív folyamatok figyelhetők meg. A vállalkozás szabadságát korlátozták, a resicai iparvidékben pedig a Hermann Göring Konzern szerzett többségi részesedést a Skoda Művekkel és a bécsi Kreditanstalttal szemben.¹⁵ A fő húzóágazat a fegyver- és hadianyaggyártás lett. A romániai népi németek 1942-től tömegesen, mintegy 40 ezren teljesítettek szolgálatot a román hadseregben és 57200-an valamelyik birodalmi német alakulatban (Wehrmacht, SS), akik közül 8-9 ezren estek el. A bánsági németek a nevezett számok mintegy 40%-át teheték ki, amely – a háború utáni kitelepülések ellenére is – óriási vérvesztést jelentett, és megszeméno demográfiai következményekkel járt volna önmagában is.

Összegzés

A köznapi gondolkodásban a népi németek jelentősége egy-egy kárpát-medencei tájat illetően nem minden aspektusában ismert. Magyarországnak egy olyan történeti korszakában voltak ugyanakkor aktív szereplők, amikor a közép-európai nagyhatalmak átrendeződtek vagy megszűntek, és a kialakult nemzetállamokban – a helyi, területi szintet kivéve – kisebbségben éltek. Ennek ellenére jelentőségük nem nivellálódott, számuk pedig az eleinte magas szaporulatuk után sem csökkent drasztikusan, ami a censusok megbízhatatlan adataiból is kiderül. A németek hatása, legyen szó a népi német telepesekről, a Habsburg Birodalomból elvándorolt, németajkú iparosokról vagy Németország külső befolyásáról, igen jelentős, a Bánság törökkor utáni korszakában, még a II. világháború utáni szocialista fejlődését tekintve is Jugoszlávia és Románia nemzetgazdaságának egészét nézve. E rövid cikk nem adhat a német jelenlét teljes keresztmetszetéről leírást. Egyrészt a különböző etnikumok helyi érintkezéseinek milyenségére, másrészt azokra a mentális értékekre gondolunk, melyet a többi etnikum a németiségre gyakorolt, illetve a németiség vett át és „exportált” a későbbi kitelepüléssel Németországba.

JEGYZETEK

1. Lásd erről bővebben Marjanucz László (2002): Adalékok a Habsburg berendezkedés és telepítés bánsági történetéhez. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti Tanulmányok. 5. Szeged. 2002.
2. Marjanucz László (2003): Autonómia és regionalitás összefüggései a Temesi Bánság 18. századi történetében. In: Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.). Autonóm közösségek a magyar történelemben. Kiskunfélegyháza, 2003. 107–119. old
3. Gulyás László (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918. I. m. Horváth Gyula (szerk.): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus. Pécs–Budapest. 2009. 25–44. old.
4. Mendöl Tibor (1963): Általános településföldrajz. Akadémiai Kiadó. Budapest. 567 old.
5. Jordan, Sonja (1967): Die kaiserliche Wirtschaftspolitik im Banat im 18. Jahrhundert (=Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, Bd. 17), München.
6. <http://www.hog-perjamosch.de/13912/13966.html> (2010. 01. 15.)
7. Wüsch, Johann (1967): Beitrag zur Geschichte der Deutschen in Jugoslawien für den Zeitraum von 1934 bis 1944. 208. old.
8. Scherer, Anton: Einführung in die Geschichte der donauschwäbischen Literatur. 1960. 31 old.
9. Hesse, Paul (1943): Der Donau-Karpatenraum. Hauptamt Volksdeutsche Mittelstelle. Stuttgart.
10. Egger, Leopold (1983): Das Vermögen und die Vermögensverluste der Deutschen in Jugoslawien. Landmannschaft der Donauschwaben in Baden-Württemberg e.V. Sindelfingen. 172. old.
11. Egger, Leopold (1983): Das Vermögen und die Vermögensverluste der Deutschen in Jugoslawien. Landmannschaft der Donauschwaben in Baden-Württemberg e.V. Sindelfingen. 180. old.
12. Dritter Gesamtbericht des Generalbevollmächtigten für die Wirtschaft in Serbien Januar 1944. Bundesarchiv Lastenausgleichsarchiv Ost-Dok. 18-5B. Bayreuth. 92–95. old.
13. Lupșiasca, Karl Ludwig (1993): Zur Ansiedlung des Banater Berglands. (Mit Zeittafel zur Ansiedlung des Banater Berglands). – In: Heimathefte der Banater Bergland-Deutschen, Heft 12, 1993 május, 5–10. old.
14. http://www.banaterterra.eu/magyar/H/hbit/Webhely/igy%20kezdodott/elso_150_sz/igy_kezdodott.htm (2010. 01. 15.)
15. Rieser, Hans-Heinrich (2001): Das rumänische Banat – eine multikulturelle Region im Umbruch. Geographische Transformationsforschungen am Beispiel der jüngeren Kulturlandschaftsentwicklung in Südwestrumänien. Jan Thorbecke Verlag. Stuttgart. 90–97. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ács Zoltán (1987): A harmadik honalapítás. Kozmosz Könyvek. Budapest.
- Ács Zoltán (1996): Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- Bartos-Elekes Zsombor–Faragó Imre–Zentai Ármin szerk. (2003): A történelmi Magyarország atlasza és adattára 1914. Talma Kiadó. Pécs. 247 old.
- Dritter Gesamtbericht des Generalbevollmächtigten für die Wirtschaft in Serbien Januar 1944. Bundesarchiv Lastenausgleichsarchiv Ost-Dok. 18-5B. Bayreuth. 92–95. old.
- Egger, Leopold (1983): Das Vermögen und die Vermögensverluste der Deutschen in Jugoslawien. Landmannschaft der Donauschwaben in Baden-Württemberg e.V. Sindelfingen. 149–192. old.
- Gulyás László (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918. I. m. Horváth Gyula (szerk.): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus. Pécs-Budapest. 2009. 25–44. old.
- Kókai Sándor szerk. (2006): A Délvidék történeti földrajza: A Nyíregyházán 2006. november 17-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola Földrajzi Tanszéke. Nyíregyháza. 314 old.
- Kósa László–Filep Antal (1975): A magyar nép táji-történeti tagolódása. Akadémiai Kiadó. Budapest. 63–66. old.
- Marjanucz L. (2002): Adalékok a Habsburg berendezkedés és telepítés bánsági történetéhez. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti Tanulmányok. 5. Szeged. 2002.
- Marjanucz L. (2003): Autonómia és regionalitás összefüggései a Temesi Bánság 18. századi történetében. In. Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.). Autonóm közösségek a magyar történelemben. Kiskunfélegyháza, 2003. 107–119. old.
- Niedermaier, Paul (1996): Der mittelalterliche Städtebau in Siebenbürgen, im Banat und im Kreischgebiet. Teil I. Die Entwicklung vom Anbeginn bis 1241. Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde. Heidelberg.
- Rieser, Hans-Heinrich (2001): Das rumänische Banat – eine multikulturelle Region im Umbruch. Geographische Transformationsforschung am Beispiel der jüngeren Kulturlandschaftsentwicklung in Südwestrumänien. Jan Thorbecke Verlag. Stuttgart.
- Rónai András (1989): Térképezett történelem. Magvető Könyvkiadó. Budapest.
- Rónai András (1993): Közép-Európa Atlasz. Szent István Társulat – Püski Kiadó. Budapest.

Pap Tibor*

SZERB PRÓBÁLKOZÁS A BÁNSÁG KIKERÉKÍTÉSÉRE: EGY, AZ 1860-AS ÉVEKBŐL VALÓ ETNIKAI ALAPÚ TERÜLET- KIKÜLÖNÍTÉSI TERV TÁRSADALOMELMÉLETI VONATKOZÁSAI

A SERBIAN ATTEMPT TO ROUND OUT THE BÁNSÁG: THE SOCIOLOGICAL ASPECTS OF AN ETHNICALLY BASED AREA- SEPARATION PLAN FROM THE 1860'S

ABSTRACT

After the disappearance of Serbian Voivodina and the Temesi Bánság, Serbian political agents in the Habsburg Empire found that restarting the dialog with the Hungarian political elite is the inevitable next move in order to reach their set ethnopolitical aims. This turn had a particular 'program' to bring into effect, the so-called round-out plan. Its essence was to make the Hungarian majority and administration accept the (ethnically based) forming of one or two *large-counties* on the concerned territories.

This text presents the ideological-conceptual background and the discursive embeddedness of the related Serbian ideas. The researcher attempts to re-evaluate the whole of the process along the lines of Luhmann's social theory (more precisely by the *change of ruling form and code* theorem). Thus, the structural anomalies of this set of problems (thematized in the political discourse of the age as an *ethnic issue*) will be shown in a different light.

1. Bevezető

Az ún. nemzetiségi kérdés gyökereire a szerb és a magyar eszme- és politikatörténetben nagyjából hasonló módon szokás utalni: e hagyomány szerint az nem más, mint az 1848/49-es események alatt megoldást nem nyert problémák eszkalálódása, melyek a szabadságharc során elmélyült etnikai konfliktusokra ráépülve megoldhatatlan problémahalmazzá torlódtak fel, amivel a dualizmus amúgy ellentétesen megítélt korszaka sem tudott mit kezdeni. Ha a fent megidézett történetírói toposz nem nélkülöz minden valóságalapot, akkor sommássága ellenére is fenntartható értelmezési magvának még inkább érvényesnek illenők lennie a szerb–magyar viszonylat birodalmon belüli kiéleződésének tendenciózus voltára, s illetéknéppen e viszonylatnak nem is igazán lehetett volna más kimenetele, mint egy – eljövendő, de kikerülhetetlen – radikális szakítópróba, amely óhatatlanul az egyik fél politikai vereségével kellett, hogy végződjék.

A jelen szöveg a történeti események finalitásából le-/visszavezetett toposz linearitását törlesztel alá téve veszi górcső alá a szerb-magyar viszony 1860 körüli alakulását. Az ún. Tucin-napi Miletić cikkekre¹ (mint értelmezési fordulópont) fókuszál anélkül, hogy cáfolni kívánná a toposz valóságmagvát (az interetnikai antagonizmust). Ugyanakkor rá kíván mutatni egy, az események sodrából – különösen a magyar interpretációkban – kevésbé kitüremkedő diszkurzív szál, az ún. kikeréktési program mögött megbúvó, kitárgyalatlan lehetőségre. Annak társadalomelméleti értelmezhetőségére, s az elhalasztott Pareto-opti-

* PhD-aspiráns, SZTE BTK; politológus hallgató SZTE ÁJK (MA).

mális közeli – Eötvös szavával „méltányos igényeket kielégíteni” képes – állapot kontingencia-problémákra visszavezethető lényegére, minek át- és belátása a korabeli társadalomelméleti fogalomkészlet segítségével még az olyan felkészült elmék számára, mint báró Eötvös József és/vagy Svetozar Miletić sem volt megoldható. Mentségükre hoznám fel, hogy e kérdés máig sem került megnyugtató módon tisztázásra.

2. A kontingencia-megközelítés társadalomelméleti kerete

A korszak politikai eseményeinek társadalomelméleti alapú újraértelmezését az adott cselekvési tér mérvadó² ágensei helyzetének kontrasztív összevetésével illenők kezdeni. Ám a politikatudomány axiómái szerint sem képzelhető el *ex ante* szituáció.³ Így (a) az udvar, (b) a magyar és (c) a szerb politikai elit diszkurzív háromszöge a korabeli viszonyok bonyolult egymásra rakódásából emelkedik ki abból az – egyéb szempontok mentén is bizton vizsgálatra érdemes – idő- és térbeli komplexumból, amely a Habsburg Birodalom, s azon belül a történetileg a magyar korona alá tartozó területek déli végeinek (a Délvidéknek)⁴ az eseménytörténetét képezték az 1860-as évek elején.⁵ Az itt alkalmazott megközelítés annyiban kíván eltérni a megszokott értelmezési gyakorlattól, hogy a vizsgálódást a fentebb említett három fél kölcsönviszonyaira redukálva, e viszonyrendszernek társadalomelméleti nézőpontból felsejlő strukturális határmegvonási kísérleteit előtérbe állítva jelöli ki interpretációs játékkerének sarokpontjait.

A felvetés szempontjából meghatározó körülmény, hogy a vizsgált időszakban éppen elkezdődött egy tárgyalásos (belső) „rendszerváltoztatás”,⁶ minek során az uralom formájának és kódjának lényegi (bár annak tárgyalásos lefolyása által is implikált útfüggő-jellegétől el nem vonatkoztatható módon zajló) átalakítására került sor. Az ötvenes években még viruló neoabszolutista hatalmi formát⁷ és annak bináris kódját, az úr/alattvaló viszonylatot a többségi képviselet – amúgy többszörösen is arisztokratikus⁸ – formaelve mentén szerveződő racionális uralom intézményes kialakulása és e forma médiumának, a parlamentarizmusnak a kiemelkedése követte 1861 és 1867 között.

Kontingencia-megközelítés⁹ alatt azt kell érteni, hogy – szemben a finalista értelmezések fővonalával – nagyobb teret próbálok szentelni a politikai cselekvés „helyzet- és útvo-nalfüggőségéből”¹⁰ adódó, többkimenetelű, s így a tényleges következmény tekintetében előre szinte soha nem tervezhető/prognosztizálható komplexitás-természetének. Itt hangsúlyozni szeretném a politikai szituáció Körösi Sándor által tematizált második, az objektivitást ismételten zárójelbe tevő dimenzióját, mi szerint: „...Nemcsak a politikai szereplők politikai helyzetekre adott válaszairól mondhatjuk el tehát, hogy szubjektívek, hanem maga a politikai helyzet sem más, mint a dolgok állásának szubjektív észlelése és értékelése. A politikai helyzet értékelése a benne rejlő politikai lehetőségek feltárását jelenti (kiemelés tőlem – P. T.). A helyzet észlelését és értékelését tehát részben az határozza meg, hogy mi az, amit el szeretnénk érni. Azaz, egy politikai helyzet észlelése és a vele kapcsolatos reflexió eszméink, normatív célkitűzéseink és értékelkötelezettségeink függvénye.”¹¹

A kontingencia-megközelítést némileg bonyolítja, hogy a hármas viszonylat b) és c) pontjaival jelölt politikai cselekvőket kollektív identitással rendelkező társadalmi nagycsoportokként (korabeli kifejezéssel: nemzetiségként) veszem számításba. Ilyen esetben a többkimenetelűsége túl – ahogy az Bernhard Giesen levezetéséből látható¹² –, az autonóm szereplőket jellemző egymásra vonatkoz(tat)ással is számolni illik. A metaelméleti keretül felhasznált luhmannita társadalomelméletben ez kontingencia-kontingencia¹³ (vagy *dupla kontingencia*) címkék alatt¹⁴ jelenik meg. Médiuma pedig nem más, mint a napjainkban is megoldásra váró problémák sorát felvető szuverenitás. Ezzel csak az kívánom jelezni, hogy a kihívások nem, csupán a megjelenési formáik változnak.

2. A szerb fordulat politika- és eszmetörténeti kontextusa

Miletić Tucin-napi cikke mintegy leszámolt a múltra vonatkozó, udvarral kapcsolatos, rutinszerűvé vált szerb helyzetértékelés alapjaival. Ám e verbális ütésből való feleszméléshez nem volt elég két nap. A megoldás születőben lévő eszközeire történő ráismerés még jó ideig váratott magára. Ám, hogy helyzet van, az nem volt kétséges. A továbbiakban előbb e helyzet szerb szempontból lényeginek minősíthető összetevőit, illetve Miletić arra adott Tucindan-i reflexióit foglalom össze, majd azt az udvar és a kiegyezésre/rendszerváltoztatásra készülő magyar politikai elit perspektíváival is összevetem.

2.1. A Szerb Vajdaság és Temesi Bánság felszámoláshoz vezető út

A helyzet novuma abból adódott, hogy 1859 közepére kimerülni látszottak az udvar neoabszolutista centralizmusának külső és belső tartalékai.¹⁵ A személyi konzekvencia aránylag gyors levonását (Bach menesztését) azonban nem követte az új irányvonal azonnali kijelölése. A birodalom az „államjogi kísérletezések” hosszú, egész 1871-ig elhúzódó útjára lépett.¹⁶ Ez az udvari kísérlet a részleges irányváltásra az uralom formáját érintő döntések (reformintézkedések) meghozatalának és korábbi rendelkezések visszavonásának a sorozatát jelentette. A tradicionális uralmi típus intézményesült formakészlete révén ekkoriban a döntéshozatalt előkészítő folyamatok Bécsben is a kortársak (a kód alsó felén elhelyezkedő alattvalók) számára túlnyomórészt követhetetlenül, az udvari kancelláriák homályában zajlottak. A majdani, meghozandó döntések előzetes kommunikációja is csak részlegesnek volt mondható (csak akkor került rá sor, ha az uralkodói kör azt jónak/célszerűnek látta), ezért a ténylegesen meghozottakra való reakció (az alattvalói álláspont kialakítása) is csak a kihirdetés aktusát követően vehette kezdetét. A felmerülő alternatívákról – az azokat övező diszkurzív álláspont-módosulásokról – pedig csak utólag, a tárgykörben született kutatómunkák nyomán lehet/van a kései értelmezőknek tudomása.¹⁷ A vizsgált cselekvési viszony alattvalói helyzetben lévő részesei azokról szinte semmilyen információval nem rendelkezhettek. Ráadásul a kiszivárogtatott információk sem nélkülözték az udvari praktikák eszköztárába szervesen illeszkedő, manipulatív célzatú, szelekciós eljárásokat.

Az udvarnak a ciszlajtáni térségek többségére kiterjedő, azok közigazgatási státusának megváltoztatását illető intézkedései azonban felfokozták a szerb várakozásokat is. Már egy évvel a szerb szempontból meghatározó, 1860-as ún. Októberi Diploma kibocsátása előtt, 1859 decemberében napirendre került az 1849 után létrehozott kerületi rendszer felszámolása. Ám a „problémás térségek” (Magyarország, Csehország, Galícia, Horvátország, Erdély és a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság) ekkor még nem vonattak be a közigazgatási reform hatálya alá. A többi kerület felszámolását az uralkodó 1859 decemberében jóvá is hagyta. Ez az időszak félelemmel és bizakodással teli várakozással telt.

A birodalom meggyengülésére reagáló „szerb–magyar egymásra találás” szimbolikus tettekben is kifejeződésre jutott. Az olyan megnyilvánulások, mint Kossuth és Garibaldi éltetése a spontán szerb utcai demonstrációkon, a nemzeti öltözet nyilvános helyeken való tüntetőleges viselése, a kólónak és csárdásnak „közös térben” történő táncolása¹⁸ nyomatékosította az aktuális helyzet értékelésének egybeesését.¹⁹ Ez azonban inkább csak az abszolutista rezsimek elenni aspirációk, s nem a jövőt illető elképzelések összeegyeztethetőségének tekintetében volt valóságos együtt-cselekvés. Akkoriban szinte csak ilyesmire nyílt lehetőség az abszolutizmusnak a releváns politikai cselekvési módozatokat szisztematikusan korlátok közzé szorító mezőjén belül. Az udvari politika cselekvői az uralom aszimmetriára épülő formájából kifolyólag felváltva nyúltak az engedmények és a szigorítások

eszköztárhoz. 1859 végén a nyelvhasználat terén foganatosított engedményeket „...a szerbek az állam és a rendszer további gyengüléseként értelmezték, és Rajačić patriarcha révén újabb egyházi és nemzetpolitikai karakterű követelések sorát terjesztették az uralkodó elé.”²⁰ De ezekre már nem volt fogadókészség Bécsben.

Az amúgy konkurensnek tekintett nagycsoportnak (magyarok) tett udvari engedmények pedig inkább a félelmek pozíciója irányába billentették a korabeli szerb közhangulat libikálóját. (Főként – s nem minden alap nélkül – az Októberi Diploma által érvénybe léptetett új alkotmányos rendet – a hatalom sajátos megosztását²¹ – értelmezték így a szerbek, bár abban nem szerepel az ő helyzetükkel, illetve a Szerb Vajdaság státusával kapcsolatos²² utalás.) A tendencia megfordítása céljából eszközölt ellenlépések – levelek és sebtében összeállított kiadványok – azonban nem bizonyultak eredményesnek.²³ Nem is lehettek azok, hisz a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság megszüntetéséről a döntés – mint azt a későbbi kutatások kiderítették – már az Októberi Diploma kibocsátása előtt, 1860. augusztus 26-án megszületett, bár azt nyilvánosságra csak jóval később, december 27-én hozták.

2.2. Miletic helyzetértelmezése

A Tucin-napi cikk a maga tömörségében foglalja össze a (nevében) szerb közigazgatási terület megszüntetésével előállt helyzetet: Az Októberi Diploma tartalmának ismeretében maga a megszüntetés aktusa nem érhetett senkit váratlanul. Annyi tapasztaltuk már volt a szerbeknek az udvari praktikák terén, hogy tudjanak a sorok között – illetve a szóban forgó esetben inkább bizonyos sorok [felsorolások] és címek [titulusok] hiányából – olvasni. A Szerb Vajdaság megszüntetésével (ő az elhantolás kifejezést használja) Miletic értelmezésében nem az intézmény maga, hanem az intézményes kapcsolattartás módja, annak tradicionális (privilegiumokra épülő) útvonala került a föld alá. Mert a szerbek – okfejtése szerint – annak (a megtestesülő/területet szerző kollektív identitásnak) az újraéledésébe vetett hitüket el soha nem veszíthetik. *„Amíg egy szerb is él – a nemzet léte meg nem kérdőjelezhető.”*²⁴

Elveszíthetik, ahogy – az ő meglátása szerint – el is veszítették az udvarral történő további egyezkedés bejáratott módját. Ilyetén a szerb politika cselekvők számára nem marad más lehetőség, mint a magyarokkal megállapodni. Ez az általam felvetett hárompólusú viszonylatban a kapcsolatok linearizálódását jelenti: a privilegiumokra alapozott mellérendelés udvar általi felülírásával a szerbek immár csak magyar közvetítéssel tudnak beilleszkedni az új, alkotmányos – de konkrét formáját tekintve még kialakításra váró – viszonyrendszerbe. Tudomásul veszik, hogy az udvar a magyar korona hatásköre alá utalta őket. Ám ez nem pusztán az ő mozgásterüket szűkíti be, hisz a jövőben immár az udvar – 1848/49-ben oly eredményesnek bizonyult²⁵ – hintapolitikája sem lesz folytatható.

„Mit vártunk mi tulajdonképpen Ausztriától?” – Teszi fel a rétori pátosz fűtötte kérdést. „Semmi egyebet, minthogy lehetővé tegye a Magyar Királysággal – ha úgy jobban tetszik – a magyar nemzettel a Kongresszusunk vagy a Népgyűlésünk [intézményesült és legitim – közbevetés tőlem, P. T.] közvetítésével történő megállapodást a mi nemzeti [kollektív – P. T.] státusunkról.”²⁶ Erre pedig Ausztria – Miletic megállapítása szerint – alkalmatlannak bizonyult.

„Ami a magyarokat illeti, majd meglátjuk.” – tér át az új paradigma megalapozására. „Sokan közülünk bizakodnak, és mi – akik a kezdetektől a feltételekhez kötött megállapodás mellett álltunk ki – szintén szeretnénk, ha jól alakulnának a dolgok. Meglátjuk. A magyarok folyamatosan felhánytorgatják, hogy eddig még sohasem teljesültek a velük szemben támasztott követeléseink. Mi most megmutattuk, hogy a velük való párbeszédet tekintjük az egyedüli lehetőségnek – ezért sem fordultunk Bécshez a követeléseinkkel, hanem

csak azt kértük, hogy estünkben is ismertessék el, méghozzá alkotmányos úton, a nemzeti státusz, minek követelését a magyar országgyűlés elé vihessük.

A magyarok eddig még soha, így most sem, tudtak bennünket fegyverrel maguk alá gyűrni; meglátjuk, mivé fog mostani, a szabadság, a testvériség és az egyenlőség eszméi által vezérelt, küzdelmünk alakulni.

Magyarország csak föderatív – a magyar nemzet szupramációja által uralt – államalakulatként lesz képes fennmaradni; minden más megoldás a Bach-rendszerhez léssen hasonlatos, legyen az a német-magyar szabadság mázával mégannyira is leöntve.”²⁷

Óvatos, kétségeit sem véka alá rejtő optimizmusa realista indíttatású: a várakozások és a lehetőségek számbavételére épülve vázolja fel a lehetséges perspektíva kereteit. Ez leginkább a szöveg utolsó bekezdésében a saját közösségéhez intézett mondatokból látszik:

„Szerbek, legyünk hűek magunkhoz: az idő kényszerítő erőivel szembe menni nem lehet; viseltesünk hát türelemmel; a magyaroktól mindaddig nem tagadhatjuk meg az alkotmányos kéznýtást, ameddig ők nemzeti érzületünket és szívügyünket méltányolják – de mindenekelőtt hinnünk kell abban, hogy eljön még a mi időnk!”²⁸

Miletic itt bemutatott cikkét csak a történelmi távlat tette meg korszakhatárnak. Meglátásai jó ideig, de az ugyanazon évben összehívott szábor idején még mindenképpen kisebbségi véleményként szerepeltek a szerb cselekvési alternatívák számbavételekor. A szerb történetírás finalista hagyománya is szükségszerű, de beteljesedhetetlen paradigmaváltást lát benne, amely inkább korszakzáró, semmint új diskurzust kezdeményező jellege okán tart számot megbecsülésre. A továbbiakban még lesz alkalmam részletezni, hogy jómagam miért nem osztom ezt az álláspontot. Előbb azonban foglalkozni kívánok a másik két fél helyzetértelmezésével.

2.3. Az osztrák és a magyar viszonyulás a szerb kérdéshez

A kontingencia-felvetés megduplázódásával a szemben álló kollektivitások identifikációja mindig a többi szereplő (az aktuális másik) állásfoglalására, illetve a neki tulajdonított – vélt vagy valóságos – preferenciákra válaszként artikulálódik. Az osztrák preferenciák a 60-as évek elejére sem változtak meg igazán. Az említett „államjogi kísérletezések” nem a rendszer (konkrétabban az uralom formájának) megreformálása kapcsán felmerült, szervesülni szánt elképzelések, hanem a már vázolt külső körülmények és az azok által kiváltott belső hullámverések következtében foganatosított kényszerintézkedések voltak. Ilyetén az osztrákoknak nem volt külön szerb, vagy magyar politikájuk. Így, amit Deák Ágnes könyve összegzésében a magyarok kapcsán megállapít, a szerbekre is érvényesnek tekinthető: „Nem beszélhetünk speciálisan magyarországi nemzetiségi politikáról vagy a magyarokkal szemben alkalmazott külön nemzetiségi politikáról, mivel egyrészt a magyar korona országai, Galícia és Bukovina, mint a birodalom keleti fele hasonló elbírálásban részesült, másrészt a magyarokkal és a nem magyarokkal szemben hasonló elvek érvényesültek. (...) Sőt mivel a nem magyar nemzeti csoportok társadalmi, műveltségbeli és gazdasági pozíciói (az erdélyi szászok és magyarországi városi német polgárság kivételével) jóval gyengébbek voltak, a korlátozó intézkedések őket esetenként érzékenyebben érintették.”²⁹

A szerbek itt talán szervezettségükben és elképzeléseik kiforrottságában mutattak különállást, ami azonban nem feltétlen befolyásolta a velük kapcsolatos osztrák elképzeléseket. Az udvar nemzetiségi politikája, az aszimmetrikus uralom háromszögének csúcsáról nagyjából az azonos bánásmód elvét érvényesítette. Ennek lényegét Deák Ágnes a következőképpen jellemzi: „A nemzetiségpolitika alapelvét vált nacionalizmus gerjesztette politikai igények kirekesztése az államéletből, azaz mintegy a nemzeti érzés visszaparan-

csolása a modern politikai nacionalizmus fellépése előtti stádiumba. (...) Kétféle módon igyekeztek ezt elérni: egyrészt törekedtek a nemzeti szempontokat teljesen kizárni az államéletből, és a nemzeti eszmének a politikához fűződő szálait teljesen elnyesegetni, s ehelyett egyfajta birodalmi patriotizmust teremteni. Ugyanakkor a felekezeti élet, az oktatás, az egyesületi élet, a művelődés területén meg kívántak szüntetni minden, az egyes állampolgárra vagy nemzeti csoportra nehezedő nacionalista nyomást, és ellensúlyozni bármely nemzet egy másik rovására tervezgetett asszimilációs vagy akkulturációs törekvéseit.³⁰

Ezen másodikkal majd a magyar fél is próbálkozik, ahogy a nacionalizmus uralkodó eszméjének tűnékenységét illető, tévedésnek bizonyult meggyőződésen is osztozik az oszt-rákokkal. Külön szerb politikája a magyar elitnek sincs – legfeljebb, ha a kölcsönös fenn-tartások sebei frissebbek. Azzal azonban tisztában van, hogy a nemzetiségi kérdés – a köz-jogi kérdés mellett – prioritást kell kapjon³¹ az átmenet során.³² A Deák Ferenc-i procedu-rális legitimitás elve³³ mentén újra működésbe hozni kívánt uralmi forma jövőbeli mű-ködtetői a magyarországi viszonyok '48-ban végzetesnek bizonyult tévedéseiből okulva, szerettek volna a szentistváni országrészek nemzetiségeivel mielőbb közös nevezőre jutni. Bár ennek a szándéknak az őszinteségét a szerb történetírás mindmáig fenntartásokkal kezeli.³⁴

3. Az újraélesztett uralmi forma rivalizáló programjai

A korabeli helyzetértékelések értékelésére a már az írás elején felvezetett, elvontabb politikai formatörténet dimenziójában kívánok sort keríteni. A megosztott hatalom intéz-ményesülését a magyar fél a '48-as törvényeknek – és az azok által levezényelt, alkotmá-nyos keretek között zajló forradalmi formaváltásnak (a képviseleti elvre alapozó uralom-nak) – a visszaállításával gondolta kivitelezhetőnek. A nemzetiségi kérdést törésvonalnak tekintve az volt az 1848-as és az 1861-es parlament közötti vonatkozó fő különbség, hogy a privilégiumrendszer már nem mint élő és alkalmazható intézmény, hanem mint az eltérő útvonal legitimációs mérföldköve került be a parlamenti, s az azt a társadalom felé közvetí-tő sajtóbeli vitatémák közé. Ez azért sem történhetett másként, mert – ahogy arról már szó volt – az udvar (mint a privilégiumok [kegy-gyakorlás] tárgyában kompetens szereplő) már kiiktatódott e játszmából -- de legalábbis a szerbek számára közvetlenül elérhetlenné vált a viszonylaton belül.

Az uralmi formák kontingencia-differenciáját vizsgálva szembeötlő, hogy a neoabszo-lutista viszonyok titkos döntés-előkészítési masinériájával (és a végrehajtó hatalom azzal konzisztens, rejtőzködő jellegével, minek következtében a rendeletek sem váltak mindig nyilvánossá) szemben a helyzetértékelés és a reflexió a köz színe előtt, a parlamentben, valamint a sajtóban zajlott. Ebből kifolyólag nyíltabbá – bár nem ritkán vehemensebbé is – váltak az akaratképzés és az érdekartikuláció felszíni struktúrai.

A „centralizálni vagy föderalizálni” szembeállása azonban nem a helyreállított '48-as forma (a képviseleti elvre épülő uralom), hanem annak kiépítési módja kapcsán fogalma-zódott meg. Ilyetén az program-, és nem formakérdésként kezelendő. Magyarán: a mono-litnak tételezett egységállam és az önmagukban is a szuverenitás jegyeivel felruházott ré-szekből összeálló föderáció ugyanazon képviseleti forma – a parlamenti képviselet – men-tén szervezné a racionalizálásra váró uralmat. Szemben a tradicionális uralommal, ahol a hatalomgyakorlás történetileg kialakult eszközei legitimek is lehettek – bár ez a vizsgált időszakot megelőző évtizedről nem állítható –, de bináris kódja, az úralattal való viszony igen csekély nyilvános – a politikai szereplők mindegyike számára át- és belátható – moz-gásteret hagyott az érdekek köztéri artikulációjához. Megtévesztő lehet, hogy a tradicioná-

lis formát is körbevették a racionaliséhoz hasonló elemek. Mindkettő domináns programjává a centralizáció vált. De ez a centralizáció nem az a centralizáció – bár ennek belátására a finalista szerb történetírói hagyomány nem igazán mutatkozik hajlandónak.

Hasonló vakfolttal sújtottak a magyar értelmezések is, már ami a szerb területi követeléseket illeti. Társadalomelméleti nézőpontból azonban ez a ‚változatlanság’ is revízióra szorul. Ahogy a centralizációs programok a hatalmi pozíciók stabilizálásának azonos eszközeiként ítéltetők meg,³⁵ úgy a szerbek területelkülönítő törekvése céltételezésében látszatra mit sem változó jelenségeként ragadható meg a 19. századnak. Ránézésre csakugyan végig ugyanazon csoportcél jelenik meg: a kollektív identitás elismertetése. A politikai gyakorlat nyelvére átfordítva ez lesz területi követeléssé. Ám e követelés tartalmának megfogalmazását illetően végbement változás nem választható le az új helyzet értékeléséről. Így az a hatvanas évek elején alapvetően átalakult. Mert az identitás kontingenciakerete is átrendeződött.

Amikor a történészek a nacionalizmus első, kulturális fázisából a területszerző (politikai) második fázisra történő átváltását regisztrálják a partikuláris eseményeknek a felszíni szerkezetben történő csomósodásait vizsgálva, akkor tulajdonképpen ugyanerről, a kontingenciakeretben zajló átrendeződésről beszélnek.³⁶ A kollektív identitások depolitizálhatóságának tézise itt bukik meg végérvényesen. A terület csak azért kerül előtérbe, mert az uralom maga is a területhez, s nem az azt benépesítő személyekhez kötődik. Az új forma esetében is a területet képviselik – az érdekartikuláció a terület médiuma mentén intézményszerű. E médium által mutatkozik meg a hatalom – miközben a terület maga nem azonosul a hatalommal, de birtoklása (szegmentált egységeket eredményező le-/kikerekítése) érzékelhetővé képes tenni, fel tudja mutatni a potenciális hatalmat. A kora-újkorban a területhez kapcsolódó hatalmat az – amúgy akkor is összetett, bár a modernnél kevésbé komplex – identitás vallási dimenziója közvetítette a külvilág felé: ‚akié a terület, azé a vallás’ – sommáza a vonatkozó leegyszerűsítés. A modernitás racionalizáló szakaszában ez a funkció a nemzetre (a többségi képviselet elvén alapuló uralom hatalomra jutását/hatalomvesztését formálisan lehetővé tévő elsődleges többségre) száll át. Az egymás mellett létező (szegmentálódott) uralmi tereket az államéval egybeeső nemzethatárok hivatottak ideális esetben – a korban érvényes kontingencia keretei szerint – láthatóvá tenni. Ebbe a játszmában persze a ‚régí rend’, az uralom tradicionális formáját perszonalizáló monarchia – már a személyes megszólítotttsága okán is – vezetésével is potens még. Ő is bele kíván szólni a kontingencia-kérdés alakulásába. Ahogy azt a vizsgálat alá vont hatvanas évekbéli viszonylatoknál is láthatjuk, a változást megakadályozni már nem áll módjában (nincs hozzá elég ereje), de a kimenetel milyenségére – maradék kompetenciái függvényében – nyomást kíván gyakorolni. Annak a társadalmi nagycsoportnak, amelyik önnön identitását ebben a komplex, éppen formálódó társadalmi térben érvényre akarja juttatni (el kívánja ismertetni) a hatalom dimenziójában, legelőször is területet kell szereznie...

Amíg az előző forma idején az alattvalóknak juttatott, a kollektív identitást megjeleníteni hivatott terület az aszimmetrikus hatalmi viszony terméke (az uralkodói kegy materializálódása) volt, addig az új helyzetben a terület a hatalomhoz való hozzáférés előfeltétele lett/lesz. Önálló terület hiányában nem áll rendelkezésre uralható politikai dimenzió a heterogén csoportszerkezetű társadalmak ún. ‚nem domináns pozícióban’ lévő (magyarán: számbeli kisebbséget alkotó) közösségeinek. Nem válhatnak autonóm entitássá: nem lehet belőlük nemzet, legfeljebb csak a politikai hatalomtól (még) érintetlen régiókba visszaszorított nemzetiség. A hatalomból strukturálisan is kiszorulóknál pedig már csak idő kérdése a politikai kisebbséggé válás.

A nemzetiségi kérdés címkéje alatt számon tartott centralizáció vs. föderalizálás programvitájának téje ez a – politikai értelemben vett kisebbséggé válás – volt az 1860-as

években. A nemzetiségek, köztük a szerbek kikerekítési aspirációi ezért kerültek a kollektivitás létkérdéseként megfogalmazásra. Ám a kisebbségesedés bekövetkezte a Tucin-napi cikk megjelenése idején még korántsem volt elháríthatatlan szükségszerűség. Ezt az időszakot – különösen a szerb történetírásban – szokás az elszalasztott kompromisszum lehetőségeként is emlegetni. A felelősség felvetése helyett jómagam a lehetséges – de be nem következett – pozitív kimenetel elméleti alapon történő megkonstruálására érzek késztetést.

4. Egy, a problémát újragondoló értelmezési irány felvetése

A kompromisszum elmaradását én sem gondolom ‚korrigálhatónak’. Utólag sem, még teoretikusan sem az, ahogy akkoriban sem volt lehetséges engedmények útján megegyezésre jutni. (A felelősség kérdésének feszegetése ilyenén értelmetlen.) A különböző vonatkoztatási keretekre visszavezethetően, már csak a vizsgálat alá vont helyzethez elvezető útvonalakhoz tapadó politikai fogalmak diszkurzív feltöltöttsége okán sem voltak egymással összeegyeztethetőek az elképzelések. A programok tekintetében azért sem lehetett közös nevezőt találni, mert azok más-más aspirációkat tekintettek prioritásnak – máshova kívántak eljutni. A helyzet kulcsa a területi elrendezés és az általa elfedett szuverenitásfikció. A feleket kölcsönösen megnyugtató megoldás akkor körvonalazódhatott volna, ha sikerül túllépni a téralakítási paradoxonon. Ehhez azonban nem engedményekre lett volna szükség, ahogy a szerbek azt a maguk részéről képzelték: mármint, hogy az önálló szerb vajdaság követelésének feladásával a közösségi térhasználatnak egy (esetleg kettő), a magyar korona közigazgatási struktúrájába beilleszthető etnika elv alapján kikerekített meggyével élet vehetik a magyar részről fennálló félelmeknek. A beolvasztás vs. kiszakítás kölcsönösen egymásnak fejrótt perspektívái mellett ez nem működhetett.

Olyan megoldási módra lett volna szükség, amely a közösségileg is artikulálódó képviselertet képes úgy érvényre juttatni, hogy az közben potenciálisan sem veszélyezteti a történelmileg kialakult egységállam fennmaradását. Egy, a területenkívüliség közegében formálódó, konszenzusos – és nem kompromisszumos – megoldással talán fel lehetett volna oldani az ellentéteket. De a kollektív identitásokat ilyen közegben megjeleníteni képes médiumnak akkoriban még a hírért sem hallották. Ahogy ma is problémás perszónális autonómiának nevezni a kollektív jogok – többnyire csak elvi szinten deklarálódó – érvényesíthetőségét. Már annak is örülhetnék, ha sikerülne – akár így utólag is – az eseményeket alakító releváns összetevők szerepéről/jelentőségéről kölcsönösen elfogadható értelmezési kerettel előrukkolni. A jelen írás egy ilyen ‚első, tapogatózó lépés’ szeretne lenni.

JEGYZETEK

1. Miletić elhíresült, politikai fordulópontként számontartott cikke a Srbski dnevnik 1860-as évjáratának 102.-ik, a Gergely-naptár szerint 1861. január 4.-i, ún. Tucin napi számában jelent meg. Ebből kifolyólag csak Tucin napi cikk-ként (Tucindanski članak) szokás rá hivatkozni. L.: Miletić, Svetozar: [Miletićev Tucindanski članak] = Petrović, Nikola (szerk.): Svetozar Miletić i Narodna stranka. 54-55.; U.ő.: [Na Tucindan, 1860.] = Popov, Čedomir: Svetozar Miletić o srpskom pitanju. 42-44. De így hivatkozik rá Miletić-monográfiájában Dejan Mikavica is. (Vö.: Mikavica, Dejan: Politička ideologija Svetozara Miletića. 35. old. A Tucindan-t amúgy Taglónapként lehetne fordítani, lévén az az ortodox Karácsonyt kettővel megelőző nap, amely a karácsonyi asztalra szánt állatok lelölésének (letaglózásának), a hús fogyasztásra való előkészítésének a napja, hogy az azt követő Badnji dan-nal még kellő idő maradjon az ünnepre történő felkészülésre.

2. Itt csak a probléma felvetődéséből fakadó relevanciára, mint komplexitásredukcióra, kell gondolni.
3. Ahogy azt Körösenyi formatörténeti áttekintés-sorozatának egyik előzetes összegzésében írja: „...A politikai helyzet nem tekinthető objektív, a politika számára ex ante állapotnak; külső tényezőnek, mely a társadalmi folyamatok eredményét tükrözi, amire aztán a politikai szereplők reagálnak. A politikai helyzet a jövőre nézve különböző, gyakran összeegyeztethetetlen célkitűzésekkel és elképzelésekkel rendelkező politikai szereplők tevékenységének eredménye. A politikai helyzetek tehát spontán módon keletkeznek, a versengő politikai szereplők tevékenységének nem szándékos következményeként.” Lásd Körösenyi (2003): Politikai képviselet a vezérdemokráciában. Politikatudományi Szemle, 2003/4. szám 17. old.
4. Itt kapcsolódik az általam vizsgált idő és tér intervallum a konferencia tárgyául választott Bánsággal, melynek nem elhanyagolható hányadát a konkrét téma-háromszög egyik szárát adó szerbség lakták a vizsgált időszakban, akiknek a Bánság (Banat) sorsának jövőbeni alakulását illető elképzelései szolgálnak e szöveg – ha nem is mindig előtérben lévő – vezérfonalául.
5. A Délvidék ún. vajdasági részének történetéről lásd Gulyás L (2007). Vajdaság: Történeti áttekintés. In.: Nagy Imre (szerk): Vajdaság. A Kárpát-medence régiói 7. Dialóg-Campus. Pécs–Budapest. A Délvidék ún. Bánsági részének történetéről lásd Gulyás L. (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918. In. Horváth Gyula (szerk.): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus. Pécs–Budapest. 2009. 25–44.old.
6. A kiegyezés(ek) szakszava alatt taglalt formaváltozási folyamatok a) és b) pontok közötti viszonylatnak változásaival itt és most nincs lehetőség foglalkozni, csak akkor térek ki rájuk, ha a. és c., illetve az inkább fókuszba állított b. és c. viszonylatok értelmezéséhez az feltétlenül szükséges.
7. Itt a Bach-korszak legitimitásdeficitjére is utalva használom az uralmi helyett az általánosabb hatalmi forma megjelölést. Ez a deficit a vizsgálódás szempontjából releváns két társadalmi nagycsoport, a magyarság és a szerbség politikai elitjének többséget magam mögött tudó korabeli megítélése szerint egyaránt vitán felül álló volt. Ráadásul mindkettő az egyenlő szárú háromszögeként is ábrázolható aszimmetrikus viszonylat alsó pontjaira volt helyezve (büntetés/kegyvesztés) az úralattal (udvar/nemzetiségek) bináris kódján belül, amely pozíció – más-más okokból – egyformán elfogadhatatlan volt a számukra.
8. Egyrészt, mert az intézmény átalakítása során a politikai szereplők gondosan ügyeltek rá, hogy a képviselet lehetősége a jövőben is a vagyoni és műveltségi cenzus által körülbástyázott kevesek előjoga maradjon – amivel az arisztotelészi tipológia arisztokratikus sorába írták volt be magukat a ,hatalmon lévről’ dönteni felhatalmazottak számának tekintetében. Másrészt ezzel azt is biztosították, hogy a korabeli vertikális tagozódás szerint ténylegesen is az arisztokraták (és a nemesek) maradjanak domináns pozícióban. Harmadrészt a választáson alapuló képviselet alapvetően arisztokratikus (elitista) uralmi forma, lásd KÖRÖSENYI András (2005): Vezér és demokrácia. L’Harmattan, Budapest 150.old., ill. 157–161. old.
9. A kontingencia fogalmát Körösenyi Oakeshottot idézve vezeti be, Körösenyi (2003) 16. old.
10. Az előbbi növeli, az utóbbi némileg csökkenti a vizsgálat alá vont politikai (hármás) helyzet komplexitását.
11. Körösenyi (2003) 17. old.
12. „...Identität entsteht als Selbstbehauptung und Selbstbestimmung von handelnden Subjekten. Aber diese Selbstbestimmung gelingt nur dann, wenn sie von andern anerkannt wird. Kollektive Identität verdoppelt die Kontingenzen dieser Anerkennungen noch (kiemelés tőlem – P. T.): Die Außstehenden müssen nicht nur die Identitätsbehauptung eines einzelnen Subjekts anerkennen, sondern auch die Gleichheit der Gemeinschaftsangehörigen dabei eben nicht bloß durch Nützlichkeit erwirken, sondern bezieht sich auf die Autonomie des anerkannten Subjekts. Lásd Giesen, Bernhard: Kollektive Identität. 18–19. old.
13. Luhmann (2002) 170–188. old.
14. Claudio Baraldi Doppelte Kontingenz címszavával a GLU-ban = Baraldi–Corsi–Espozito (1997): 37–39. old.
15. „A vesztes piemonti-francia háború és Lombardia tartomány elvesztése a közvélemény számára világosan megmutatta Ausztria nagyhatalmi presztízsének mélyre süllyedését és a teljes külpoli-

- tikai elszigeteltséget, amelybe Ausztria a Buol-Schauenstein gróf által 1852 óta vezetett külpolitikai irányvonal eredményeképpen jutott. A külpolitikai-katonai kudarcok súlyos belpolitika feszültségeket generáltak a birodalom szinte minden pontján, de mindenekelőtt Magyarországon.” Deák Ágnes (2000): „Nemzeti egyenjogúsítás” 1849–1860. 315. old. De Dejan Mikavica is hasonló következtetésre jut, azzal, hogy ő a szerbség magyarok felé fordulásának első fellángolását is a császári seregek ezen történelmi verességeihez véli köthetőnek, lásd Mikavica (2005) 53. old.
16. Deák (2000): 315. old.
 17. Ahogy azért a Bach-korszaknak a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos udvari forrásanyagát feldolgozó, fentebb idézett és hivatkozott Dák Ágnes kötetnek a jelen téma háttérét megvilágosító információiért és összefoglaló értelmezéseiért e tanulmány írója, s talán olvasói is, köszönettel tartoznak, lásd Deák (2000).
 18. MIKAVICA (2005) 54. old.
 19. További szimbolikus gesztusnak tekinthetők a Sav Tekelija/Tököly Száva centenáriumának, mint közös nevezőnek az értelmezésre tett indítványok, lásd Mikavica (2005): 54–55. old.
 20. Mikavica (2005): 55. old.
 21. „Eszерint az uralkodó az ötvenes években gyakorolt abszolutisztikus törvényhozói hatalmát nem átruházza, hanem megosztja a tartománygyűlésekkel és a birodalmi tanáccsal. Az alkotmányosság habsburgianus felfogásának ehhez az alapelvéhez Ferenc József mindvégig ragaszkodott: a monarchia nem válhat formális intézménnyé az alkotmányos rendszer keretében – mint például Angliában –, hanem mind a törvényhozó, mind a végrehajtó hatalomban reális, tényleges faktor marad.” (Galántai József: Nemzet és kisebbség Eötvös József életművében. 50. old.
 22. Bár az uralkodói címek felsorolásából kimaradt fővadjai cím okot adott a szimbolikus udvari politikában amúgy magukat jól kismerni vélő szerbek aggodalmára, lásd Mikavica (2005): 56. old.
 23. Mikavica (2005): 56–57. old
 24. Azt eredetben: „I jedan srbin ako ostane – on je narod.” Azaz „Ha egy szerb is megmarad – ő nemzet.” Az idiomává vált mondat a szerb ifjúság (110 fő) Miletichhez intézett „feliratából” való. Azzal az által is képviselt axiómával rokonítható, mely szerint a szabadságot vissza lehet szerezni, a kollektív identitást (a nemzeti létet) nem. Azaz a kollektív jogok – a szerbek felfogásában – előbbre valók, mint az egyéni (szabadság)jogok.
 25. Ez az „eredményesség” vezetett aztán a neoabszolutizmus egyik strukturális apóriájához: Az elvi alapozottságú (centralista) hatalomgyakorlás egyneműsége nem kínált legitimálható formát a forradalmi szövetségesekkel való speciális elbánásra. „A Horvátországra vonatkozó javaslat minimális engedmények tartalmazott (...) A bán protestált, s a horvátok politikai érdemeire hivatkozott, a miniszterek viszont azzal érveltek, hogy a precedens a többi tartományban is engedmények tételét vonná maga után.” Lásd Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás” 1849–1860. 324. old. Egy másik – hasonlóan leegyszerűsítő, de idáltipikus „értékű” – szentencia szerint a szövetségesek azt kapták jutalmul, amit a rebellesek büntetésül.
 26. Miletic, Svetozar: (Na tucindan, 1960) Popov, Čedomir: Svetozar Miletic o srpskom pitanju. 43. old.
 27. Miletic, Svetozar: (Na tucindan, 1960). Popov, Čedomir: Svetozar Miletic o srpskom pitanju. 43–44. old.
 28. A cikket záró, a szerb nép[ek] – a többes szám Montenegró külön utasságának legújabb kori vargabetűje okán indokolt) történelemből vett párhuzamok közreadásától most eltekintek.
 29. Deák Ágnes (2000): 337. old.
 30. Deák Ágnes (2000): 335–336. old.
 31. Boros–Szabó, 23–43. old.
 32. A 20. század végén zajló rendszerváltozások nyugati értelmezései között igen virulens volt az ún. „helyreállító forradalom” koncepciója. A fogalom azonban az akkori eseményekre nem igazán volt érvényes – hisz a térségben nem nagyon volt mit helyreállítani – újra kellett alapozni. Annál inkább találónak látszik ez a habermasi ihletésű megnevezése az uralom formaváltásának az 1861-ben beindult magyar eseményeknek...

33. „...1860. december végén az uralkodó Deákot és Eötvöst magánkihallgatásra hívta a Hofburgba. A találkozón Deák világosan, logikus és megcáfolhatatlan jogi érvekre támaszkodva kifejtette, hogy a királyi szentesítést nyert 1848-as törvényeket csak parlamenti úton lehet módosítani vagy eltörölni. Módosításokat, különösen a „közös ügyek” meghatározását és az intézésükhöz szükséges intézményes mechanizmusokat illetően át lehet gondolni, hogy kellő időben az országgyűlés elé kerülhessenek, de semmilyen másfajta eljárás nem vezethet a két fél által óhajtott megoldáshoz.” Lásd Jean Berenger–Kecskeméti Károly: Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon, 322. old
34. Mikavica (2005): 66. old.
35. Ám lényegük (működtetési módjuk) tekintetében közös nevezőre nem hozhatóak.
36. Lásd Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai térségfejlesztő Rt. Budapest. 29. old.

Felhasznált irodalom

- Baraldi, Claudio–Corsi, Giancarlo–Esposito, Elena (1997): GLU – Glossar zu Niklas Luhmanns Theorie sozialer Systeme. Suhrkamp, Frankfurt a.M.
- Berenger, Jean–Kecskeméti Károly (2008): Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon, 1608–1918. Napvilág, Budapest
- Boros Zsuzsanna–Szabó Dániel (2008): Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944). Eötvös, Budapest.
- Deák Ágnes (2000): „Nemzeti egyenjogúsítás” 1849–1860. Osiris, Budapest.
- Galántai József (én): Nemzet és kisebbség Eötvös József életművében. Korona, Budapest.
- Giesen, Bernhard (1999): Kollektive Identität. Suhrkamp, Frankfurt a.M.
- Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt.
- Gulyás László (2007). Vajdaság: Történeti áttekintés. In.: Nagy Imre (szerk): Vajdaság. A Kárpát-medence régiói 7. Dialóg-Campus. Pécs–Budapest.
- Gulyás László. (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918. In. Horváth Gyula (szerk.): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus. Pécs–Budapest. 2009. 25–44.old.
- Körösi András (2003): Politikai képviselő a vezérdemokráciában. = Politikatudományi Szemle, 2003/4., 5–22.
- Körösi András (2005): Vezér és demokrácia. L’Harmattan, Budapest.
- Luhmann, Niklas (2002): Die Politik der Gesellschaft. Suhrkamp, Frankfurt a.M.
- Mikavica, Dejan (2005): Srpska Vojvodina u Habsburgskoj monarhiji 1690–1920. Stylos, Újvidék.
- Mikavica, Dejan (2006): Politička ideologija Svetozara Miletića. Stylos, Újvidék.
- Petrović, Nikola (szerk.) (1968): Svetozar Miletić i Narodna stranka., I. kötet, az 1860–1885 közötti időszak anyaga. VAT Történeti Levéltár, Karlóca.
- Opov, Čedomir (2001): Svetozar Miletić o srpskom pitanju. Orfeus, Újvidék.

PÁL ÁGNES:*

A BÁNSÁG FÖLDRAJZOS SZEMMEL

THE BANSAG REGION FROM THE PERSPECTIVE OF A GEOGRAPHER

ABSTRACT

This survey is to offer a brief insight into the past and the present of Bánság, a region, which used to represent a highly valued social, economic and cultural area in the Carpathian Basin. On the other hand we do not undertake the task of offering a historical analysis, since historical considerations belong to the realm of historians. Instead, starting from the very roots, we intend to outline the present, and, possibly some future characteristics of the region from the perspective of geography. This point of view is also justified by the fact that one part of the region lies in Temes County, Romania, and the other one in Voivodina, Serbia.

By taking this region as an example, we also aim at describing the significance of present day's regions in general, and also at outlining some theoretical issues, which are related to regional development.

1. Bevezetés

A Bánságot Bánátnak is nevezik, amelynek sík nyugati felét a középkorban Temesköznek is hívták. A Maros, a Tisza, a Duna által lezárt terület, keleten egészen a hegyek lábáig nyúlik. Ma egyik része Szerbiához, másik Romániához, és egy nagyon kis Tisza–Maros szöglet Magyarországhoz tartozik. A középkori magyar lakossága a török uralom alatt elpusztult vagy északra menekült. Temesvár visszafoglalása 1716 után indulhatott meg. Ekkor hozták létre a Temesi Bánságot, amelyet közvetlenül Bécsből kormányoztak.¹ Később határőrvidéket hoztak létre, 1876-ban a terület Krassó, Temes és Torontál megyékbe osztották be, ez a beosztás 1928-ig fennmaradt.

Az 1720-as években megindult a betelepítés, németek költöztek ide.² Mária Terézia és II. József uralkodása idején a betelepítés általános volt, telepítettek ide olaszokat, spanyolokat, franciákat, cseheket, bolgárokat, románokat, szerbeket. Önkéntes magyarság is érkezett; jöttek ide szegediek, palócok, Tolna és Pest megyeiek és békési reformátusok.³ A Bánság a történeti Magyarország nemzetiségi szempontból legtarkább területe volt,⁴ a különböző műveltségek egymásra hatását manapság is lehet tanulmányozni. Bálint Sándor ezt meg is tette több cikkében, művében.⁵

1890-ban Torontál megyében közel 100 ezer, Temes megyében 40 ezer magyar élt (németek, szerbek mellett). Temesben a németek és a románok voltak többségben.

1956-ban a mai Temes megyében, mely Torontál megye Romániához tartozó része, közel 160 ezer magyar élt főleg Temesváron és más nagy városokban. Telepes falvakban⁶ a lakosság dohánykertészettel foglalkozott. A kertészfalvakban általánosan elterjedt a vályogépítkezés a 19–20. században. A házakat náddal fedték be. Néhány Temes megyei községben a tanyák nyomait is meg lehet találni. A németek, románok, szerbek nem a tanya gazdálkodás hívei voltak, viszont a magyarok igen. Szállásnak nevezték a tanyát, amely lakóházzal, ólakkal épült.

* Egyetemi magántanár, SZTE JGYPK, ATI Földrajzi Ökoturisztikai Tanszék.

A Bánság földművelése a 19. század második felében virágzott. Gabonaféléket és kukoricát termeltek az agrárproletárok, cselédek, akik summásokként és részesként dolgoztak a nagybirtokon. A kisbirtokon a gazda és felesége dolgozott. A gabonavágás-kévekötés férfimunka volt, Temesben a marokszedés női munka volt. Aratáskor (Péter-Pálkor) az aratóebédek főzése, megvendéglés szintén női munka volt. A községekben magyarok, románok, szerbek, németek együtt éltek egy településen – ez még ma is megvan.

A Bánát földrajzi lehatárolása a Kárpát-medencén belül természetföldrajzi szempontból látszólag egyszerű, pl. ha vízrajzi – Duna–Tisza–Maros határokat tekintjük.⁷ A Bánság fogalmát, határainak változásait földrajzi, néprajzi, szociológiai változások fényében kell vizsgálni, értelmezni, mivel mindig újabb és újabb bonyolultabb kérdések merülnek fel, és a megközelítés módszere is változik.

A Temesi Bánság, mint önálló régió 1718–1778 között sajátos helyzetű, társadalmi és gazdasági fejlődés szempontjából karakterisztikusan elkülönülő, specifikus térség, ahol a gyáripar, a kereskedelem és a szolgáltatások együttesen váltak a fejlődés motorjává, szoros kölcsönhatásban az árutermelő mezőgazdasággal.

A úthálózat jellegét a vonalas infrastruktúra kiépülése, az európai szintű mezőgazdaság megteremtése befolyásolta, és mindez meghatározta a régió belüli helyét és szerepét a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában.

A mennyiségi és minőségi változások a Bánság népesség- és településföldrajzi, gazdaságföldrajzi, történeti földrajzi, etnikai sajátosságainak ismerete alapján értékelhetők. Az európai gazdasági hatások érvényesülése, a népességnövekedés, a városok fejlődése, a korszerű vonalas infrastruktúra kiépülése, a nyersanyagok kitermelése, feldolgozása rendkívül dinamikus fejlődést indukáltak.

A Bánság (Bánát) mind önállóan, mind tágabb értelemben a Délvidék részeként kiemelkedő szerepet játszott. E dinamizmus 1848–49 után, ill. a kiegyezés után kiteljesedett és regionális fejlődési folyamatot alakított a régióvá vált Bánság.

A Monarchia piacait ellátó gabonatermesztési szerepe, a Krassó-Szörényi iparvidék országos jelentősége, az urbanizáció, a városhálózat sajátosságai, etnikai sokszínűsége, a jelentős pénzügyi-kereskedelmi igazgatási központjai révén az ország egyik legjelentősebb gazdasági térsége volt 1920-ig, és nem volt közömbös, melyik utódállam kapja meg a Bánságot. A trianoni döntés alapján jött létre a Vajdasági Bánát és a Temesi Bánát.

2. A Bánság, mint „régió” részeiről

Ma a kettős elnevezés általános Bánság avagy Bánát (németül, románul, szerbül), vizsgált a földrajzi és a történelmi „régió” a Kárpát-medence délkeleti részén magyarul Bánság. Tehát a régió három államhoz tartozik: a nagyobbik része (18 945 km²) a Kelet-Bánság (Temesi Bánság), amely Romániában van, kisebb része (9307 km²) a Nyugat Bánság, amely a szerbiai Vajdaság területén helyezkedik el, a legkisebb része (217 km²) Magyarországon található, Csongrád megye déli részén (*1. térkép*). A Bánság földrajzi és kulturális egységet képez Bácska és a történelmi Erdély között. A romániai részét ugyanakkor a mai szóhasználat szerint általában a tágabb értelemben vett Erdély részének tekintik.

2.1. A Vajdasági Bánság

A Bánságnak a Vajdasághoz tartozó nyugati része 3 közigazgatási egységből áll: az Észak-Bánsági, a Közép-Bánsági és a Dél-Bánsági körzet, egy kis terület, Palilula Belgrád része lett. A vajdasági Bánság legnépesebb városai Nagybecskerek és Pancsova.

1. térkép. A Bánság jelenlegi felosztása**Map 1. The Banat in the recent days**

Forrás: Wikipedia

Közel 2 évtizede vizsgáljuk a dél-alföldi határ menti településeket, ezért örültem a Táj és népi kultúra 3. kötetének, amely Észak-Bánság 3. általam is kutatott településének néprajzát vizsgálta (Majdán, Rábé, Oroszlámos). Mind a három település határ menti; lakossága minden sorsot megélt. Majdány és Rábé a szerb–magyar–román hármas határ mellett fekvő, a trianoni szerződés óta először Jugoszláviához, majd Szerbiához tartozó 2 kis falu. A trianoni határ megvonása (1920) előtt a 2 község közigazgatásilag Torontál megye törökkanizsai járásához, gazdasági kapcsolatai alapján Szeged város agglomerációjához tartozott. A 2 település történetében sok közös vonás fedezhető fel, mivel Magyar kultúrával, közös gyökerekkel rendelkeznek. Okleveles forrásaik és a régi épületek maradványai az Árpád-korból valók. Oroszlámos monostora és vára a Tisza–Maros köz jelentős központja volt.

2. térkép. Rábé és Klein Szigeth (Sasülés) a II. Katonai adatfelvételen**Map 2. Rábé and Klein Szigeth on map of the second military survey**

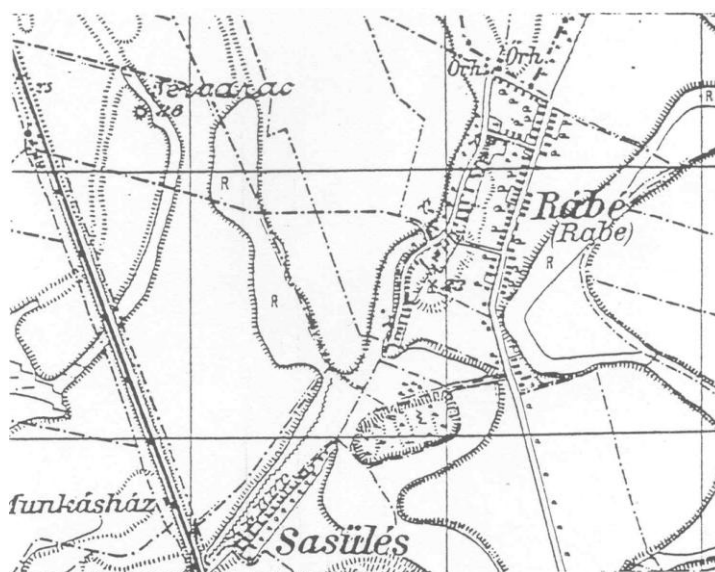
Forrás: Szerk. Juhász A. (1999). Táj és népi kultúra 3. kötet p. 14. old.

A kis falutól tanyasor húzódott, melyet a térképen Klein Szigeth (Kis-Sziget) néven jelöl. A Sasülés neve is tanyasort jelent, melynek lakói, magyar családjai rokoni kapcsolatba kerültek a majdányi telepeseikkel (2. térkép).

A III. katonai felmérés térképe szerint Rábé kiépültsége teljesebb, az Óbéba–Majdány felőli egyutcás település újabb és újabb beépülésekkel többutcás lett. A lakosság száma kicsit növekedett (3. térkép).

3. térkép. Rábé és Sasülés a III. katonai adatfelvételen

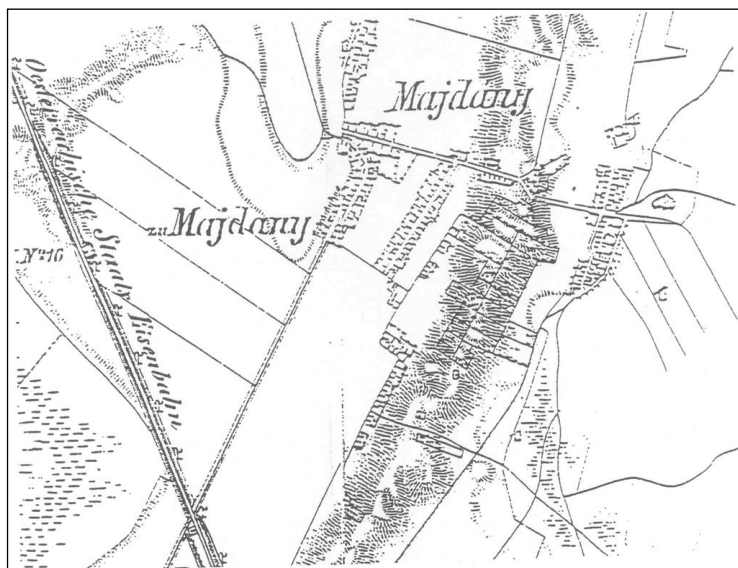
Map 3. Rábé and Sasülés on map of the third military survey

Forrás: Szerk. Juhász A. (1999). Táj és népi kultúra 3. kötet p. 15. old.
Rábén az 1860-as években 53 ház volt.

4. térkép. Majdány a II. Katonai adatfelvételen

Map 4. Majdány on map of the third military survey

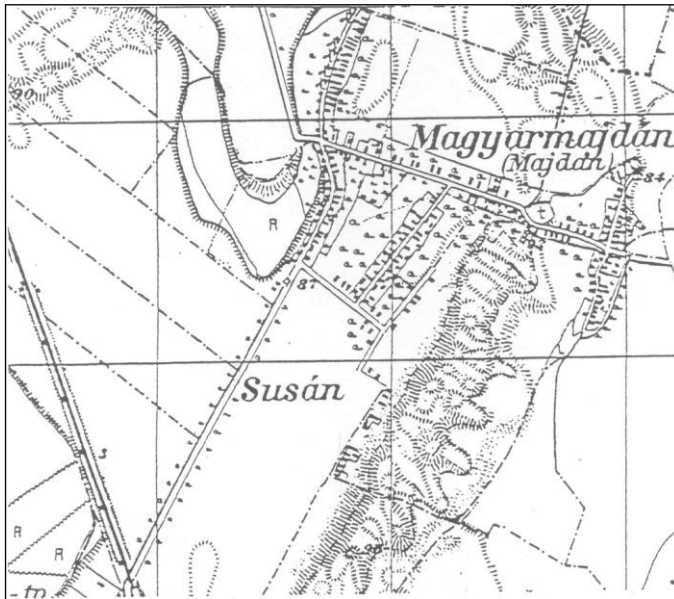

Forrás: Szerk. Juhász A. (1999). Táj és népi kultúra 3. kötet p. 16. old.

Majdány településszerkezete nem olyan szabályos, mint Rábée és Oroszlámosé. Mindhárom település a kialakult település-szerkezetét megtartotta, még akkor is, ha csökkent a házak és a népesség száma is. Mind Rábé és Majdány népessége csaknem színmagyar és római katolikus vallású volt a 19.-20. század fordulóján. Ugyanakkor a közeli községekben, pl. Gyálán szerb többségű, Óbébán román, Oroszlámoson, Szőregen és Törökkanizsán magyar-szerb, Kübekházán magyar–német lakosok éltek.

5. térkép. Magyarmajdán és Susán a III. katonai adatfelvételen

Map 5. Magyarmajdán and Susán on map of the third military survey

Forrás: Szerk. Juhász A. (1999). Táj és népi kultúra 3. kötet p. 17. old.

A 3 részre osztott Bánságban hasonlóságok vannak a természeti és a gazdasági adottságokban és az emberi mentalitás tekintetében. Amennyire hasonlóak, annyiban különböznek is a politikai változások hatására. A társadalmi és gazdasági tényezőkre az elmúlt közel egy évszázad komoly hatással volt. Mindezek megbízható adatokkal igazolhatók. Szinte minden településen, de különösen a városokban, Törökkanizsán és Nagybecskerekben gyarapodott a lakosság. Általában a népesség a kisebb falvakból vándorolt a városokba. A migráció a századforduló után Kikinda és Törökkanizsa városokat érintette leginkább. Később az iparosodás segíti az urbanizálódás fejlődését. A II. világháborút követően a központosított gazdaságpolitika időszakát jelentik.

1974-től az jugoszláv alkotmány biztosította a Vajdaság teljes autonómiáját. A későbbi népszámlálások (1981, 1991, 2002.) már nem a lakosság növekedéséről, hanem a csökkenéséről szólnak. A gazdasági fejlődés is megakadt. Okát a polgárháború negatív társadalmi-gazdasági eseményeinek mutatói alapján értelmezhetjük.⁸ Sokan menekültek a háború elől. A magyar menekültek Jugoszlávia belsőbb területeiről érkeztek, s így a szerbek kerültek a kitelepítettek helyére. Mindemellett a nemzetközi elszigeteltség és a gazdasági embargó ez idő alatt általános volt. Egyes települések: Rábé, Jazovo, Majdán elnéptelenednek, más települések, pl. Oroszlámos teljesen szerb betelepítettekkel népesült újra. Észak-Bánát kulturális-gazdasági fellendülése elképzelhetetlen a Vajdaság új gazdasági autonómiája nélkül. 2009. év végén hallhattunk a gazdasági-politikai autonómia megújításáról, viszont a vajdasági autonómia működése még várat magára.

2.2. TEMESI BÁNSÁG

A Kelet-Bánság, amely Romániához tartozik, a legnagyobb, és 2 megyét, Temes és Krassó-Szörény megyét foglalja magába.

Temes megye

Nemcsak területileg, hanem fejlettség szempontjából is a legfejlettebb megyéje, Bukarest után Romániának mind a külföldi tőke beáramlását, mind az ipari termelést figyelembe véve.⁹ A hagyományos cégek mellett több országból beruházó cégek jelentek meg, melyek elsősorban a zöldmezős telepítéseket szorgalmazták a közös, helyi vállalkozások mellett. A külföldi beruházók közül Németország rendelkezik a legnagyobb gazdasági potenciával; őt követi Olaszország, az USA, Luxemburg, Svájc és Magyarország. A beruházók színes palettáján Magyarország az utolsó helyen van. A megyeszékhely: Temesvár lakosságával gazdasági, oktatási és kutatási bázist biztosít a Temesi Bánság fejlesztéséhez. Infrastrukturális fejlettségével kedvező földrajzi helyzetéből adódóan rendkívül fontos közigazgatási szerepet játszik. Felvevő piaca és kutatói háttere is jelentős.

Temesvár földrajzi fekvése révén az országhatáron átnyúló kapcsolatokat tud teremteni Béccsel, Ljubljánával, Prágával, Budapesttel, Prágával. Önálló repülőtere is előnyt jelent a már meglévő és az újonnan alakuló kapcsolódásokhoz.

Krassó-Szörény megye

Gazdasági-társadalmi aránya mára már szerényebb a nehézipari termelés súlyának csökkenése miatt.¹⁰ Érintett ágazatok voltak a vasérctermelés és a kőszéntermelés. Az egyes feldolgozó ágazatok „mélyrepülésben” vannak. Ennek hatásaként az inflációs ráta emelkedett a fogyasztói árakkal együtt. A munkanélkülégi ráta magasán a romániai országos átlag felett van. Mindezeknek több oka van: a természeti adottságok és a gazdasági struktúra átalakulása, az ipar lokomotív szerepének megszűnése⁵. Az ipari ágazatoknak át kellett volna lépni az intenzív szakaszba, ami a termelési volumen helyett a termelési hatékonyságot tartja szem előtt. További okok az európai gazdaság strukturális változásának hatása, ami azt jelenti, hogy az ipar szerepét a tercier és a kvatér szektor veszi át. Elmaradt a piacgazdaságra való áttérés, ami összefügg a természeti és a környezeti rekultiváció alacsony szintjével, az infrastruktúra fejlesztésének hiányosságaival és a hatékony működő tőke kisebb érdeklődésével.

3. Összegzés

Összességében a Bánság a trianoni határok meghúzása előtt egy valóságos régió volt, s ez a régió a feldarabolásával sokat veszített értékéből. A történelmi gyökerek segítségével, valamint a régióvá válás folyamatainak erősödésével a Duna–Körös–Maros–Tisza Együttműködés valódi funkcionáló működésével ismét létezhet, fejlődhet, és valódi régióvá alakulhat.¹¹

JEGYZETEK

1. Gulyás László (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918. In: Horváth Gyula (szerk.): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus. Pécs-Budapest. 2009. 25–44.old.
2. Marjanucz L. (2002): Adalékok a Habsburg berendezkedés és telepítés bánsági történetéhez. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti Tanulmányok. 5. Szeged. 2002.

3. Balassa Iván: (2003): A szomszédos országok magyarjainak néprajza 203–207. old; 441–449. old. Szeged
4. Marjanucz L. (2003/a): Autonómia és regionalitás összefüggései a Temesi Bánság 18. századi történetében. In: Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.). Autonóm közösségek a magyar történelemben. Kiskunfélegyháza. 107–119. old.
5. Bálint S.: 1975. A szegedi nagytáj települései. In: A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1974–75. Szeged.
6. Marjanucz L. (2003/b): A Temesi Bánság településtörténetéhez. In: Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. Szeged. 131–135.old.
7. Kókai S. (2002): A bánát etnikai földrajzi jellemzői és sajátosságai a XX. sz. elején In: Természettudományi Közlemények 2. Nyíregyháza 139–161. old.
8. Erről bővebben lásd Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest. 161–166.old.
9. Suciu, Nicoleta: Temes megye, In: Tanács L.–Siciu, N.–Rogavac, D. (szerk.) Eurorégió. Szeged.
10. Ghibus, M.: Krassó-Szörény megye In: Tanács L.–Siciu, N.–Rogavac, D. (szerk.) Eurorégió. Szeged.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bálint S. (1975): A szegedi nagytáj települései. In: A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1974–75. Szeged.
- Balassa Iván (2003): A szomszédos országok magyarjainak néprajza 203–207. old.; 441–449. old. Szeged.
- Ghibus, M.: Krassó-Szörény megye In: Tanács L.–Siciu, N.–Rogavac, D. (szerk.) Eurorégió. Szeged.
- Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest. 161–166. old.
- Gulyás László (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918. In: Horváth Gyula (szerk.): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus. Pécs–Budapest. 2009. 25–44.old.
- Juhász A. (1999): Két észak-bánsági falu településnéprajza. In.: Észak-Bánság paraszti műveltségéből. Táj és népi kultúra 3. kötet. JATE Néprajzi Tanszék, pp. 7–30. old.
- Kókai S. (2002): A bánát etnikai földrajzi jellemzői és sajátosságai a XX. sz. elején In: Természettudományi Közlemények 2. Nyíregyháza 139–161. old.
- Kókai S. (2004): A Bánát fogalma és határainak változása 1779-ig. In: Természettudományi Közlemények 4. Kókai Sándor (szerk.) Nyíregyháza. 179–195. old.
- Marjanucz L. (2002): Adalékok a Habsburg berendezkedés és telepítés bánsági történetéhez. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti Tanulmányok. 5. Szeged. 2002.
- Marjanucz L. (2003/a): Autonómia és regionalitás összefüggései a Temesi Bánság 18. századi történetében. In. Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.). Autonóm közösségek a magyar történelemben. Kiskunfélegyháza, 2003. 107–119. old.
- Marjanucz L. (2003/b): A Temesi Bánság településtörténetéhez. In. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. Szeged. 131–135.old.
- Suciu, Nicoleta: Temes megye, In: Tanács L.–Siciu, N.–Rogavac, D. (szerk.) Eurorégió. Szeged.

SARNYAI CSABA MÁTÉ:*

AZ IMPÉRIUMVÁLTÁS HATÁSA A FELEKEZETI VISZONYOK ALAKULÁSÁRA A SZERBIAI BÁNSÁGBAN¹

THE INFLUENCE OF THE CHANGE OF EMPIRE ON THE DEVELOPMENT OF DENOMINATIONAL AFFAIRS IN BANOVINA OF SERBIA

ABSTRACT

The part of Banovina (Banat) which was annexed to the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes by the Treaty of Trianon covers 9,776 km². This summary is restricted to the religious history of this part which can be called the Serbian Banat (srbski Banat) although it is obvious that this territory used to form an organic unit until the division after the First World War, so it is not reasonable to discuss separately the so-called Serbian Banovina covering 9,776 square kilometers when dealing with the history of Banovina before 1920. The reason of laying greater emphasis on the Catholic Church is that the majority of Hungarians living in the territory belong to this denomination.

Already between the Two World Wars the rate of Serbian population started to grow significantly, which was the result of immigration from other parts of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, the later Yugoslavia.

The practical implementation of ecclesiastical reforms also served the enhancement of the Slavic ethnical influence of the majority of the new state. The lead of the apostolic government of Banat created from the territory of the diocese of Csanád annexed to the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was taken by a prelate of Croatian origin although the vast majority of the believers were of Hungarian and German origin. By the fact that the new power did not acknowledge the justification of denominational schools, the Hungarian church education was gradually being eliminated.

The ethnical and political changes following World War II, the deportation of Germans, and the waves of violence against Hungarians all influenced the religious affairs of the area. The number of Catholic believers decreased to one half and from the aspect of nationalities there was a radical change in the Catholic Church: the community mainly consisting of German and Hungarian believers became a „Hungarian ecclesia”. The main purpose of this study is to point out the significant national and at the same time ecclesiastical reforms that took place in the area in the past ninety years.

1. Bevezetés

A Bánság (Bánát) Trianoni békeszerződéssel a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz csatolt része 9776 km². A továbbiakban e szerb Bánátnak (srbski Banat) nevezhető rész vallási történetére szorítkozik a kifejtés, habár nyilvánvaló, hogy egészen az I. világháborút követő megosztásig ez a terület szerves egységet képezett, így a Bánság 1920 előtti történetében az úgynevezett szerbiai vagy szerb Bánság külön tárgyalása nem indokolt. A katolikus egyház azért kap nagyobb hangsúlyt, mert a területen élő magyarság többsége ebbe a felekezetbe tartozik.

* PhD, egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem, Szabaddölcészet Tanszék.

2. A későbbi Szerbiai Bánság területén végbement vallási-felekezeti, illetve etnikai jelentőséggel bíró események vázlatos áttekintése az impériumváltásig

A nyugati kereszténység a térséget, amint az a magyar történelemből ismeretes, Ajtony (Achtum, a szerbben Ahtum) 1028-as leverése után kezdi meghódítani, s itt mindjárt megemlíthetünk egy a mai szerb Bánság területére vonatkozó adatot. Csanád vezér a Szent Gellért-legenda elbeszélése szerint a marosvári, azaz a csanádi Keresztelő Szent János tiszteletére alapított bazilita szerzeteseket áttelepíti Oroszlánosra, ahol Szent György tiszteletére alapít monostort.² Ez a monostor a mai szerb Bánát északi csücskében, a XVIII. század közepén újjátelepített Oroszlámostól (Banatsko Arandelovo) néhány kilométerre északra, a mai Magyarmajdány területén volt található.

A oroszlánosi monostorról szóló legenda rámutat egy fontos tényre: hogy ebben a térségben az ortodoxia, már a földrajzi közelségből kifolyólag is, előbb jelenik meg, mint a Római Katolikus Egyház szervezete, s egészen a IV. lateráni zsinatig, vagyis legalább a 13. század elejéig bizonyítottan együtt él a latin rítusú és a görög rítusú kereszténység itt. „E tekintetben föltétlen említést érdemel az az újabb kutatásban fölmerült tény, hogy három későbbi (14–16. századi) görög kéziratban föllelhető, a 12. századi állapotokat tükröző bizánci püspöklista is említi Turkia metropolitáját, ami arra enged következtetni, hogy a 11–12. században önálló, Konstantinápoly alá tartozó metropólia volt Magyarországon, amelynek talán alárendelt püspökségei voltak az erdélyi, bihari és csanádi egyházmegyék. Bár a kérdés vitatott, a föltételezés jól beleilleszthető a keleti kereszténységnek az ország e táján való elterjedtségéről szóló adatokba.”³

Az oroszlánosi monostor egyébként a 12. század végén kerülhetett a bencések kezébe, végleges pusztulását pedig valószínűleg az 1280-as kun lázadás okozhatta.⁴ Kalapis Zoltán szerint viszont az oroszlánosi monostort a kunok általi lerombolás után vették építették újjá a bencések, s a XIV. században kisebb várszerű erődítéssel is körbevétték.⁵

Egy másik jelentős egyházi létesítményt, a mai Törökbecse közelében fekvő aracsi bencés monostort is meg kell említeni, különösen azért, mert az „aracsi Pusztatemplom” néven ismertté vált romjai az utóbbi időben a vajdasági magyarság politikai összetartozását jelző és a magyarság ezerszáz éves ittlétére utaló kultuszshellyé váltak.⁶ Építési idejével kapcsolatban eltérőek a vélemények. Valószínűsíthető, hogy a mai romok a XIII. század első feléből származhatnak, de lehetett itt egy korábbi templom is, aminek a meglétére utalhat a XI. századra datálható aracsi kő.⁷ E föltételezett templom romjaira még nem bukkantak rá. Miomir Petrović szerb régész 1978-ban megfogalmazott elmélete szerint az aracsi templom a XIII. század előtt orthodox volt,⁸ ezt a nézetet képviseli a jelenlegi magyar szerzők közül Kalapis Zoltán is.⁹

A Bánság mai szerbiai területén ezeken kívül más bencés monostorok is léteztek a középkorban: a tatárjárásig fennálló Kanizsamonostora, melynek az emlékét őrzi a Kanizsamonostor (Banatski Monoštor) nevű kistelepülés. A mai Nagyikinda közelében kereshető Galádmonostora a tatárjárásnak esett áldozatul.¹⁰ A valamikori Keve vármegye egyetlen korai ismert egyházi intézménye az itteboi bencés prépostság volt.

A XIII. század a bencés monostorok pusztulásának, válságának kora volt ezen a vidéken is, de ekkor jelennek meg a ferencesek. A rendnek a konventuálisokat kiszorító obszerváns ága, Bosznia felől terjeszkedve, először a Délvidéken ver gyökeret, s itt építi ki erős bázisait. A szerbiai Bánság területén Kevevárán (Kovin) Nagy Lajos idejében telepedtek le a bosnyák ferencesek.¹¹ 1390-től a kolostor kusstódia székhelye, Örményes. 1377 után az aracsi monostor is a ferencesek gondnokságába kerül. Erzsébet anyakirályné, Nagy Lajos király édesanyja, újjátta fel és a ferencesek konventuális ágának adományozta, akiknek a birtokában maradt egészen, a törökkori pusztulásáig.¹²

A XIV. század vége az első török betörések ideje. A XV. század nehéz időszak a Délvidék életében, melynek következménye az addig virágzó vidék elnéptelenedése.¹³ Helyükre szerb és román telepések érkeznek már a XV. században, a magyar földbirtokos nemesség támogatásával, hogy a munkaerőhiányt enyhítsék. Ez egyúttal az orthodox vallás újbóli megjelenését jelenti a térségben. Az orthodoxia ekkor még nem tudja kiépíteni a saját egyházszervezetét a térségben. A XVI. század elején, a török-magyar határvonal északra tolódásával, teljesen megnyílik a kapu a déli bevándorlás előtt. Az úgynevezett török sereg jelentős részét muzulmán és pravoszláv vallású délszlávok és más balkáni népek alkotják.

A szerb származású nagyvezír, Szokoli Mehmed (Mehmed Sokolović), a Bánságot meghódító beglerbég (később nagyvezír) támogatásával 1557-ben újjáalakul az ipeki (Peć a mai Koszovóban) szerb pátriárkátus, amivel a szerb pátriárka egyházi fennhatósága északon Budáig és Egerig terjed ki, keleti irányban pedig az egész Bánságra. Egyúttal a muzulmán vallás is megjelenik átmeneti jelleggel. Tudjuk például, hogy Nagybecskerek, Szokoli Mehmed wakufja, mecsettel rendelkezett.

A török korban, 1584-ben Lugostól és Karánsebestől Keletre túlnyomórészt román lakosság élt, Temesvártól nyugatra pedig túlnyomórészt szerb, Temesvár, Lugos és Karánsebes közötti területet kevert, román–szerb lakosság lakta.¹⁴

Ez a helyzet a török kor után, a XVIII. század első felében sem változott jelentősebben,¹⁵ 1743-ban és 1753-ban, a keleti, lugosi, karánsebesi és az orsavaei körzetek tiszta román etnikumú területek voltak, a nyugatiak, a nagybecskereki, pancsovai, nagykikindai pedig tiszta szerbek. A középső rész, a verseci, lippai, temesvári, a csanádi, a csákovai ugyanakkor vegyes, szerb–román lakossággal rendelkeztek.¹⁶

Az 1771–1772-es, nem teljes lakosságszámlálási adatok szerint, melyet 520 településen végeztek a meglévő 635-ből, a Bánságban 181 639 román, 78 780 szerb, 43 201 német és francia, 8683 bolgár, 5272 cigány és 353 zsidó élt, összesen 317 928 lakos.¹⁷

1774-ben 375 740 lakosa van a Bánságnak: 220 000 (58,55%) román, szerb és görög (cincár) 100 000 (26,61%), német 53 000 (14,11%), magyar és bolgár 2400 (0,64%), zsidó 340 (0,09%).¹⁸

A magyarok betelepítése később történik, s csak a 1867 után válhat szervezetté.¹⁹ A megváltozott etnikai viszonyokat tükrözik az 1900-as népszámlálás adatai. Az egységes Bánság lakossága 1 431 329 ekkor, ebből 578 789 román, 362 487 német, 251 938 szerb, 170 124 magyar.²⁰

1910-ben a Bánság, azaz Torontál, Temes, Krassó-Szörény vármegyék lakossága 1 582 133, amiből 592 049 (37,42%) román, 387 545 (24,50%) német, 284 329 (17,97%) szerb, 242 152 (15,31%) magyar. A magyar lakosság lélekszáma tehát nagyobb arányban növekedett a többiekénél.

3. Az impérium-váltás következményei, különös tekintettel a katolikus egyházra

A Bánság későbbiekben a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz kapcsolt részében 1910-ben 566 400 lakos élt, amiből 229 568 (40,53%) volt szerb, 125 374 (22,14%) német, 108 662 (19,18%) magyar, 73 303 (12,94%) román, 16 223 (2,86%) szlovák, 3685 (0,65%) horvát.²¹

Romsics Ignác 1910-től kezdődően közli fő vonalaiban a Szerbiai Bánát vallási megoszlását.²²

1. táblázat. Szerbiai Bánát vallási megoszlásának alakulása 1910 és 1931 között**Table 1. Religions in Serbian Banat between 1910–1931**

	1910	1921	1931
Orthodox	288,757	306,414	321,262
Római katolikus	188,756	209,370	196,087
Protestáns	37,379	39,226	37,179
Más felekezetek	8015	6,948	11,932
Összes	522,907	561,958	566,460

Forrás: Romsics Ignác (1993): Wartime American plans for a new Hungary: Documents from the US Department of States 1942–44. <http://www.hungarian-history.hu/lib/romsics/w25.htm>

A fentiekből látható, hogy a két 1910-es adat között az összlakosság tekintetében mintegy 44 ezres eltérés mutatkozik (566 400 az 522 907 ellenében). Mindenesetre nyugodtan kijelenthető, hogy a szerb lakosság szinte egésze pravoszláv vallású, csak az új protestáns egyházak tudtak kisszámú hívőt elhódítani közülük. A románok nagy többsége is orthodox, nem sikerült adatot találnunk arra, hogy hányan tartozhatott pontosan közülük a görög katolikusok közé. Az arány visszamenőleg megbecsülhető az 1991-es népszámlálás adataiból, ahol a vajdasági román lakosság közül, amelynek óriási többsége a szerbiai Bánságban él, 81,61% nyilvánította magát orthodoxnak és 6,58% katolikusnak, 2,76 % protestánsnak.²³

Ami az 1910 és az 1931 közötti adatokból világosan kiolvasható, hogy már a két világháború között megindul a szerb lakosság arányszámának a határozott növekedése, ami a Jugoszlávia más vidékeiről történt bevándorlás eredménye. Egyrészt a szerb közigazgatás létrehozásával,²⁴ másrészt természetes vándormozgalmak útján, harmadrészt szervezett betelepítés révén nő a szerb lakosság aránya. A legismertebb talán a betelepítések közül a korszakban az I. világháborús szerb önkéntesek, a dobrovoljacok betelepítése. Nikola Gaćeša szerint 1919-1941 között állami támogatással 92,905 lelket telepítettek be Vajdaság területére, arról nincs adat, hogy ebből pontosan mennyi érkezett Bánátba. Ez a terület vallási megoszlásra is ugyanilyen arányú kihatással kellett, hogy legyen.²⁵

Az új, kommunista rend kialakulásának a kezdetén, a párt elnökségének 1944. november 21-én hozott döntése a jugoszláviai németiséget kollektív bűnösnek kiáltotta ki, vagyonukat kisajátították, akik nem menekültek el a visszavonuló német csapatokkal, azokat az 1948-ig fennálló táborokba zárták, s akik a táborok viszonyait túlélték, azokat elűldözték. A magyarságnak, ha nem is hivatalos formában, de szintűgy megfélemlítéssel és állami erőszakkal kellett szembenéznie. Gondolunk itt például az 1944 őszi bánati magyarirtásra. Mirnics Károly szerint megközelítőleg 120 000 német áldozata volt a háború utáni partizán terrornak és táboroknak.²⁶ A magyarság kapcsán pontos adatok nem, csak becslések ismeretek, az akkori állami szervek titkosított adatai még ma sem állnak a kutatók rendelkezésére.

A németek házaiba főként szerb és montenegrói, tehát pravoszláv vallási közegekből érkező telepeseket helyeztek el. A Mirnics által közölt adatok alapján 251 696 főt telepítenek be ekkor Vajdaság területére, az adatból nem tudni meg pontosan mennyi került belőlük Bánságba, de a számuk 100 000 körül lehetett. 1931-ben ugyanis 120 000 német él a Bánság szerbiai részén. A szerb lakosság növekedéséből következtethetünk a változásra. 1931-es népszámlálás adatai alapján 261 123 szerb lakja a szerbiai Bánátot, 1948-ban már 358 067. A szerbek lélekszámának a növekedése a statisztika szerint 96 944, miközben – ami főként a háborús veszteség számlájára írható – a szerbiai Bánság lakosságszáma az 1931-es 585,579-ről 1948-ra alig, mindössze 16,047 fővel emelkedett. Ez a helyzet nagymértékben megváltoztatta a térség vallási viszonyait is. A katolikus vallás híveinek a száma mintegy a felére csökkent és szórványjellegűvé vált a térségben a katolikus egyházi jelenlét.²⁷ Nem-

zetiségi szempontból is gyökeres változás következett be a katolikus egyházban, a többségében német és magyar hívekből álló közösség egy-nemzetűvé, „magyar egyházzá vált” kisszámú horvát, bolgár, cseh, és szlovén szórványokkal. Ugyanez játszódott le az Ágostai Hitvallású Német Evangélikus Keresztyén Egyházban is, mely kisebb számú magyar hívőt is magában foglalt. A németek elüldözése után ezekre a magyar hívekre alapozódott az egyház továbbélése, mely Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Egyház néven folytatta tevékenységét, nagyon nehéz helyzetben, harcolva az önállóságért a háborút jóval kevésbé megszenvedő Ágostai Hitvallású Szlovák Evangélikus Egyházzal szemben.²⁸

A szerbek betelepítése viszont nem jelent ilyen egyértelmű gyarapodást a pravoszláv egyház híveinek a számában, ugyanis a kommunista hatalom által betelepített falvakban és városokban a telepesek nem hoztak létre pravoszláv templomokat és közösségeket, nem gyakorolták nyíltan a vallásukat. A változás e tekintetben csak a 90-es évek politikai fordulata után következett be fokozatosan. Ma már ez a betelepült réteg is aktivizálódik vallásilag a Szerb Pravoszláv Egyház keretében, a montenegróiak egy része a még el nem ismert, önállósult Montenegrói Pravoszláv Egyház keretében, másik részük a montenegrói egyház fölött juriszdikciót gyakorló Szerb Pravoszláv Egyházban.

A vándormozgalom hatására történő betelepülés következtében folyamatosan növekszik a szerbiai Bánságban a szerbek aránya. Ennek a fölgyorsulása következik be a 90-es évek háborús időszakában, amikor újabb, a Trianon utáni immár a harmadik nagy betelepítési hullám éri el Vajdaságot. Mintegy 300.000 menekült érkezik a tartományba, vagyis pusztán már csak az ő számuk is meghaladja a vajdasági magyarságét, akik közül ugyanebben az időszakban 30–40 ezren külföldre emigrálnak.²⁹ Ez nyilvánvalóan kivetült a vallási arányok megváltozására is.

A szerbiai Bánátra vonatkoztatott 2002-es népszámlálási adatok is jól mutatják, hogy milyen óriási méretű nemzeti, és ezzel egyúttal vallási átrendeződés zajlott le az elmúlt kilencven évben a térségben. A szerbiai Bánságnak 2002-ben 616 202 lakosa volt, ebből 435 577 (70,69%) szerb, 62 890 (10,21%) magyar, 26 932 (4,37%) román, 17 969 (2,92%) szlovák, 14 506 (2,35%) roma, 11 551 (1,88%) jugoszláv, 8442 (1,37%) macedón, 3562 (0,58%) horvát, 2627 (0,43%) montenegrói, 1239 (0,20%) cseh.

A trianoni béke, közismerten, a csanádi egyházmegye 34 912 km²-es területét felosztotta. Nagyobbik része, 25 254 km² román, közel egynegyede, 9387 km² szerb fennhatóság alá került. 1923-ban az Apostoli Szentszék székhelyének Szegedet jelölte ki, *Glattfelder* Gyula megyéspüspök Romániából való kiutasítása után innen irányította a Magyarországon maradt legkisebb, 271 km²-es egyházmegyei részt. Nagybecskerek (Zrenjanin) központtal pedig megszervezték a bánáti apostoli kormányzóságot a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságnak jutott területből. 248 plébániából 62 került ide, 202 460 római katolikus és 5068 görög katolikus lélekkel. Mivel az új délszláv államban magától értetődő volt, hogy magas egyházi pozícióba csak a többségi szláv etnikumból kerülhet vezető, a kormányzás élére Ivan Rafael Rodić horvát ferences szerzetest nevezték ki, akinek pozícióját azzal erősítették tovább, hogy 1924-től belgrád-szendrói érsek lett. Ugyanettől az évtől a bánáti apostoli kormányzóságot az előbb említett érsekség, illetve érsek fennhatósága alá vonták. Az átalakulást volt hivatva jelezni az is, hogy ezzel egy időben kialakították az új espereskerületi struktúrát. *A nagybecskereki kerület 11, a törökkanizsai 9, a nagykikindai 8, a magyarcsernyei 7, a szécsányi 8, a pancsovai 6, a székelyei 8 plébániát foglalt magában.*³⁰

A magyarság helyzetét az is negatívan befolyásolta, hogy a belgrádi kormány már 1919-ben kiterjesztette az újonnan szerzett területekre az 1904. évi szerbiai iskolatörvényt. Ez csak állami és magániskolákat ismert el, felekezeteket nem. Ezt egészítette ki az az 1920-as minisztertanácsi rendelet, amely az 1912-es szerb középiskolai törvény hatálya alá vonta az átcsatolt részt is. Ebben az állt, hogy a közép szintű oktatási intézmények is csak

államiak lehettek. A magániskolákat, ahová az egyházi fenntartású tanintézeteket is sorolták, alsófokúra és nyilvánossági jog nélkülire fokozták le, így lehetetlenítve el azokat. Ezt a folyamatot tetézte, hogy az 1846-ben alapított nagybecskereki piarista gimnázium tanárait távozásra kényszerítették. Ezzel teljességgel felszámolták a Tiszától keletre a magyar tan nyelvű egyházi oktatást.³¹

Jugoszlávia 1935-ben ugyan megkötötte a konkordátumot a Szentszékkal, de azt a szerb ortodox egyház és papság ellenállása miatt nem terjesztették a felsőház elé, így nem ratifikálták.

1936-ban lemondott Rodić érsek, helyére Josip Ujčićot nevezték ki belgrádi érsekké és bánati apostoli kormányzóvá is, aki egészen 1961-ig töltötte be ezt a hivatalt.

Az 1941–44 közötti német megszállás, valamint az ezt követő kommunista uralom s azon belül is az 1944 őszi bánati magyarirtás története máig nem teljesen földolgozott. Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy több katolikus klerikus is áldozatul esett az utóbb említett magyar ellenes pogromnak. Ilyenek voltak például: Adam Antal szenthuberti plébános; Brunet Ferenc németcsernyei plébános; Eck György szécsenfalvai káplán Knapp József galagonyási plébános; Kornauth József nagygáji plébános; Rothen Mihály verseci káplán; Schäfer Vilmos csőszteleki plébános; Schummer Rudolf rezsőházi esperes-plébános; Steigerwald Ádám nagyítószegi plébános; Varga András tóbai plébános; illetve Weber Péter károlyfalvi esperes-plébános.³²

Az előzőekben tárgyaltak miatt a hívek száma 1960-ra 120 ezerre, az egyházközségeké 64-ről 40-re, az esperességeké nyolcra négyre csökkent, és 1968-ban már csak 27 plébániának volt saját papja.

Az idősödő Ujčić érsek mellé 1961-ben nevezik ki Gabriel *Bukatko*t belgrádi koadjutor érsekké és bánati apostoli kormányzóvá. Ekkor töltötte be először ezt a tisztelet görög katolikus főpap, aki latin szertartású tevékenységet is folytathatott.³³ Josip Ujčić érsek 1964-es halálát követően Bukatko lett a belgrádi érsek. Mivel az érsek magyarul nem tudott, a Szentszék 1971-ben Jung Tamást nevezte ki a bánati apostoli kormányzóság élére, akit következő évben Nagybecskerekben szenteltek püspökké. Végül II. János Pál pápa 1986-ban az apostoli kormányzóságból létrehozta a nagybecskereki püspökséget, amit a szabadkai püspökséggel együtt a belgrádi érsekség alá rendelt.

4. Összegzés

Mint tanulmányunk elején láthattuk, ebben a térségben az ortodoxia, már a földrajzi közelségből kifolyólag is, előbb jelenik meg, mint a Római Katolikus Egyház szervezete, s egészen a XIII. század elejéig bizonyítottan együtt él a latin rítusú és a görög rítusú kereszténység ezen a területen.

A XV. századtól, amikortól a törökök előbb szorványosan, majd fokozatosan állandóulva jelen vannak a Délvidék életében, az addig virágzó vidék elnéptelenedik. A magyarság helyére szerb és román telepések érkeznek már a XVI. század második felétől, a magyar földbirtokos nemesség támogatásával, hogy a munkaerőhiányt enyhítsék. Ez egyúttal az orthodox vallás újbóli megjelenését jelenti, az egyházszervezet kiépülése nélkül.

A törökkorban Lugostól és Karánsebestől Keletre túlnyomórészt román lakosság élt, Temesvártól nyugatra pedig többségében szerb. A Temesvár, Lugos és Karánsebes közötti területet kevert, román–szerb lakosság lakta. Ez a helyzet a két nációra vonatkozóan törökkor után, a XVIII. század első felében, sem változott jelentősebben. Az új elem a német ajkú, katolikus lakosság Habsburgok által szervezett betelepítése, különösen akkor, ha tudjuk, hogy a magyarok betelepülését a Habsburg kormányzat tiltotta. Mindkettőt világos politikai motivációkból kifolyólag.

A magyarok betelepítése később történik, s csak a Kiegyezés, 1867 után válhat szervezetté. Ez az oka annak, ahogy azt a XIX. század végi XX. század eleji adatok is mutatták, a magyar lakosság lélekszáma nagyobb arányban növekedett a többiekénél.

Az impérium-váltást követő felmérésekből világosan kitűnt, hogy már a két világháború között megindul a szerb lakosság arányszámának határozott növekedése, ami a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, később Jugoszlávia, más vidékeiről történt bevándorlás eredménye. Ennek három fő forrása van. Egyrészt a szerb közigazgatás létrehozásával, másrészt természetes vándormozgalmak útján, harmadrészt szervezett betelepítés révén nő a szerb lakosság aránya.

Az egyházkormányzati változások gyakorlati végrehajtása is az új állam többségi szláv etnikai befolyás erősítését szolgálta. A csanádi egyházmegye Szerb–Horvát–Szlovén Királyságnak jutott területből létrehozott bánati apostoli kormányzóság élére úgy került egy horvát származású főpap Rafael Rodić személyében, hogy a hívek döntő többsége magyar és német volt. Az átalakulást volt hivatva jelezni a fent vázolt új espereskerületi struktúra is.

Fontos eleme volt a kisebbségi létbe került magyarságot is erőteljesen érintő asszimilációs törekvéseknek az állami oktatáspolitikája. Azzal, hogy az új hatalom nem ismerte el az egyházi iskolák létjogosultságát, fokozatosan felszámolták a magyar tannyelvű egyházi oktatást.

Még a két háború közöttinél is drasztikusabb változás következett be 1945 után. A kitelepített – többségében katolikus, kisebb hányadában evangélikus – németek helyére főként szerb és montenegrói, tehát pravoszláv vallási közegekből érkező telepeseket helyeztek el. A szerbek betelepődése viszont nem jelent egyértelmű gyarapodást a pravoszláv egyház híveinek a számában, ugyanis a kommunista hatalom által betelepített falvakban és városokban a telepések nem hoztak létre pravoszláv közösségeket.

A II. világháborút követő etnikai és politikai változások hatottak a térség vallási viszonyaira is. A katolikus vallás híveinek a száma a felére csökkent, és nemzetiségi szempontból is gyökeres változás következett be a katolikus egyházban, a többségében német és magyar hívekből álló közösség „magyar egyházzá” vált. Az előzőekben tárgyaltak miatt a hívek száma az apostoli kormányzóság létrejöttékor itt élő 202 460 római katolikus lélek 1960-ra 120 ezerre, az egyházközségek száma 64-ről 40-re, az esperességeké nyolcra négyre csökkent. Ezt a folyamatot csak tovább erősítették a közelmúlt háborúi és etnikai mozgásai. A korábban említett, a szerbiai Bánátra vonatkoztatott, 2002-es népszámlálási adatok is jól mutatják, hogy milyen óriási méretű nemzeti és ezzel egyúttal vallási átrendeződés zajlott le az elmúlt kilencven évben a térségben.

JEGYZETEK

1. A kutatásokat az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok Posztdoktori Ösztöndíja (Pályázatszám: PD 76004 2008.) támogatta. Jelen tanulmány szerzője külön köszönettel tartozik Sáfrány Attilának, akinek a segítsége nélkülözhetetlen volt az írás megszületéséhez.
2. Komáromi László (2007): A bizánci kultúra egyes elemei és közvetítő tényezői a középkori Magyarországon. *Iustum Aequum Salutare* III. 2007/1. 217.old. interneten: http://www.jak.ppke.hu/hir/ias/20071sz/ias_215_228.pdf [Olvasva : 2009. december 4.]
3. Komáromi László: A bizánci kultúra egyes elemei és közvetítő tényezői a középkori Magyarországon. *Iustum Aequum Salutare* III. 2007/1. 219.old. interneten: http://www.jak.ppke.hu/hir/ias/20071sz/ias_215_228.pdf [Olvasva : 2009. december 4.]
4. Koszta László (2007): Dél-Magyarország egyházi topográfiája a Középkorban. In: A középkori Dél Alföld és Szer. Elektronikus megjelenítés: NKÖEOK Szerkesztőség http://sulinet.hu/oroksegtar/data/megyek_oroksege/Csongrad_megye/pages/Kozepkori_del_alfold_es_szer/000_konyveszeti_adatok.htm [Olvasva : 2009. december 4.]
5. Kalapis Zoltán (1995): Történelem a föld alatt. Forum, Újvidék, 13. old.

6. Szügyi Ferenc (2008): Az aracsi pusztatemplom mint a magyar identitás jelképe. In: Bennünk élő múltjaink. Szerk.: Papp Richárd, Szarka László. Zenta. 329–344. old.
7. Raffay Endre (2005): Az aracsi templomrom. Forum, Újvidék, 27. old.
8. Takács Miklós (2006): A középkori régészet a Vajdaságban 1918 és 1987 között. In: Studia Caroliensia, 2006. 3–4. 168–169. old.
9. Kalapis Zoltán (1995): Történelem a föld alatt. Forum, Újvidék, 16–17. old.
10. Koszta László (2007): Dél-Magyarország egyházi topográfiája a Középkorban. In: A középkori Dél Alföld és Szer. Elektronikus megjelenítés: NKÖEOK Szerkesztőség. Interneten: http://sulinet.hu/oroksegtar/data/megyek_oroksege/Csongrad_megye/pages/Kozepkori_del_alfo ld_es_szer/000_konyveszeti_adatok.htm [Olvasva : 2009. december 4.]
11. Kalapis Zoltán (1995): Történelem a föld alatt. Forum, Újvidék, 42. old.
12. Koszta László (2007): Dél-Magyarország egyházi topográfiája a Középkorban. In: A középkori Dél Alföld és Szer. Elektronikus megjelenítés: NKÖEOK Szerkesztőség. Interneten: http://sulinet.hu/oroksegtar/data/megyek_oroksege/Csongrad_megye/pages/Kozepkori_del_alfo ld_es_szer/000_konyveszeti_adatok.htm [Olvasva : 2009. december 4.]
13. Lásd bővebben Gulyás László (2007): Vajdaság: Történeti áttekintés. I. m. Nagy Imre (szerk): Vajdaság. A Kárpát-medence régiói 7. Dialóg-Campus. Pécs–Budapest. 2007. 76–149. old.
14. Popović, Dušan J.(1990): Srbi u Vojvodini, I., Novi Sad, 104. old.
15. A Temesi Bánságban lezajlott telepítésekről lásd Marjanucz L. (2002): Adalékok a Habsburg berendezkedés és telepítés bánsági történetéhez. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti tanulmányok (Studia Historica). 8. köt. Szeged. 5–16. old; Marjanucz L. (2003): A Temesi Bánság településtörténetéhez. In. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. Szeged. 131–135. old.
16. Popović, Dušan J.(1990): Srbi u Vojvodini, I., Novi Sad, 37. old.
17. Milin, Miodrag (1995): Vekovima zajedno (iz istorije srpsko - rumunskih odnosa), Temišvar, 50. old.
18. Milin, Miodrag (1995): Vekovima zajedno (iz istorije srpsko – rumunskih odnosa), Temišvar, 49. old.
19. Gulyás László (2009) A Bánság a török kiűzésétől 1918. In. Horváth Gyula (szerk.): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus. Pécs–Budapest. 2009. 25–44. old.
20. <http://www.banatul.com> [Olvasva : 2009. december 4.]
21. Pavlicevic, Dragutin (2000): Medjunarodni znanstveni skup „Jugoistocna Europa 1918–1995.” Interneten: <http://www.hic.hr/books/jugoistocna-europa/02tablice.htm> [Olvasva : 2009. december 5.]
22. Romsics, Ignác (1993): Wartime American plans for a new Hungary: Documents from the US Department of States 1942–44. Interneten: <http://www.hungarian-history.hu/lib/romsics/w25.htm> [Olvasva : 2009. december 5.]
23. Đurić, Aleksandra(2008): Rumunska pravoslavna crkva u srpskom banatu. In: Religije Srbije – Mreža dijaloga i saradnje. Beograd, 203. old.
24. Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest. 82–85. old.
25. Mirnics Károly (2001): Betelepítések, kitelepítések és vándormozgalmak. In: Fészekhagyó vajdaságiak. Szerk: Gábrityné Dr. Molnár Irén és Mirnics Zsuzsa. Újvidék, 50. old.
26. Mirnics Károly (2001): Betelepítések, kitelepítések és vándormozgalmak. In: Fészekhagyó vajdaságiak. Szerk: Gábrityné Dr. Molnár Irén és Mirnics Zsuzsa. Újvidék, 47. old.
27. Lásd Nagybecskereki Egyházmegye honlapja: <http://www.catholic-zr.org.rs/hun/hun.html> [Olvasva : 2009. december 5.]
28. Dolinszky Gábor (2004): „Élve meghalni hagyni” Az Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztény Egyház Szerbiában-Vajdaságban történelme 1918-tól napjainkig. Interneten: <http://www.keve.se/Dolinszky/Dolinszkyanyag.htm#3.%20Az%20Ágostai%20Hitvallású%20Német%20Evangélikus%20Keresztény%20Egyház%20újraszerveződése> [Olvasva : 2009. december 5.]
29. Mirnics Károly (2001): Betelepítések, kitelepítések és vándormozgalmak. In: Fészekhagyó vajdaságiak. Szerk.: Gábrityné Dr. Molnár Irén és Mirnics Zsuzsa. Újvidék, 52. old.
30. Magyar Katolikus Lexikon: nagybecskereki püspökség szócikk. Internetes kiadás: <http://lexikon.katolikus.hu/N/nagybecskereki%20p%C3%BCsp%C3%B6ks%C3%A9g.html> [Olvasva : 2009. december 4.]

31. Magyar Katolikus Lexikon: bánati apostoli kormányzóság szócikk. Internetes kiadás: <http://lexikon.katolikus.hu/B/b%C3%A1n%C3%A1ti%20apostoli%20korm%C3%A1nyz%C3%B3s%C3%A1g.html> [Olvasva : 2009. december 4.]
32. Magyar Katolikus Lexikon: nagybecskereki püspökség szócikk. Internetes kiadás: <http://lexikon.katolikus.hu/N/nagybecskereki%20p%C3%BCsp%C3%B6ks%C3%A9g.html> [Olvasva: 2009. december 4.]
33. A Nagybecskereki Egyházmegye honlapja <http://www.catholic-zr.org.rs/hun/hun.html> [Olvasva: 2009. december 4.]

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Dolinszky, Gábor (2004): „Élve meghalni hagyni” Az Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztényen Egyház Szerbiában-Vajdaságban történelme 1918-tól napjainkig. Interneten: <http://www.keve.se/Dolinszky/Dolinszkyanyag.htm#3.%20Az%20Ágostai%20Hitvallású%20Német%20Evangélikus%20Keresztényen%20Egyház%20újraszerveződése> [Olvasva : 2009. december 5.]
- Đurić, Aleksandra(2008): Rumunska pravoslavna crkva u srpskom banatu. In: Religije Srbije – Mreža dijaloga i saradnje. Beograd, 203. old.
- Gulyás László (2007): Vajdaság: Történeti áttekintés. 78–79.old. I. m.: Nagy Imre (szerk): Vajdaság. A Kárpát-medence régiói 7. Dialóg-Campus. Pécs–Budapest. 2007. 76–149. old.
- Gulyás László (2009) A Bánság a török kiűzésétől 1918. In. Horváth Gyula (szerk.): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus. Pécs–Budapest. 2009. 25–44.old.
- Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest. 82–85.old.
- Kalapis, Zoltán (1995): Történelem a föld alatt. Forum, Újvidék, 13., 16–17. és 42. old.
- Komáromi, László (2007): A bizánci kultúra egyes elemei és közvetítő tényezői a középkori Magyarországon. Iustum Aequum Salutare III. 2007/1. 217–219. old.
- Kosztá, László (2007): Dél-Magyarország egyházi topográfiája a Középkorban. In: A középkori Dél Alföld és Szer. Elektronikus megjelenítés: NKÖEOK Szerkesztőség http://sulinet.hu/oroksegtar/data/megyek_oroksege/Csongrad_megye/pages/Kozepkori_del_alfold_es_szer/000_konyveszeti_adatok.htm [Olvasva : 2009. december 4.]
- Magyar Katolikus Lexikon: <http://lexikon.katolikus.hu> [Olvasva : 2009. december 4.]
- Milin, Miodrag (1995): Vekovima zajedno (iz istorije srpsko – rumunskih odnosa), Temišvar, 49–50. old.
- Marjanucz L. (2002): Adalékok a Habsburg berendezkedés és telepítés bánsági történetéhez. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti tanulmányok (Studia Historica). 8. köt. Szeged. 5–16. old.; Marjanucz L. (2003): A Temesi Bánság településtörténetéhez. In. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. Szeged. 131–135. old.
- Mirnic, Károly (2001): Betelepítések, kitelepítések és vándormozgalmak. In: Fészekhagyó vajdaságiak. Szerk: Gábrityné Dr. Molnár Irén és Mirnic Zsuzsa. Újvidék, 47., 50. és 52. old.
- Nagybecskereki Egyházmegye honlapja <http://www.catholic-zr.org.rs/hun/hun.html> [Olvasva : 2009. december 4-én és 5-én]
- Pavlicevic, Dragutin (2000): Medjunarodni znanstveni skup „Jugoistocna Europa 1918–1995.” <http://www.hic.hr/books/jugoistocna-europa/02tablice.htm> [Olvasva: 2009. december 5.]
- Popović, Dušan J. (1990): Srbi u Vojvodini, I., Novi Sad, 37. és 104. old.
- Raffay, Endre (2005): Az aracsi templomrom. Forum, Újvidék, 27. old.
- Romsics, Ignác (1993): Wartime American plans for a new Hungary: Documents from the US Department of States 1942–44. Interneten: <http://www.hungarian-history.hu/lib/romsics/w25.htm> [Olvasva : 2009. december 5.]
- Szűgyi, Ferenc (2008): Az aracsi pusztatemplom mint a magyar identitás jelképe. In: Bennünk élő múltjaink. Szerk.: Papp Richárd, Szarka László. Zenta. 329–344. old.
- Takács, Miklós (2006): A középkori régészet a Vajdaságban 1918 és 1987 között. In: Studia Caroliensia, 2006. 3–4. 168–169. old.

SUBA JÁNOS:*

A HABSBURG BIRODALOM TÉRKÉPEI A BÁNSÁGRÓL (XVIII–XX. SZ.)

17–20TH CENTURY MAPS OF THE BANATE OF THE HABSBURG EMPIRE

ABSTRACT

The 1st and 2nd military surveys of the Habsburg Empire were done by the countries and territories. The surveying of the Temes Banate was ordered by Empress Maria Theresa in 1769. This was a scale 1 : 7200 economic survey in order to exhibit the tenements, landed properties and to gain information on the land use.

This preliminary survey served as a basis for the scale 1:28 800 segments of the 1st military survey of the empire in 1772. The mapping of the 2nd military survey (1865-1866) has already been connected to the mapmaking of the different countries of the empire, similarly to that of the 3rd military survey between 1872 and 1884.

The exhibition contains some deduced maps besides the sheets of the surveys.

1. Bevezetés

1718-ban, a Pozsereváci béke után ez a terület a Habsburg birodalom fennhatósága alá került,¹ és Temesi Bánság néven külön tartományt hoztak létre belőle.² Területének egy részét a határőrvidékhez csatolták. A határőrvidéket sajátos átmeneti térségként értelmezhetjük.³ Ezzel a Habsburg birodalom a Kárpát-medencében kialakult magyar állam térszerkezetét próbálta széttörni,⁴ befolyásolni.⁵

A katonai és politikai vezetésnek egyik legfontosabb feladata volt, az új területek megismerése, feltérképezése, térképek elkészítése.⁶ Dolgozatunkban a katonai felméréseket és a belőlük készült levezetett térképeket mutatjuk be.

2. Első térképek az új tartományról 1709–1769

A visszafoglaló háborúk után az első térképet Johann Christoph Müller hadmérnök készítette Magyarországról 1709-ben. Az 1 : 550 000 méretarányú térkép az addigi legrészletesebb ábrázolás Magyarországról.⁷

A Bánságról 1723–1725 között, a *Szavolyai Jenő* parancsára készítettek egy kéziratos térképet, amelynek méretaránya 1 : 255 000, mérete: 86 x 98,5 cm. Az „a la vue” készült felvételnél a hegyeket alaprajzban, ferde megvilágítást feltételezve ábrázolták.⁸

1769-ben készítette el *Ignatz Müller* ezredes Magyarország 1 : 360 000 méretarányú térképét a meglevő források alapján.⁹

3. Az I. katonai felmérés térképei

A hétéves háború katonai tapasztalatai alapján kiderült, hogy szükség van az egész birodalmat ábrázoló, egységes elvek szerint felmért, részletes térképekre. Mária Terézia elfogadta a Haditanács felterjesztését, így 1764-től számítjuk az osztrák birodalom és utódállamainak katonai térképezését, és a birodalom I. katonai felmérését. Az osztrák birodalom

* PhD, alezredes, a Hadtörténeti Térképtár vezetője, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest.

I. katonai felmérése mintegy 5400 szelvényből álló, 1 : 28 800 méretarányú térképműve a kor méreteiben leghatalmasabb és legrészletesebb topográfiai alkotása volt. Külön országonként és tartományonként történt a felmérés.

3.1. A Temesi Bánság felmérési szelvényei 1769–1772

A Temesi Bánság felmérését Mária Terézia rendelte el 1769-ben. Gazdasági felmérés volt a telkek, birtokok, művelési ágak kimutatására, 1 : 7200 méretarányban, amely a katonai felmérés méretarányának a négyszerese. A felmérést mérőasztallal végezték, de a grafikus irányzás és metszés helyett többnyire irányzást és hosszmerést (mérőlánccal, kötéllel, rúddal) végeztek. A gazdasági felmérést szintén tiszték végezték katonai mérnökök részvételével. A felmérést Elmpt alezredes irányította. A gazdasági felvételek helyszíni vázlatait könyv alakban fűzték össze, amelyhez leírás is tartozott. Ezek elsősorban a mezőgazdaságra vonatkozó feljegyzések voltak: a terep fekvése, a talajviszonyok, a telepíthető szántók, rétek, szőlők, stb. Ezek alapján készült el 208 kéziratos szelvényen a Bánság felmérése 1 : 28 800 méretarányban 1772-ben.¹⁰ A térképek között sok a szabálytalan alakú és méretű. Egy eredeti kéziratos áttekintőszelvény is tartozik hozzá. A hozzá tartozó országleírást Elmpt ezredes készítette el 1774-ben.

A Temesi Bánságról készült szelvények szép kivitelűek (miután gazdasági felmérés alapján készültek, nincs külön eredeti és másolati sorozat). A szántókat sakktáblaszerűen jelölték (a magyarországi szelvényeken csak halvány színezés jelzi). A szelvények bal felső sorában szerepel a sorszám (Sectio), alatta a District (megye) és az adott térképen szereplő fontosabb települések (esetleg terület) megnevezése. Jobb felső szélén az arány-mértéket találhatjuk. A jobb oldali széles keretben az összes, azon a szelvényen szereplő település szerepel, mellettük oszlopok, amelyek a településekhez tartozó házak és parasztházak, porták, kertek, lovak számát jelölte (de nem töltötték fel adattal). A szelvény négy oldalán a keretben feltüntették a csatlakozó szelvények sorszámát is. Az 1769–1772 között felmért szelvények tartalmazzák a két később kialakított határőrvidék területét is. A felmérés idején a Temesi Bánság 11 járásra oszlott.¹¹ A pancsovai és az orsovai a határőrvidékhez tartozott, amelyekből 1775-ben létrejött a Német bánsági és az Oláh–Illir bánsági Határőrvidék területe. A 11 járás határa eredetileg is szerepelt a térképen, de feltehetően utólag a későbbi határőrvidékek határát is berajzolták. A térképen fent baloldalon a „Königreich Ungarn” felirat alatt az adott határőrezred is meg van nevezve a „K. k. Militär Grenze” megírás mellett.

3.2. A Bánsági Határőrvidék felmérése 1780–1784

A Temesi Bánság területén levő két határőrvidéket az I. katonai felmérés során kétszer mérték fel: először 1769–1772 között, a Temesi Bánság felmérésének keretében, majd a szervezeti változást követően, önálló határőrvidékeként. A Temesi Bánság területén két bánsági határőrezred állomásozott, amelyek végleg 1775-ben váltak önálló határőrvidékké; elnevezésük „Német bánsági” és „Oláh–Illir bánsági” Határőrvidékre változott.

A Német Bánsági Határőrvidék felmérése a bajor örökösödési háború befejezése után került sor. A munkálatokat Wegler alezredes irányította 1780–1784 között. A 33 kéziratos, színezett, 1 : 28 800 méretarányú szelvény 1780–1784 között készült, egy eredeti és egy másolati példányban. A sorozat 24. szelvényén rövid jelkulcs található. A szelvények határoló vonalai nem esnek egybe az 1769–1772 közötti a Temesi Bánság felmérésekor készült szelvényekével.

Az Oláh–Illir Bánsági Határőrvidék területén szintén 1780-ban kezdődtek meg a térképezési munkálatok, amelyet Wegler őrnagy, majd alezredes vezetett. Ugyancsak ő vezette az 1781-ben induló gazdasági felmérést is. A gazdasági felmérés 1785-re, a katonai térkép 1 : 28 800 méretarányban 1784-re készült el. A kéziratos, színezett térképmű 47 szelvény-

ből áll.¹² 1–46-ig számozva; az 1. szelvényhez még egy számozatlan, teljes méretű szelvény is tartozik. 1780–1784 között készültek. A szelvények határoló vonalai itt sem esnek egybe az 1769–1772 közötti, a Temesi Bánság felmérésekor készült szelvényekével.

3.3. Levezetett térképek

3.3.1. *A Bánát 1 : 136 800 méretarányú térképe, 1773*

A felmérés befejezése után, 1773-ban Christoph Glaser alhadnagy elkészítette Bánát térképét 1 : 136 800 méretarányban.¹³ A hat szabálytalan alakú, kéziratos, színezett szelvény összementírozva, szigettérkép. Eredetileg a 11 megye határát ábrázolták, majd ezt utólag eltávolították, és a térkép déli részén a Német bánsági ill. Oláh-Illyr bánsági Határőrvidékek határait rajzolták meg.

3.3.2. *Magyarország 1 : 192 000 méretarányú térképe, 1786*

Neu ezredes által 1786-ban készített felmérésen alapuló, geometriai értelemben elfogadhatónak tekinthető térképe a polgári közigazgatás számára készült. Az önálló felmérések anyagát: Erdély, Temesi Bánság, Magyar Királyság, Horvátország, Szlavónia, Határőrvidékek optimális csatlakoztatással illesztették a Magyar Királyság felmérési szelvényeiből kicsinyítéssel nyert szelvényekhez. Ez csak kisebb-nagyobb torzításokkal volt lehetséges.¹⁴ A térkép tartalmát is erősen korlátozták.¹⁵ Egyik legszembeötlőbb vonása, hogy viszsza a domborzat halmocska ábrázolása az alaprajzszerűhöz képest.

3.3.3. *Kerületi térképek*

A II. József által 1785-ban bevezetett 13 közigazgatási körzet, kerület (Bezirk) térképei a teljes történelmi Magyarország területére elkészültek, a katonai Határőrvidékek kivételével (ezek nem tartoztak a kerületi beosztásba), szigettérképek, tehát csak az adott kerület területét ábrázolják. Mindegyik kerület megkapta a maga területét ábrázoló 1 : 192 000 méretarányú térképét. Így ez volt az első olyan, nagyobb méretarányú térkép, amelyet a polgári közigazgatás szabadon felhasználhatott.

3.3.3.1. *A Temesvári Kerület 1 : 192 000 méretarányú általános térképe, 1787*

A Temesvári Kerület 1 : 192 000 méretarányú általános térképe Arad, Bács, Torontál, Temes, Krassó, vármegyék területét tartalmazza.¹⁶ A térkép fedőterülete nem esik egybe Temesi Bánság területével, hiszen még két vármegye – Arad, Bács területe tartozott oda.

3.3.3.2. *A Temesi Bánság térképe, 1784*

A Temesi Bánságról 1784-ben külön is készült egy 1:192 000 méretarányú térkép, a két katonai határőrvidékkel (Német-bánsági, Oláh-bánsági ezredekkel) együtt. Ezzel igazolva a terület „különállást”.¹⁷

3.3.4. *Magyarország 1 : 230 400 méretarányú térképe, 1804*

A felmérési méretarány 1/8-ra kicsinyített térkép 20 szelvényen ábrázolja az ország területét. A domborzatábrázolás, árnyékolással történik, az erdőket jellel ábrázolják. A térképmű részletgazdag, a lehetséges legtöbb adatot tartalmazza, amelyet a méretarány megenged, így sokszor nehezen olvasható. Egy szelvény, mérete 95 x 63 cm, fekvő téglalap

alakú és 144 felmérési szelvény területét öleli fel, amely a természetben 218 x 145 km. területet fed. A felmérési szelvények határoló vonalai szintén jól kivehetőek. A térképet nem fejezték be, se cím, sem jelkulcs, egyéb megírás nem tartozik a térképhez, amely szigetérték.¹⁸

3.3.5. A Birodalom 1 : 864 000 méretarányú térkép, 1822

A Habsburg Birodalom teljes területét összefüggően ábrázoló egyetlen térkép Fallon ezredes irányításával készült, 1 : 864 000 méretarányban, amely a felmérési méretarány harmincad része. Már javában folyt a II. katonai felmérés (1806–1869), amikor 1822-ben Bécsben megjelent.¹⁹ A térkép 9 szelvényből áll, egy szelvény mérete 57 x 41 cm, színezett rézmetszet.

4. A II. katonai felmérés, 1819–1869

A II. katonai felmérés egyik előzménye, az volt, hogy még mindig nem sikerült elkészíteni egy, az egész Osztrák Birodalmat összefüggően ábrázoló térképművet. A Magyar Királyság felmérése a Temesi Bánsággal és a Bánsági Határőrvidékkel együtt 1819–1869 között folyt, többszöri megszakítással.²⁰ A területet 1112 szelvény fedi. A felmérés alapján készült kisebb méretarányú térképművek kéziratos szelvények voltak, amelyek nyomtatásban nem jelentek meg.

4.1. Felmérési szelvények

A felmérés geodéziai alapját egységes háromszögelési láncolat alkotta. Módszere a grafikus háromszögelés és a mérőasztalos felvétel volt. A domborzatot csíkozással ábrázolták. Egységes jelkulcsot, egyezményes térképjelek 1827-től használtak. A jelkulcs nyomtatásban csak később jelent meg, egyaránt tartalmazza a kéziratos felmérési szelvények és a levezetett térképművek jeleit.

A színes, kéziratos térképszelvények mérete 63 x 46 cm. Az eredeti sorozat szelvényeinél fent és jobb oldalt szélesebb keret határolja az egyes lapokat. Magában a keretben a bal felső sarokban olvasható a csatlakozó szelvény száma, mellette az ország, terület illetve a megye megnevezése, középen a szelvény megnevezése, majd a grafikus aránymérték (egy fél osztrák mérőföld, 5000 Schritte [lépés] vagy 2000 Klafter [bécsi öl]) következik. A jobb oldalon levő keretben megyék szerint kigyűjtötték a településeket, feljegyezve a házak, istállók, valamint a beszállásolható emberek és lovak számát. A gazdasági létesítmények (malmok) is feltüntetésre kerültek. Mindezek alatt olvasható a felmérést irányító tiszt neve, rendfokozata, ezrede, a felmérés éve, továbbá a felmérő és rajzoló, valamint a névírást végző tisztek neve, rendfokozata és ezrede. A szelvényeket nem nyomtatták ki, 1854-ig titkosak voltak.²¹

4.2. Levezetett térképek

4.2.1. A Magyar Királyság 1 : 144 000 méretarányú térképe, 1869–1881

A II. katonai felmérésből készült el a Magyar Királyságot ábrázoló 1869 és 1881 között a – a felmérési méretarány 1/5-ében – az 1 : 144 000 méretarányú 141 szelvényből álló Magyar Királyság részletes térképe.²²

A részletes szelvények alakja fekvő téglalap, méretük 37,9 x 25,3 cm. Mivel a felmérési szelvények a „birodalmi” szelvényezésben készültek, a részletes térképek is szabályos levezetéssel készültek. Egy részletes szelvény 9 (3 x 3) „régii” méretben készült felmérési

szelvény területét ábrázolja. A térkép fedőterülete délen túlnyúlik a Magyar Királyságon, magába foglalja Szlavónia és a Szlavón Határőrvidék területének nagy részét is (ez a Magyar Királyság területéhez képest további öt, 1 : 144 000 méretarányú szelvényt jelent). A térképszelvények keretén a Ferrótól számított földrajzi fokhálózat található, perc-beosztással. A kereten kívül a bal felső sarokban találjuk a szelvény jelölését (pl. I.9.), középen a szelvény megnevezését. Alul középen található az aránymérték (bécsi ölben), a méretarány (1 : 144 000) és a kiadás éve. A kereten kívül olvasható a rézmetsző(k) neve. A térképek egyszínű fekete rézkarc nyomatok, nagyon finom vonalakkal, plasztikus domborzatábrázolással.

4.2.2. *A Magyar Királyság 1 : 288 000 méretarányú térképe, 1853*

A felmérési méretarány 1/10-ére kicsinyítésével készültek az 1 : 288 000 méretarányú általános térképek, amelyek szintén tartományonként, illetve országonként jelentek meg. Magyarországon az elhúzódozó felmérés miatt előbb hagyták el a nyomdát az általános térképek, mint ahogy a felmérés teljesen befejeződött volna. Így azok alapjául sok helyütt még az I.(!) katonai felmérés szelvényei szolgáltak. Nem igazán tekinthetők levezetett térképeknek.

Az általunk tárgyalt területről egy nagyméretű 127 × 84 cm. térképszelvény jelent meg. A Szerb Vajdaság, a Temesi Bánság és négy Katonai Határőrvidék: a pétervárad, a német bánsági, az illír bánsági és a román-oláh bánsági ezredek általános térképe.²³ Amely a Magyar Királyság délkeleti (a Baja, Szeged, Arad vonaltól délre eső) részét ábrázolja, a Pétervárad Határőrvidék területével kiegészítve. Előbb jelent meg, mint ahogy a terület felmérése (az 1860-as évek közepén) végbement

4.2.3. *A birodalom 1 : 576 000 méretarányú áttekintő térképe, 1856*

Még mindig nem sikerült az egész Birodalmat összefüggően ábrázoló térképművet elkészíteni. A Bécsi katonaföldrajzi Intézet kiadta 1856-ban a felmérési méretarány 1/20-ában, az ún. „Scheda”-féle térképet. Amely kis méretarányához képest, igen részletes, adatokban gazdag, szinte zsúfolt a 20 színezett, rézmetszetű szelvényből áll. A szelvények fekvő téglalap alakúak, méretük 50,6 × 44,3 cm, a valóságban 291,2 × 254,9 km területet fednek. A Bonne-féle vetületben kiadott szelvények 4 sorban és 5 oszlopban helyezkednek el, folyamatosan számozódnak I-től XX-ig.

5. A III. katonai felmérés, 1872–1884

Ennél a felmérésnél valósult meg először az a törekvés, hogy a Birodalom teljes területére összefüggően készüljenek el a 1 : 25 000 méretarányú felmérési szelvények.²⁴ Az alpméretarány megválasztásánál változatlanul fontos szerep jutott a lépésmérésnek. (1 lépés 75 cm, így 1000 lépés 750 méternek felelt meg, ami a térképen 3 cm-t tett ki. Egy centiméter tehát 250 m volt a valóságban, így a méretarány 1 : 25 000 lett.) A térképmű poliéder vetületben, ferrói kezdőmeridiánnal készült.²⁵

5.1. A felmérési szelvények

Geodéziai alapját a megfelelő számú csillagászati helymeghatározás, a teodolitokkal meghatározott háromszögelési hálózat és a trigonometrikus magasságmérés alkotta. A háromszögelési és egyéb pontok felrakása földrajzi koordinátaikkal történt. A domborzat ábrázolása az igen plasztikus, geometriai csikozással történt, amelyet 20, illetve síkvidéken

10 m-es felezőszintvonalakkal, és magassági pontokkal egészítettek ki. A színes, kéziratos szelvények mérete 76 x 56 cm, egy szelvény 264 km²-nyi területet fed le. A történeti Magyarország területét 1353 db felmérési szelvény fedi le. A kéziratos, színezett felmérési szelvények egy példányban készültek.

A térkép tükrét 3 mm vastag fekete keret szegélyezi, amihez fent és jobb oldalon hasonló vastagságú külső keret járul, ahol, a két keret között, a különböző megírások állnak: a bal felső sarokban a méretarány (1 : 25 000), mellette az aránymérték osztrák mérföldben, méterben és lépésben megadva. Középen tüntették fel a térképszelvény áttekintő szelvény szerinti jelzetét (Gradkartenblatt Zone 18 Colonne XVI Section SO), alatta a terület, ország megnevezését. A jobb felső sarokban lejtőalapmértéket (Anlagenskala) valamint a szintvonalak jelölését találjuk. A jobb oldali keretben fent szerepel, hogy a szintvonalakat hány magassági pont alapján szerkesztették, alatta a felmérés irányítójának, a felmérő tisztnek, majd a névírást végző katonának a neve, rendfokozata, ezrede olvasható. A felmérési szelvényeken földrajzi fok- vagy egyéb hálózat nincs.²⁶

5.2. Levezetett térképek

A felmérési szelvények kiadását nem tervezték, csak a nyomtatásban megjelent levezetett térképek alapjául szolgáltak a következő méretarányviszonyok szerint:

- 1 : 75 000 méretarányú részletes térkép (Spezialkarte),
- 1 : 200 000 méretarányú általános térkép (Generalkarte),
- 1 : 750 000 méretarányú áttekintő térkép (Übersichtskarte).

5.2.1. A 75 000 méretarányú részletes térképmű 1873–1918

A Habsburg Birodalom III. katonai felmérésének a legrészletesebb és legnagyobb méretarányú kiadásra szánt térképműve.²⁷ 1873 és 1889 között készült el. A térképművet nagy részletgazdagság, jól olvashatóság, erőteljes ábrázolási mód jellemezte. Domborzatábrázolása csíkozós, 100 méteres alapszintvonalakkal. Takarékosági és gyorsasági szempontból fekete színben – ami a hegyvidéki szelvények olvasását megnehezítette – sokszorosították. Egy térképszelvény mérete 50 x 37 cm, és 1056 km-nyi területet ábrázol. A történeti Magyarország területét 367 db a mai Magyarország területét 122 db szelvény fedi le. Az I. Világháborúban 1079 db szelvényre bővült.

A hetvenötezres szelvények a huszonötezres felmérési szelvények csaknem minden síkrajzi elemét tartalmazzák, az erősen egyszerűsített domborzatot itt is csíkozással ábrázolták, a magassági viszonyokat szintvonalakkal (100 m-es alapszintvonalakkal, helyenként szaggatott vonallal jelölt 50 m-es segédszintvonalakkal) érzékeltették. Sokszorosításuk egy színben, heliogravura (fotomechanikus mélynyomó eljárás) útján történt.

A hetvenötezres szelvények kereten kívüli adatai: a bal felső sarokban a jelzet (pl. Zone 15 Col. XX.), középen a térképen szereplő legnagyobb település neve. A kereten a földrajzi fokoztatás (a hosszúságok Ferrótól), a belső és a külső keret között a kifutó szintvonalak megírása, a kereten kívül a csatlakozó térképszelvények jelzete. Alul középen feltüntették a huszonötezres méretarányú felmérés idejét (Inland nach Aufnahme ...), alatta a méretarányt (1 : 75 000), az alatt pedig a kiadót (K. u. K. Militärgeographisches Institut). A jobb alsó sarokban a térkép szerkesztésében részt vevő tisztek neve olvasható a helyesbítési adatokkal együtt.

A III. felmérés befejezése után – az 1 : 75 000 méretarányú térképek helyesbítése végett – szükségessé vált az eredeti felmérési szelvények helyszíni felülvizsgálata. A helyszíni megújítás (a reambulálás) 1895-ig tartott. A második kiadás 1896–1914 között jelent meg.

Ezután a helyesbítéseket – mind a terepen, mind a rajzasztalon (szobában) – mindig ebben a méretarányban hajtották végre. Így biztosították a térképmű aktualitását. Ezeken a szelvényeken a „nachträge” (kiegészítés) évszáma szerepel. Később a kiegészítések a „Teilweise berichtigt” (részbeni helyesbítés) felirattal folytatódtak. A részletes térképek „naprakészsgét” a gyakori kiadások biztosították, mivel a nyilvántartások alapján folyamatosan frissítették őket.²⁸

5.2.2. Közép-Európa 1 : 200 000 méretarányú általános térképműve, 1887–1916

A térképmű 282 szelvényből áll.²⁹ Közép-Európa területére készült el. Eredetileg az Osztrák-Magyar Monarchia haditérképének szánták 1887–1913 között. Erre a célra nem teljesen felelt meg: kis méretaránya miatt a harcvezetésére csak részben volt alkalmas. A térkép az utak és a települések részletes és jól áttekinthető képét nyújtotta, a domborzatrajza csak a felszín jellegét adta vissza. A sokszorosítást négy színben végezték: a sík- és névrajz fekete, a vízrajz kék, a domborzat barna, az erdők területe zöld.

Magyarország területét 61 db szelvény fedi le, zömüket 1889-től a század végéig készítették. A térkép a topográfiai viszonyokról nyújtott jó áttekintése miatt továbbra is sokoldalú tudományos és gyakorlati használhatóságot biztosított. A kétszázazres szelvények kereten kívüli tartalma: középen, fenn a szelvény megnevezése (szelvényjelölés és településnév), a kereten a földrajzi fokbeosztás és a csatlakozó térképszelvények megnevezése. Alul középen a méretarány a kiadó, mellette a legfontosabb jelek, rövidítések magyarázata, a jobb alsó sarokban a szelvények első megjelenésének éve, illetve a későbbi kiadásoknál a részbeni helyesbítés (Teilweise berichtigt) dátuma. A történelmi Magyarország területére eső szelvények zömét 1914–1918 között újra megjelentették, néhány szelvényt többször is.³⁰

5.2.3. Közép-Európa 1 : 750 000 méretarányú áttekintő térképműve, 1882–1886

A térképmű szelvényei a hadászati tervezést szolgálták.³¹ Kis méretarányánál fogva jó áttekinthetőséget nyújtott jelentős kiterjedésű területekről a felsőbb hadvezetés számára.

A hétszázötvenzres szelvényeket valójában csak kiadásuk idejét tekintve sorolhatjuk a III. katonai felmérés levezetett térképei közé, mivel nem a nagyobb (1 : 200 000, 1 : 75 000) méretarányok levezetésével készültek, azok szelvényezésével összefüggést nem mutatnak.

Bonne-féle vetületben készült, eredetileg 30 szelvényből állt, ám még az első kiadás ideje alatt 45, majd 1918-ban 54 szelvényesre bővítették. A történelmi Magyarország területére 10 szelvény esik. A szelvénybeosztás a földrajzi fokhálózattól független, a térképek egyenlő nagyságú téglalapok, méretük 39 × 33 cm, egy szelvény 72 394 km² területet fed. Az Alberts-féle vetületben az ország területéről 4 db szintvonalas szelvény készült el, egy szelvény mérete 47 × 47 cm, ami 96 000 km² területet fed le.

A hétszázötvenzres szelvényeket eredetileg 4 színben nyomtatták: fekete síkrajzzal, piros úthálózattal, kék vízrajzzal és csíkozott, barna domborzatrajzzal. A szelvények jelölése a kereten kívül, a bal felső sarokban található, a szelvényen szereplő kiemelt helységnevek pedig középen. A kereten a földrajzi fokhálózatot 1 fokként jelölik (kezdőmeridián Ferro), a kereten kívül szerepel a csatlakozó szelvények megnevezése, alul középen a méretarány, alatta a kiadó, kétoldalt az aránymérték km- és földrajzimérföld-beosztással. Jobb alsó sarokban a szelvény első megjelenésének dátuma, alatta pedig a „Nachträge” (kiegészítések), ill. a „Teilweise berichtigt” (részbeni helyesbítés) évszáma.

A hétszázötvenzres szelvények úgynevezett hipszometrikus változata is ismert, amely jól érzékelteti a magassági viszonyokat. A szintvonalakat 150, 300, 500, 700, 1000, 1300, 1600, 1900, 2300, 2600, 2900 és 3200 méterenként jelölték, a köztük levő területet színek-

kel töltötték ki. Alul, a térkép keretén kívül adták meg a színskálát (a hegy- és dombvidéket a barna, a síkvidéket a zöld különböző árnyalataival jelölték). A hipszometrikus változatok 1892-ben jelentek meg, csaknem az egész történelmi Magyarország területére.³²

6. Összegzés

A Monarchia felbomlásával ezek a térképek, térképművek alapanyagul szolgáltak az új utódállamok számára. Az 1919-ben önállóvá vált magyar katonai térképészetnek a III. katonai felmérés képezte az alapját – különböző eljárások útján történő helyesbítésekkel, méretarány-transzformálásokkal – az 1949-ig kiadásra kerülő térképeknek. Az új délszláv állam térképészete is magas fokon vitte tovább a Bécsi Katonaföldrajzi Intézet örökségét.

JEGYZETEK

1. A terület történetéről lásd Gulyás László (2009) A Bánság a török kiűzésétől 1918. In: Horváth Gyula (szerk.): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus. Pécs–Budapest. 25–44. old.
2. Kókai Sándor (2004): A Bánát fogalma és határainak változása 1779-ig. In: Természettudományi Közlemények 4. kötet. pp. 179–194. (szerk.: Kókai S.) Nyíregyháza.
3. Suba János (2009): A határörvidék – határvédelem a földrajzi térben, In: A Virtuális Intézet Közép-Európa kutatására (VIKEK) évkönyve 2009, (szerk.: Gulyás L.–Száva F.–Keczer G), Szeged–Kaposvár 2009., pp. 255–260. Nagy Mariann: A Délvidék, mint geopolitikai puffer. In: Kókai S. (szerk.): A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza 61–177. old.
4. Csüllög Gábor (2009/a): A középkori Magyarország regionális tagolódása. In: Közép-Európai Közlemények II. évfolyam 4–5. szám 2009/4–5. No. 6–7. pp. 64–71., Csüllög Gábor (2009/b): Történeti régiók két földrajzi térben (Délvidék: Kárpát-medence és/vagy Balkán). In: A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) Évkönyve Szeged-Kaposvár. 268–273. old. Csüllög Gábor (2007): Regionális ütközőterek a Délvidéken (a 19–21. századi folyamatok történeti gyökerei. In: Gulyás L.–Gál J. (szerk.): Európai kihívások IV. Nemzetközi tudományos konferencia. Szegedi Tudományegyetem Mérnöki kar, Szeged. 601–605. old.
5. A befolyásolás legfontosabb eszköze a betelepítés volt, erről lásd Marjanucz László (2002): Adalékok a Habsburg berendezkedés és telepítés bánsági történetéhez. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti tanulmányok (Studia Historica). 8. köt. Szeged. 5–16. old.; Marjanucz L. (2003/a): Autonómia és regionalitás összefüggései a Temesi Bánság 18. századi történetében. In: Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.). Autonóm közösségek a magyar történelemben. Kiskunfélegyháza, 2003. 107–119. old.; Marjanucz L. (2003/b): A Temesi Bánság településtörténetéhez. In: Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. Szeged. 131–135. old.
6. A Bánság térképezéséről először Jankó Annamária irt. Lásd: Jankó Annamária (2006): A Temesi Bánság térképezése a XVIII. században In: Kókai Sándor (szerk.) A Délvidék történeti földrajza Nyíregyháza. 75–84. old.
7. A térkép címe: Johann Christoph Müller: Augustissimo Romanor. Imperatori Josepho I. Hungariae Regi Invictissimo Mappam hanc Regni Hungariae propitiis elementis fertilissimi cum adjacentibus regnis et provinciis nova et accuratiori forma ex optimis schedis collectam. Wien, 1709. A térkép 4 szelvényből áll, egy szelvény mérete: 75 × 55,5 cm. HT jelzet: B IX a 491.
8. A térkép címe: Der Temesvarer Bannat. Abgetheilt in seine Districte, aufgenommen und abgemessen auf hohen Befehl Ihrer Hochfürstlichen Durchlaucht des Prinzen Eugenii von Savoyen... Wien, Kriegsarchiv, KA jelzete: B IX a 554., A Hadtörténeti Térképtárban eredeti méretű színes fénymásolata található HT jelzet: B IX a 1166,
9. Ignatz Müller: Mappa geographica novissima Regni Hungariae divisi in suos Comitatus... Wien, 1769. 12 szelvény, egyenként 85x57 és 85x36 cm. HT: B IX a 513. A térképről bővebben: Suba János: PANNONIA, katonai térképeken, 2. Müller Ignác /1727–1804/és térképe „IN: Pannon tükör 5. évf. 2. szám 2000. (Főszerk: Pék Pál) Nagykanizsa. 52–55. old.

10. A térkép címe: Original-Aufnahmskarte des Temesvárer Banats, ausgeführt in den Jahren 1769–1772 unter der Direction des Obersten Elmpt des Generalquartiermeisterstabes, Kriegsarchiv, KA jelzet: B IX a 577, HT jelzet B.IX.a 577.(fekete-fehér kicsinyített fotómásolatok), ill. B IX a 1132, színes, eredeti méretű fénymásolatok.
11. A többi területet 1777-ben 4 járásra osztották. 1778-ban a Temesi Bánságot (kivéve a két határ- ezred területét) közigazgatásilag is a Magyar Királysághoz csatolták és három vármegyére (Temes, Torontál, Krassó) osztották.
12. A térkép címe Walachisch-Illyrisches Grenz-Regiment, aufgenommen und gezeichnet von denen unter der Direktion des Oberstleutnant von Wegler des Generalquartiermeisterstab angestellten Offizieren. Kriegsarchiv, KA jelzet: B IX a 602, HT: ua.
13. A térkép címe: Plan des Temeswarer Bannaths, eingetheilt in 11 Districts... Diese Charte ist unter der Direction des Herrn Obristen Baron v. Elmpt durch verschiedene Offiziere von Anno 1769–1772 ökonomisch aufgenommen worden und von denen Sectionen in diesem Masstab reduziert worden, durch Christoph Glaser, Unterlieutenant von Marschall. Anno 1773. Kriegsarchiv, KA jelzet: B IX a 578. HT jelzet B IX a 578 (eredeti).
14. A térkép címe: Andreas Neu: Geographische Charte des Königreichs Hungarn. Kriegsarchiv, KA jelzet: B IX a 528., HT jelzet: B IX a 1120. Eredeti méretű színes fénymásolat. A térképet három kéziratos példányban rajzolták meg, ellentétben a többi levezett térképpel, amelyek többnyire 1 példányban készültek. Egy példány a magyar-erdélyi Kancellária, a másik a Helytartótanács, a harmadik az erdélyi Gubernium számára készült.
15. A méretarány választása azt is szolgálja, hogy a titkos katonai térképekkel (felmérési szelvények és a levezetett méretarányok egyaránt) minél kevesebb összefüggés maradjon. Az 1 : 192 000. méretarány nem kerek számú hányada a felmérési méretarányoknak.
16. A térkép címe: Geographische-Charte des Temeswarer-Bezirks im Königreich Hungarn. 1787. Kriegsarchiv, KA jelzet: B IX a 579. 16 szelvény + 1 füzet. HT jelzet: B IX a 1174. Eredeti méretű színes fénymásolat (a másolat a KA B IX a 580 jelzetű változatáról készült)
17. A térkép címe: Charte vom Bannat. Kriegsarchiv, KA jelzet: B IX a 581. 2 szelvény. HT jelzet: ua. Eredeti méretű színes fénymásolat.
18. Kriegsarchiv, KA jelzet: B IX a 517. HT jelzet: B IX a 1161. Eredeti méretű színes fénymásolat.
19. Térkép címe: Ludwig August Fallon: Das Oesterreichische-Kaiserthum mit betrachtlichen Theilen der angrenzenden Staaten. HT jelzet B IX a 9.
20. A felmérés címe: Aufnahmskarte des Königreiches Ungarn (a Magyar Királyság felmérési térképe). Kriegsarchiv KA jelzet: B IX a 530. HT jelzet: ua., eredeti méretű, egyszínű másolatok, valamint B IX a 1124., eredeti méretű, színes fénymásolatok.
21. Suba János: Magyarország második katonai felmérése IN: Pannon tükör 2001. 6. évf. 1. szám (Főszerk: Czupik Gyula) Nagykanizsa. 69–72. old.
22. A térképmű címe: Spezialkarte des Königreiches Ungarn (A Magyar Királyság részletes térképe). Militärgeographisches Institut, Wien, 1869–1881. (Címlap, 141 szelvény, egy áttekintő térkép; egyszínű rézmetszet) HT jelzet: B IX a 531/1–4. Több kiadásban, albumba kötve, hajtogatva, szelvényenként tárolva.
23. A térkép címe: Emanuel Friedberg: General-Karte de Vojvodschaft Serbien und des Temescher Banates dann der vier Granzregimenter Peterwardeiner, Deutsch–Banater, Illirisch–Banater und Roman–Banater. G. Q. St., Wien, 1853. HT jelzet: B IX a 574.
24. A térkép címe: General-Karte des Oesterreichischen Kaiserstaates Militargeographisches Institut, Wien 1856. HT jelzet: B IX a 17. Hajtogatott formában, dobozban tárolva.
25. A ferói meridiánrendszer a Kanári szigetek legnyugatibb szigetére (Ferro[-Hierro]) meghatározott kezdőmeridiánra (ny. h. 17° 39' 46'') épült, egészen 1918-ig, kizárólag a ferói kezdőmeridiánt használták.
26. Suba János (2004): Osztrák-magyar Monarchia katonai térképei (A tiszt legfontosabb segédeszköze) In.: „Boldogtalan hadiidők...” avagy: ami a „boldog békeidők” után következett 1914–1918 (Szerk.: Ravasz István) Petit Real Könyvkiadó. Budapest. 248–252. old.
27. A térképmű címe Spezialkarte der Österreichisch–Ungarischen Monarchie HT jelzet: B IX a 33. Sok kiadásban, többféle formában (hajtogatva, szelvényenként, albumba kötve).

28. Suba János (2005): A Honvédség térképei IN: „...És Újfent hadiidők! (avagy a „boldog békeidők” nem térnek vissza) 1939- 1945 (Szerk.: Ravasz István) Petit Real Könyvkiadó. Budapest. 328–332. old
29. A térképmű címe: Generalkarte von Mitteleuropa 1:200 000., HT jelzet: B II a 39. Sok kiadásban, többféle formában (hajtogatva, szelvényenként, albumba kötve).
30. Suba János: Jász-Nagykun- Szolnok vármegye a katonai térképeken 1782-1950 IN: TISICUM Jász-Nagykun- Szolnok megyei múzeumok évkönyve. (XII. kötet) Szolnok, 2001. 367–385. old.
31. A térképmű címe: Übersichtskarte von Mitteleuropa, HT jelzet: B II a 26. Sok kiadásban, többféle formában (hajtogatva, szelvényenként, albumba kötve).
32. Suba János (2008): A magyar katonai térképészet IN: Hazánk dicsőségére 160 éves a Magyar Honvédség.(Főszerk.: Holló József). Budapest. 61–472. old.; Suba János (2009): A határörvidék – határvédelem a földrajzi térben, In. A Virtuális Intézet Közép-Európa kutatására (VIKEK) évkönyve 2009, (szerk.: Gulyás L.–Száva F.–Keczer G.), Szeged–Kaposvár. 255–260. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Csüllög Gábor (2007): Regionális ütközőterek a Délvidéken (a 19–21. századi folyamatok történeti gyökerei. In: Gulyás L.–Gál J. (szerk.): Európai kihívások IV. Nemzetközi tudományos konferencia. Szegedi Tudományegyetem Mérnöki kar, Szeged. 601–605. old
- Csüllög Gábor (2009/a): A középkori Magyarország regionális tagolódása. In: Közép-Európai Közlemények II. évfolyam 4–5. szám 2009/4-5. No. 6–7. 64–71. old.
- Csüllög Gábor (2009/b): Történeti régiók két földrajzi térben (Délvidék: Kárpát-medence és/vagy Balkán). In: A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) Évkönyve 2009. Szeged–Kaposvár, 268–273. old.
- Gulyás László (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918. In: Horváth Gyula (szerk.): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus. Pécs–Budapest. 2009. 25–44. old.
- Jankó Annamária (2006): A Temesi Bánság térképezése a XVIII. században In: In Kókai Sándor (szerk.) A Délvidék történeti földrajza Nyíregyháza. 75–84. old.
- Kókai Sándor (2004) A Bánát fogalma és határainak változása 1779-ig. IN: Természettudományi Közlemények 4. kötet. 179–194. old. (szerk.: Kókai S.) Nyíregyháza.
- Marjanucz László (2002): Adalékok a Habsburg berendezkedés és telepítés bánsági történetéhez. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti tanulmányok (Studia Historica). 8. köt. Szeged. 5–16. old.
- Marjanucz László (2003/a): Autonómia és regionalitás összefüggései a Temesi Bánság 18. századi történetében. In. Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.). Autonóm közösségek a magyar történelemben. Kiskunfélegyháza. 107–119. old.
- Marjanucz László (2003/b): A Temesi Bánság településtörténetéhez. In. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. Szeged. 131–135. old.
- Nagy Mariann (2006): A Délvidék, mint geopolitikai puffér. In. Kókai S. (szerk.): A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza. 161–177. old.
- Suba János (2004): Osztrák–Magyar Monarchia katonai térképei (A tiszt legfontosabb segédeszköze) IN: „Boldogtalan hadiidők...” avagy: ami a „boldog békeidők” után következett 1914–1918 (Szerk.: Ravasz István) Petit Real Könyvkiadó. Budapest. 248–252. old.
- Suba János (2005): A Honvédség térképei IN: „...És Újfent hadiidők! (avagy a „boldog békeidők” nem térnek vissza) 1939–1945 (Szerk.: Ravasz István) Petit Real Könyvkiadó. Budapest. 328–332. old.
- Suba János (2006): Magyarország második katonai felmérése In: Pannon tükör 2001. 6. évf. 1. szám (Főszerk: Czupik Gyula) Nagykanizsa. 69–72. old.

Gál Zoltán:*

A HELYI BANKOK ARANYKORA: BANKKÖZPONTOK A BÁNSÁGBAN A 20. SZÁZAD ELEJÉN

GOLDEN AGE OF LOCAL BANKING: BANKING CENTRES IN THE BANAT IN THE EARLY 20TH CENTURY

ABSTRACT

This paper examines the impact of the Hungarian banking system on regional and urban development in the early 20th century Banat (South-east Hungary), when local banks were important territorial elements of the financial space closely connecting to regional economic structures. The basic concept of the survey is that there is closer connection not only between the banking sector and the economy as a whole, but between the banking sector and urban development as well. We considered the spatial breakdown of capital flows and stocks (deposits and assets) are one of the most important indicators of the regional and urban transformation. Besides studying the regional characteristics of the local money-markets on the basis of the territorial breakdown of the banking aggregates, the paper analyses the urban network in the early 20th century according to the cities' banking function in order to identify those groups of towns together with their hierarchical order, which became the driving force in the modernization, as well as those too played less determinant role in the economic development.

The survey gives the opportunity not only to analyze the regional breakdown of the banking network, but to compare the economic and urban development of the banking centres, in Bánát, which was one of the most dynamically developing region of Hungary. We argue that spatial differences of per capita banking assets clearly showed the economic rise of Hungary's South-east region. The territorial differences in per capita assets unanimously indicated the economic rise of the eastern regions, which resulted in the falling positions of the western territories, which modernized earlier, despite their development progress. The most dynamic cities alongside of the market-line (Arad, Temesvár and Nagyvárad) as industrial and financial and commercial centres as counter pole cities, were playing an important role in the spatial diffusion of modernisation and it is not by accident that Hungary's biggest provincial 'banking centres' were located in this zone. Geographical studies verify the existence of an innovation zone situated alongside the market-line having serious impacts on the dynamism of the economic environment and urbanisation zone consisting of a coherent urban-belt of the East-Hungarian region. The paper contributed to dispel the long-established stereotypes of developed Western (Transdanubia) and underdeveloped Eastern (Great Plain) regions. This is supported by the fact that the most important provincial banking centres located alongside the eastern market-line ("innovation zone") of the Great Plain achieved the most dynamic development also in the banking sector in contemporary Hungary.

1. Bevezetés

A nemzetközi várostörténeti kutatások a sikeres paradigmaváltás következtében – felismervén azt, hogy az elmúlt másfél-két évszázadban a városok szerepe a gazdaságban, társadalomban és a kultúrában hihetetlenül felerősödött – a tér- és időbeli vizsgálatoknak új

* Tudományos főmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, egyetemi docens, Kaposvári Egyetem, Gazdaságtudományi Kar.

dimenziót adva, a városhálózat országokként jellegzetes, a regionális keretből kiemelkedő hierarchikus rendszerét választották vizsgálódásaik keretéül.¹ A komparatív várostörténeti kutatások a vizsgált városokat kiemelik a helyi közegből, és országos vagy nemzetközi szinten is összevethetővé teszik a helyi gazdaság és társadalom vizsgálatát, következtetésként hidat építhetnek a regionális sajátosságok vizsgálatát mellőző nemzettörténet és az összehasonlító módszereket gyakran nélkülöző helytörténet között. A rokontudományok által kimunkált városszociológiai, településgazdaságtani, településföldrajzi, illetve történeti földrajzi kutatási módszerek csak a legutóbbi időben kerültek be a várostörténeti kutatások „mainstreamjébe”.²

Tanulmányunkban a történeti földrajz vizsgálati módszertanát alkalmazva a magyarországi pénzügyi hálózatnak a városfejlődésre, szűkebben a városhálózat hierarchikus rendjére gyakorolt hatását elemzem az Alföld keleti vásárvonala mentén, szűkebb értelemben a 20. század Bánság régiójában. A Bánságra vonatkozó vizsgálatok területi lehatárolásaként a Tisza–Maros szöge korabeli statisztikai régiójának vármegyéit választottuk.³ A vizsgálat támaszkodik egy korábbi, a dualizmus kori városhálózat banki funkcióit bemutató vizsgálatunkra, amelyben a magyarországi városok hierarchikus rangsorát és térbeli rendjét a Christaller-i központi helyek modelljét felhasználva állítottuk fel. Ennek keretében a banktőke területi megoszlását, a megtakarítások és a hitelállomány változásának regionális sajátosságait, a banki szolgáltatások hierarchiaképző és városfejlesztő hatásait, valamint a bankközpontok területi átrendeződésére ható tényezőket vizsgálta.

2. Vizsgálati keretek: A magyarországi városhálózat banki funkciói a dualizmus korában

A témakörben korábban született elemzéseink alapkoncepciójául annak a hipotézisnek a szem előtt tartása szolgál, hogy a múlt század végi hazai urbanizáció is szoros kapcsolatban állt a modern bankrendszer fejlődésével.⁴ A másik megválaszolandó kérdés pedig az: miért is válhatott a hitelrendszer a hazai városfejlődést dinamizáló ágazattá? Az összehasonlító banktörténeti vizsgálatok szempontjából a kutatások meghatározó tényezője a területi bontású bankstatisztikai adatok hozzáférhetősége, illetve az a tény, hogy a korabeli bankrendszernek relatíve nagyobb volt a jelentősége gazdaságfejlesztésben, mint napjainkban. A vizsgálatok során támaszkodtam a Beluszky Pálnak az intézményi leltározás módszerét választó városhierarchia vizsgálataira, Bácskai Vera korábbi munkáira, illetve Michael Conzennek az amerikai városok banki kapcsolatait vizsgáló elemzéseire, de módszertani bázisként Walter Christaller német geográfus központi helyek elmélete szolgált.⁵

A városok gazdaságtörténeti vizsgálatát különösen indokoltta teszi, hogy egy-egy országrész (régió) gazdasági teljesítőképessége egyre inkább városainak teljesítményétől függött. A városok üzleti-pénzügyi szolgáltató funkcióinak vizsgálata azért is különösen fontos, mivel a fejlettebb banki, biztosítási, pénzügyi infrastruktúra hozzájárul a hitelrendszer és más üzleti-pénzügyi szolgáltatók által közvetített innovációs folyamatok elterjedéséhez, háttérül szolgálva a gazdasági-társadalmi modernizációnak. A pénzügyi tevékenység a regionális modernizáció fő forrásaként a modern kezelési technikák, vállalkozási formák elterjesztője, az infrastrukturális fejlesztés révén az urbanizációs jelleg emeltyűje, s így a pénzügyi szervezetek számára telephelyül szolgáló városok fejlődésében meghatározó szerepet játszanak a hitelintézetek. A városi gazdaság fejlődése és az urbanizáció is az anyagi feltételek által erősen meghatározott folyamat. A 20. század elejére már kiteljesedő bank- és takarékpénztári hálózat révén elsősorban városaink váltak pénzügyi centrumokká, így a pénzügyi szervezetek működése a magyarországi városiasodásnak is serkentője

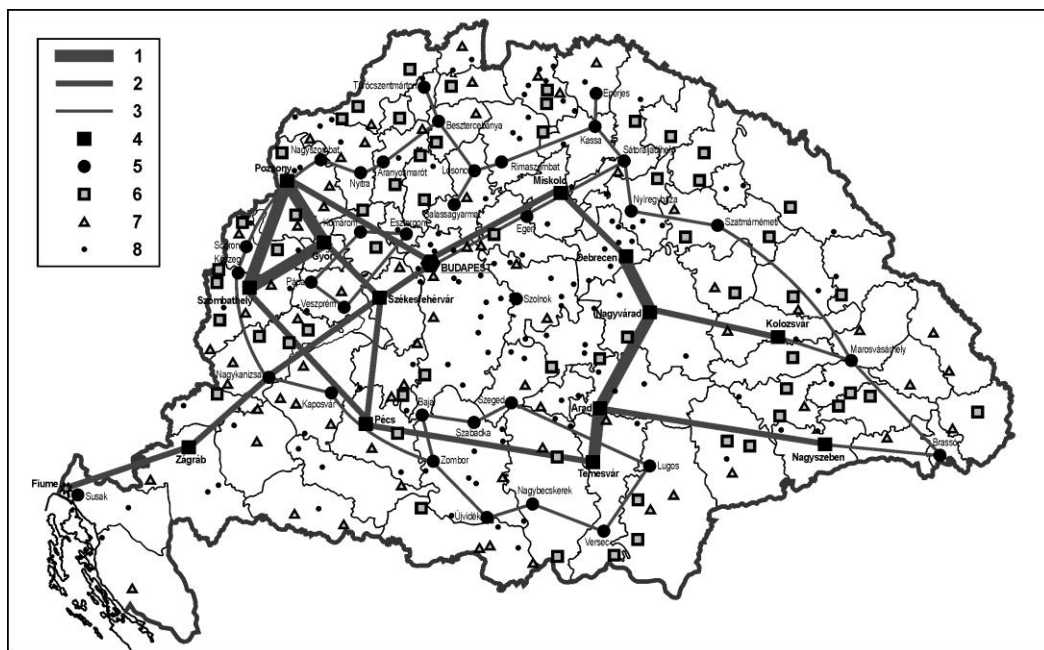
volt. Éppen ezért a hitelrendszeren belüli tőkeáramlás térbeli dimenzióinak a történeti aspektusú vizsgálata fontos mutatója lehet az átalakuló és polgárosodó városhálózatnak is. A bankrendszer fejlődésének, illetve a hazai regionális és városfejlődésre gyakorolt hatásainak a vizsgálata már a dualizmus korában is időszerű:

Egyfelől, mert a kelet-európai gazdaságfejlődésben a bankok közvetítő szerepe erősebb volt a 19–20. század fordulóján, ugyanis a megkésett fejlődés következtében a gazdasági modernizációhoz szükséges tőkeforrások biztosítása és átcsoportosítása elsősorban a pénzintézeti rendszeren keresztül ment végbe.⁶ A pénzintézetek korabeli szerepvállalása nem korlátozódott a pénzügyi szférára. A kiépített vállalati hitelkapcsolatok, ipari alapításokban való szerepvállalás, s bizonyos személyi összefonódások is segítették a banki és az ipari szektor kapcsolatainak az elmélyülését.⁷

Másfelől nemcsak a bankszektor és a gazdaság, de a bankszektor és a területi fejlődés között is szorosabb volt a kapcsolatrendszer. A bankhálózat struktúrájában elsődlegesen a helyi és regionális alapítású pénzintézetek domináltak. A regionális bankközpontként való funkcionálás, mint az egyik legjelentősebb városi szerepkör meghatározó volt a századforduló vidéki nagyvárosainak fejlődésében.⁸ Az országban tehát önálló pénzintézetek sűrű hálózata létezett, s gyakorlatilag minden városban, nagyobb községben volt valamilyen hitelintézet,⁹ miközben a tőkeerő és a bankműveletek döntő hányada akkor is a 15 budapesti nagybankban koncentrált. A szakirodalom gyakran emlegeti bankrendszerünk egyik fő jellemzőjeként a hitelintézeteknek rendkívüli nagy számát. A banksűrűség terén a bankok és takarékpénztárak hálózata alapján Magyarország a „magas” sűrűségű európai országok kategóriájába került a 20. század első évtizedének végére.¹⁰ Ugyanakkor a nagyszámú intézetalapítás és a korai bankfejlődést jellemző sűrűbb hálózat megfelel a formálódó modern pénzügyi rendszer bankorientált fejlődési szakaszának. A dualizmus korának bankrendszeré egybeesett ezzel a fejlődési szakasszal, amelyet a helyi, regionális beágyazottságú és jelentőségű bankok, takarékpénztárak és hitelszövetkezetek az ún. „egyfiókos” pénzintézetek rendszerén (unit banking) nyugodott. A pénzintézetek helyi beágyazottságából fakadóan ebben az időszakban a bankok társadalmi szerepvállalása, városépítő és mecénási tevékenysége is sokkal intenzívebb volt, mint napjainkban. Ugyanakkor Budapest nemzeti bankközponttá válása, illetve az országos bankpiac szerepének erősödése, de a folyamat gyökerei A bankpiac természetes koncentrációjának – a fővárosi bankok országos fiókhálózata kiépítésének és a vidéki pénzintézetek affiliálásának – gyökerei a századfordulóig visszanyúlhatnak.¹¹

A századelő városhálózatát a városok pénzintézeti funkciói alapján elemeztük abból a célból, hogy meghatározzuk azon városok körét és hierarchiáját, amelyek a modernizáció aktív formálói vá váltak, valamint azokat is, amelyek kevésbé játszottak meghatározó szerepet az ország gazdasági fejlődésében. Nemcsak a bankhálózat területi elhelyezkedését, hanem a pénzintézeteknek és a bankároknak a városfejlődésre gyakorolt hatásait, illetve szerepét vizsgáltam a banki mérlegadatok alapján lehatárolt mintegy 900 település példáján.¹² Az elvégzett, 1909-es adatokon alapuló számítások alapján a bankhálózat szintjén is világosan azonosítható a 175, banki funkcióval rendelkező város hierarchikus csoportjai.¹³ A legjelentősebb regionális bankpiacok a legdinamikusabban fejlődő vidéki városaink voltak. Ezek a Dunántúl és a Nyugat-Felvidék sűrű településhálózatú vidékének a „gyűjtőpontjaiban” (Pozsony, Győr, Pécs, Székesfehérvár, Szombathely), illetve az Alföld peremi vásárvonalak mentén (Miskolc, Temesvár, Nagyvárad, Arad, Debrecen) helyezkedtek el. Erdély, illetve Horvátország elmaradottabb régiójában csak egy-egy, szigetszerűen kiemelkedő regionális központ alakult ki (Kolozsvár, Nagyszeben, Zágráb). A 13 regionális bankcentrum területi eloszlását és jelentőségét megvizsgálva az alábbi következtetésekre jutottunk (*1. ábra*):¹⁴

1. térkép. Magyarország városhierarchiája a pénzintézeti funkciók alapján 1910-ben
 Map 1. The Hungarian urban hierarchy based on central-place banking functions in 1910

Jelmagyarázat: 1 – Innovációs zóna; 2 – A regionális pénzintézeti központok „belső gyűrűje”; 3 – A II. rendű pénzintézeti központok „külső gyűrűje”; 4 – Regionális pénzintézeti központok; 5 – II. rendű pénzintézeti központok; 6 – III. rendű pénzintézeti központok; 7 – IV. rendű pénzintézeti központok; 8 – Pénzintézeti szerepkörrel nem rendelkező városi funkciójú település

Forrás: a szerző szerkesztése, Gál (1998)

1. A regionális bankközpontokat számba véve megállapítható, hogy a századelőn nemcsak több volt belőlük, de a jelentőségbeli differenciák is nagyobbak voltak közöttük, mint a két világháború közötti időszakban.
2. A pénzintézeti központi funkciók nagyobb városokba való tömörülése a pénzintézeti innováció erős térbeli koncentráltságát tükrözi. A századfordulóra kialakult a városrendszer jellegzetes „több gyűrűs” konfigurációja, amelyben a legjelentősebb bankcentrumok az ország központi területeit határolták körül, a peremvidékekről a központi régiók irányába lehúzódnak.¹⁵ Ez a térbeli elhelyezkedés részben azzal a ténnyel is magyarázható, hogy a modernizáció a Kárpát-medence termékenyebb, túlnyomórészt magyarok által lakott központi részein volt a legeredményesebb; ezzel szemben a – főként nemzetiségi területnek számító, a mezőgazdaságnak szűkös feltételeket kínáló – városhiányos peremvidékek polgárosodásának a színvonala nem érte el a magterületekét, s ezek a perifériák mind a gazdaság színvonala, mind pedig a lakosság kultúrszínvonala alapján hátrányos helyzetűek voltak.¹⁶
3. A vizsgálatokból az is kitűnt, hogy az országon belüli regionális fejlődés különbségei nem szolgáltattak elégséges magyarázattal a városok eltérő fejlődésének megértéséhez, hiszen a városrangsorunk csúcsán elhelyezkedő települések élesen kiemelkedtek a regionális keretektől. Így a hazai régiók és a területükön fekvő városok fejlettségi színvonala gyakran nem esett egybe. A leggyorsabban fejlődő regionális centrumok az ország keleti-délkeleti régiójában helyezkedtek el.¹⁷ A vizsgálatok külön elemezték a kelet-magyarországi innovációs zóna mentén, illetve a nyugat-magyarországi innovációs háromszögben elhelyezkedő dinamikus regionális pénzintézeti centrumo-

kat, a városhálózat II. rendű pénzintézeti központjait, az egyes régiók bankhálózati struktúráját, illetve a belső-alföldi mezővárosok pénzügyi modernizációjának sajátosságait. A kelet-magyarországi régióban egy Miskolctól – Szatmárnémetin, Nagyváradon, Aradon és Temesváron át – Versecig húzódó összefüggő városi övezetben a gazdasági és urbanizációs fejlődés környezetére is kisugárzó dinamizmusát mutató ún. innovációs zóna jött létre.

3. A pénzintézeti szektor szerepe a Bánság modernizációjában

3.1. A vásárvonal menti dinamikus városöv születése

A szakirodalomban gyakran belső perifériaként aposztrofált Alföld magterületein elhelyezkedő tradicionális mezővárosok fejlődési dinamikája a gazdasági-társadalmi-települési szerkezet mássága miatt is elmaradt az alföld keleti, délkeleti peremének dinamikusan fejlődő városövezetétől.¹⁸ A leggyorsabban fejlődő regionális centrumok az alföldi régió keleti peremén, azon belül is Bácska, a Bánság és az egykori Partium régiójában található. Nem véletlen tehát, hogy az ország 10 legnagyobb pénzintézeti vagyonnal és betétállománnyal rendelkező korabeli bankcentruma közül hat az alföldi régióban, illetve a peremén futó vásárvöbben helyezkedett el.

A kelet-magyarországi városi övezet földrajzi elhelyezkedésének legszembevetőbb sajátossága, hogy az Alföld keleti peremén kialakult vásárvonallal majdnem teljesen egybeesett, s a városi övezet innovációs centrumai egyben a régió gazdasági térszerkezetében már a 14–17. században kialakult vásári övezet hagyományos piacközpontjai voltak. A tradicionális vásárvárosok azáltal, hogy eltérő természeti és gazdasági jellegű tájak (hegységkeret és a központi medencerendszer) „érintkező vonalán” helyezkedtek el, már a középkorban is plusz helyzeti energiákkal, kiterjedtebb vonzáskörzettel, nagyobb települési potenciállal, illetve gazdasági jelentőséggel bírtak. A kelet-magyarországi vásárvonal mentén elhelyezkedő, gyorsan iparosodó kereskedelmi gócpontok a pénzintézeti innovációk elterjesztésében a helyi piac keretein felülemelkedve nagyobb területen, szinte az egész keleti régióban éreztették hatásukat. A regionális központok banki mérlegadatainak a többi város hasonló mutatóival történő összevetése után megfogalmazódhat az az állítás, hogy a pénzintézeti szempont alapján felállított városi rangsor csúcsán elhelyezkedő centrumok (Arad, Temesvár, Nagyvárad) szerepe saját régiójuk fejlesztésében, annak periferikus helyzetének felszámolásában sokkal nagyobb volt, mint az ország bármely más vidéki nagyvárosának.¹⁹

A kelet-magyarországi regionális központok fejlődése a kiegyezést követő évtizedekben gyorsult fel igazán. A 19. század derekáig az Alföldön szórtan elhelyezkedő, elsősorban az agrárkereskedelemben érdekelt mezővárosok, folyó menti piacközpontok játszottak fontosabb szerepet a városhálózaton belül.²⁰ A 19. század második felétől az urbanizációs folyamat felgyorsulása, a kiépülő vasúthálózat indított el jelentős szelekciót a korábban szórtan elhelyezkedő agrárpiai központok között, melynek következtében elsősorban a vásárvöb – vagyis az Alföld peremének – kereskedelmi centrumai váltak vasúti csomópontokká és fokozatosan gyáripari központokká. A vasúthálózat kiépítésével alapvetően megváltoztak az agrártermelés helyi feltételei, melynek következtében csak azok az alföldi városok modernizálódtak igazán, amelyek sikeresen átalakították gazdasági szerkezetüket, s az őstermelés, illetve az egyoldalú agrárkereskedelmi funkció jelentőségének csökkenésével egyidejűleg iparosodtak, s így a városi funkciók szélesebb körét tudták megszerezni.²¹

2. térkép. Magyarország vásárvonalai és városainak funkcionális kategóriái 1920-ban

Map 2. Market-lines and functional urban typology of the Hungarian towns in 1920

Jelmagyarázat: 1 – Vásárvárosok különböző termőterületek határán; 2 – Vásárvonal; 3 – Falusi jellegű mezőgazdasági központok; 4 – Nyugat-európai típusú városok;

5 – Még hasonló, részben mezőgazdaságibb jellegű gócpontok; 6 – Kisebb medencék központjai; 7 – Bányaközpontok; 8 – Útkereszteződéseknél épült városok; 9 – Réveknél és folyó-
átkelőhelyeken épült városok; 10 – Utak mentén épült városok; 11 – Hágókhoz közel épült városok

Forrás: Teleki Pál (1931)

A vásárvárosfejlődésének valódi gazdasági gyökerei a gazdaság átalakulása a kortárs monográfusok számára is nyilvánvalóak voltak: Arad „nagy kiterjedésű termékeny határának, élénk és kiterjedt kereskedelmének, iparának, valamint nagyforgalmú pénzintézeteinek köszönheti a város, hogy fejlődésre való hajlandósága csak a préri közepén nekilendült amerikai városokéhoz hasonlítható.... a kapitalisztikus termelés Temesvárott is megvetette lábát, s a város példája az ipar és kereskedelem mintaszerű városfejlesztő hatásának”.²²

Kelet-Magyarországon az iparosodás leginkább csak a vásárvonal sokoldalúan fejlett városaiban tudott városfejlesztő tényezővé válni, ahol az ipari szerepkör más funkciókhoz hasonló – de sohasem kizárólagos – súlyt képviselt. Az iparosodás ezekben a városokban helyi pénzintézetek bábáskodásával alapított iparvállalatokat hozott létre, amelyek a város és az ország gazdasági életébe bekapcsolódva tovább növelték a város jelentőségét a városrendszeren belül.²³ Nagyon sok helyi vállalat, méreteit tekintve országos viszonylatban is kiemelkedő volt: Aradon működött az ország legnagyobb szeszgyára, Temesváron pedig a legnagyobb cipőgyár (Turul), de a város gazdasági gépgyára és textilüzemei is jelentősek voltak. Nagyiparuk modernségét mutatta, hogy számos újítást az itt alapított üzemekben vezettek be elsőként, így a hazai buszgyártás is az aradi MARTA automobilgyárban indult meg 1913-ban.²⁴ A városok infrastruktúrája is gyorsan korszerűsödött, s belvárosaik egyértelműen városias külsőt öltöttek. A „magyar Manchesterként” is emlegetett Temesvár látványos urbanizációját nemcsak a city, a gyár, illetve a középosztályi lakónegyedek szegregálódása, az Európa megannyi modern városából megismert korszerű városszerkezet mutatta, hanem a kontinensen elsőként itt bevezetett (1884) villanyvilágítás is.²⁵

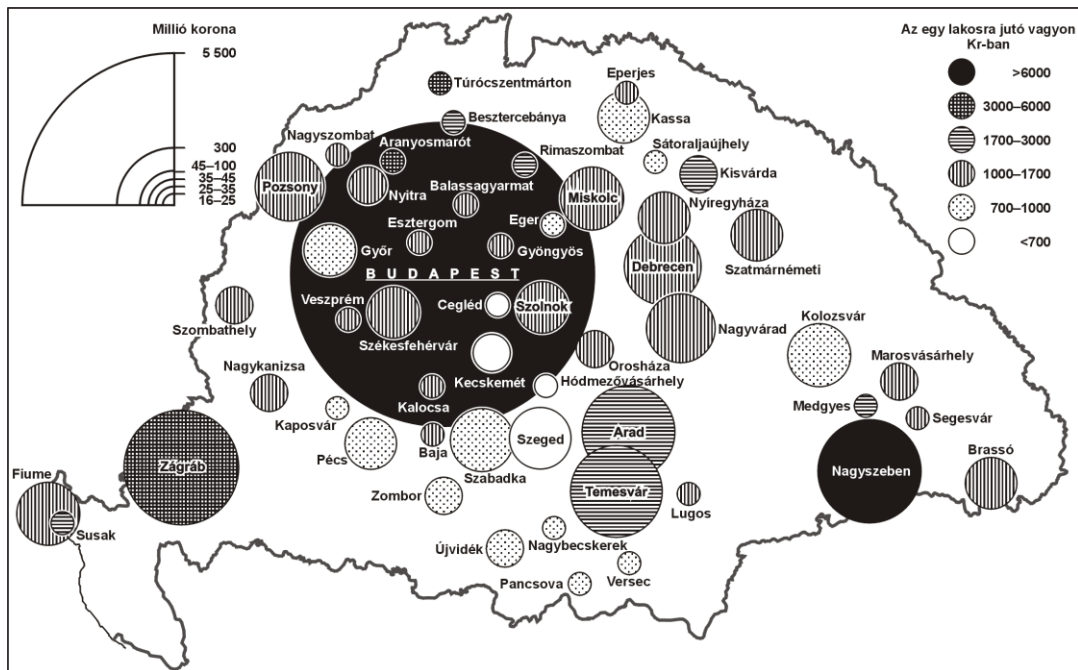
3.2. A regionális bankközpontok szerepe a Bánság modernizációjában

Arra keressük a választ, hogy ebben a gyors városfejlődésben mennyire volt meghatározó jelentőségük a helyi pénzintézeteknek. A keleti országrészek regionális centrumai több megyére kiterjedő térségek ellátását végezték, s szerepük a vidék pénzintézeti kiszolgálásában banki központként sokkal nagyobb volt, mint a kereskedelmi és egyéb szolgáltatások szempontjából. Ennek oka, hogy egyrészt az volt, hogy a térség alsóbb szintű pénzintézeti központjai szinte teljesen hiányoztak, másrészt a korszakban nagy volt a tőke iránti kereslet, amit kielégíteni a még a jelentős bankközpontok segítségével is csak nehezen lehetett. Következésképpen a regionális központok bankjainak, mint „a kapitalizmus kovászainak”, meghatározó szerep jutott a keleti országrészek modernizációs felzárkóztatásában.²⁶ A kelet-magyarországi vásárvonal mentén elhelyezkedő, dinamikus fejlődést produkáló, gyorsan iparosodó, kereskedelmi gócpontok a pénzintézeti innovációk elterjesztésében, a helyi piac keretein túllemelkedve jóval nagyobb területen, az egész kelet–déli országrészben éreztették hatásukat.

A vizsgált régióban a hitelhálózat tekintetében Arad, illetve Temesvár volt a legfejlettebb. A betétállomány és a pénzintézeti vagyon volumenében Arad messze az első helyen állt, országosan a betétkoncentráció alapján, csak a főváros és Zágráb, a pénzintézeti vagyonok tekintetében pedig Budapest, illetve Nagyszében előzte meg. Megvizsgálva magyarországi városok pénzintézeti funkció alapján felállított 1909-es rangsorát, a betétforgalmi rangsorban Arad és Temesvár a 2., illetve a 4. helyen állt, míg a városok eszköz-nagyság szerinti hierarchiájában a 3. illetve a 4. helyet szerezték meg. Ez a két bánsági város a regionális központok élvonalában helyezkedett el megelőzve Pozsonyt, Kolozsvárt, Nagyváradot.

3. térkép. Magyarország városainak rangsora a pénzügyi vagyonok alapján 1910-ben

Map 3. Concentration of banking assets in Hungarian cities, 1910

Forrás: a szerző szerkesztése, Gál (2006)

A városok helyi bankpiaca virágzott, s nemcsak a betétforgalom és a pénzügyi vagyonyok mennyiségét tekintve vezették az országos statisztikát ezen városok bankjai, de a legmodernebb pénzügyi technikák (folyószámla) és a fiókhálózat kiépítésében is élen jártak. A sokszor alacsony alaptőkével megalakuló pénzügyi intézetek az országos kamatszintet meghaladó ígéreteikkel egymással is versengtek a más elhelyezési lehetőséggel is bíró, heverő pénzek felszívásában. A "keleti végeken" a fejlettebb nyugati vidékek gyakorlatával szemben irreálisan magas kamatokat fizettek a megszerzett takarékbetétekre, ugyanakkor a hiteleknel is viszonylag magas kamatokat számítottak le.²⁷ Növekvő jelentőségüket jól érzékelteti, hogy 1914-ben Budapest után Temesváron működött a legtöbb (32) hitelintézet, köztük sok modern ipari és kereskedelmi bank. Ezen városok legelső pénzügyi intézetei még az 1840-es években alapított takarékpénztárak voltak. A régió első pénzügyi intézetei az 1840-ben alakult Aradi Első Takarékpénztár, illetve az 1846-os alapítású Első Temesvári Takarékpénztárak voltak.

1. táblázat. Az első tíz vidéki város és Bánság bankközpontjainak rangsora a pénzügyi eszközállomány (vagyon) alapján, 1909-ben

Table 1. Ranks of the banking centres in the Banat by the credit institutions' assets in 1909

Városok banki eszköz- állomány szerinti rangsora	Pénzügyi vagyon korona	Városok banki központi funkciója	Jelentősegtöbblet* korona
BUDAPEST	5 262 000 000	BUDAPEST	2 968 000 000
1. Zágráb	296 000 000	1. Zágráb	277 277 000
2. Nagyszeben	217 500 000	2. Nagyszeben	209 563 107
3. Arad	131 000 000	3. Arad	116 029 658
4. Temesvár	126 000 000	4. Temesvár	108 804 465
5. Debrecen	111 000 000	5. Debrecen	89 023 227
6. Pozsony	86 480 000	6. Nagyvárad	68 691 947
7. Nagyvárad	83 900 000	7. Pozsony	67 941 149
8. Szeged	70 500 000	8. Fiume	49 695 978
9. Szabadka	67 700 000	9. Miskolc	57 304 217
10. Fiume	61 500 000	10. Szabadka	45 277 430
30. Nagybecskerek	24 600 000	33. Nagybecskerek	18 438 000
32. Versec	23 400 000	35. Lugos	17 963 134
37. Lugos	22 600 000	36. Versec	16 900 000
51. Pancsova	16 600 000	55. Pancsova	11 668 504
68. Oravicabánya	12 260 000	56. Oravicabánya	11 293 277
80. Zsombolya	10 480 000	75. Zsombolya	7 898 359
86. Fehértemplom	9 980 000	80. Fehértemplom	7 248 812
103. Nagykikinda	8 760 000	101. Nagykikinda	2 409 585

* A banki eszközök városok vonzáskörzetére eső hányadát mutatja

Forrás: Gál (1999)

Arad kiemelkedő pénzügyi funkcióit részben a város hatalmas tőkekoncentrációjának köszönheti, amely egyszerre mutatja a helyi bankok nagy betétvonzó képességét, valamint a külső tőkeforrásoknak a helyi gazdaságba történő sikeres behatolását is, másrészt a város és vonzáskörzete gazdasági struktúrájának, amely kedvező feltételeket és gazdasági környezetet teremtett a tőkeelhelyezés számára. A modernizációs átalakulásban

döntő szerepe volt az agrárkereskedelemben felhalmozott tőkének és a terménykereskedőkből kialakult polgárság vállalkozói stratégiájának, amely e tőkeforrásokat az ipari és kereskedelmi beruházások irányába csoportosította át. A gründolási korszakban igen sok később nagy jelentőségre szert tevő pénzintézet alakult: „A nagykereskedők és gyárosok egy tekintélyes része összeállott, s létrehozta a bankot, hogy az aradi kereskedelem és gyáripar pénzforgalmának közvetítője legyen”.²⁸ A részvényesek többsége Arad nagykereskedői és ipari vállalkozói közül került ki, de az alapítók között a környék nagybirtokosait is megtalálhatjuk. Az Első Aradi Takarékpénztár például üzleti összeköttetésben állt a legnagyobb helyi gyárakkal és kereskedő cégekkel, de hatalmas összegeket kölcsönzött a városi ingatlanokkal való kereskedelemre és házépítésre is. A bankok tevékenységi köre hamar kiszélesedett, egyre több intézet foglalkozott a hagyományos banki tevékenység mellett az ipari vállalatoknak nyújtandó rövidlejáratú hitelezéssel. Nagyon hamar kiépült tehát a hatalmas forgalmat bonyolító ipari és kereskedelmi bankhálózat, ahol a helyi eredetű tőke mellett a külső forrásokból származó tőkék is elhelyezésre találtak. (Az itt működő román érdekeltségű Victoria Takarékpénztár prosperitása a nemzetiségi burzsoázia vagyonosodását mutatta).

Hasonlóan dinamikus volt a temesvári pénzintézetek fejlődése is, kiheverve az 1873 krach okozta átmeneti visszaesést, mely három helyi bank bukását okozta, azonban 1910-re már több mint harminc hitelintézet által bonyolított banküzleti forgalom és a pénzintézeti vagyon nagysága szilárd alapot teremtett a regionális-innovációs centrumként való működéshez. Az alapító korszak termény nagykereskedői, malom és szeszyártulajdonosai, a magánpénzváltók vállalkozó társaságai több hitelintézetet hoztak létre, és megalapították a helyi tőzsde funkcióját is ellátó Lloyd társaságot is.²⁹ Az Osztrák–Magyar Bank által követett fióktelepítési politikának köszönhetően minden fontosnak ítélt magyarországi kereskedelmi centrumban/bankpiacon, így Temesváron már az 1850-es években, Aradon pedig 1879-ben nyitott fiókintézetet.³⁰ Az aradi, temesvári jegybank fiókok jövedelmezőségüket és forgalmukat tekintve 1909-ben, közvetlenül a legnagyobb üzleti forgalmú vidéki intézet, a debreceni után következtek, s a nagyváradi fiók forgalmát is csak a zágrábi intézet előzte meg.³¹

A legdinamikusabban fejlődő bánsági regionális bankközpontok hitelintézeti vonzáskörzetüket is kiterjesztették. Hitelintézeti kapcsolataik a hálózat kiépítettsége és szervezettsége folytán sokkal intenzívebbek voltak, s a központok banki szerepköreinek a kisugárzása sokkal nagyobb térségekre terjedt ki, mint más szektorok esetében megfigyelhető volt.³² Az aradi és temesvári pénzintézetek már az 1890-es években megkezdtek érdekeltségi körük kiépítését. Arad bankjai a környező vármegyékre (Arad, Csanád, Békés, Hunyad, Alsó-Fehér) kiterjedő pénzintézeti vonzáskörzetet építettek ki, amelyben részben az alacsony hitelintézeti sűrűség, részben pedig Arad városának hegemon szerepe miatt nem jött létre más fontosabb bankpiac, sőt a gyulafehérvári jegybanki mellékhelynek az aradi fiókhoz való csatolása is Arad banki vonzáskörzetének a terjeszkedését mutatta.³³ Temesvár pénzintézetei leginkább a déli országrész területén építettek ki affiliációs kapcsolatokat, illetve, s részben ennek is köszönhető, hogy a Bánság hitelintézeti hálózatának sűrűsége országosan is kiemelkedő volt; majdnem minden településére jutott valamilyen hitelintézet, amelyek a temesvári bankpiac meghatározó szerepe miatt relatíve csak gyér forgalommal működhettek.

A keleti régióban egy, Debrecenről Nagyváradon, Aradon és Temesváron át Versecig húzódó összefüggő városi övezet és a gazdasági és urbanizációs fejlődés környezetére is kisugárzó dinamizmust mutató ún. innovációs zóna meglétét támasztják alá a bankföldrajzi és a gazdaságtörténeti vizsgálatok is. A kelet-magyarországi városi-innovációs övezet földrajzi elhelyezkedésének legszembeűnőbb sajátossága is abban rejlik, hogy majdnem telje-

sen egybeesett a Tiszántúl és Erdély határán kialakult vásárvonalal. A tradicionális vásárvárosok azért, hogy eltérő természeti és gazdasági jellegű tájak "érintkező vonalán" helyezkedtek el, többlet helyzeti energiákkal, kiterjedtebb vonzáskörzettel, nagyobb települési potenciállal, illetve gazdasági jelentőséggel bírtak, ami azt is bizonyítja, hogy a térszerkezet legdinamikusabb központjainak kialakulásában jelentős szerepük volt a földrajzi fekvésből fakadó plusz helyi erőforrásoknak (földrajzi-gazdasági-társadalmi környezet), amelyek az innovációk (tőkeforrások) befogadását megkönnyítették. A vásárvonal néhány dinamikus fejlődő regionális centruma (Arad, Temesvár, Nagyvárad) az országrész pénzügyi-kereskedelmi és ipari központjaként, mint ellenpólus-városok jelentős szerepet játszottak a modernizáció regionális terjesztésében, s nem véletlen az sem, hogy Magyarország legtőkeerősebb vidéki "bankpiacai" is ebben az övezetben helyezkedtek el. Az innovációs zóna fejlődésében meghatározó jelentősége van a regionális központok egymáshoz közeli fekvésének. Ez egyrészt versenyhelyzetet indukált az említett városok között, másrészt olyan komplementaritást, amellyel egészségesen kiegészíthették egymás szolgáltatásait. A régióban a dualizmus időszakában folyamatosan nagy volt a tőke iránti kereslet, amit csak több egyenrangú regionális központ pénzintézetei tudtak kielégíteni.³⁴

3.3. A Bánság régiójának és alsóbb rendű központjainak pénzintézeti funkciói

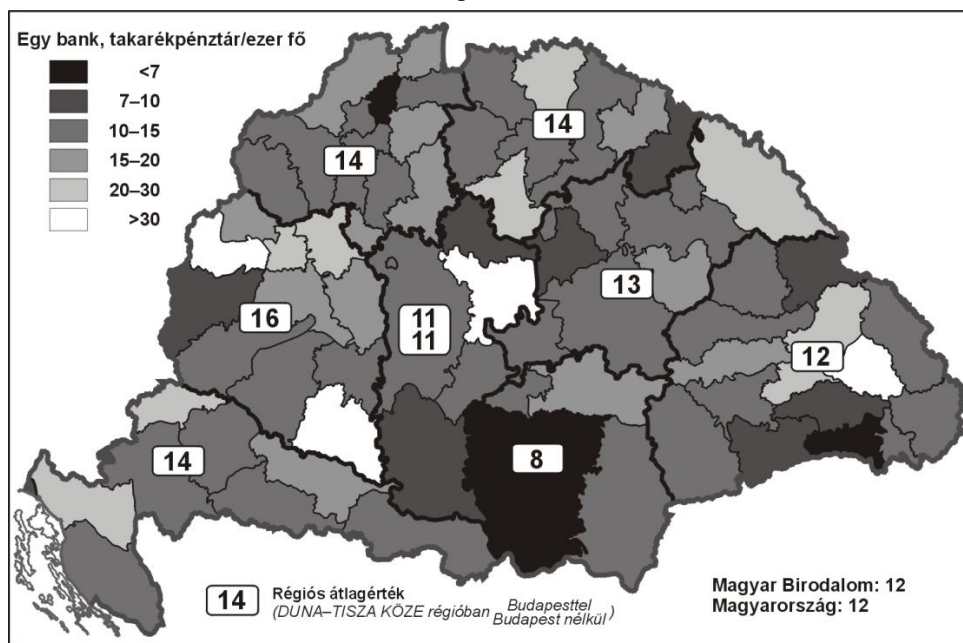
A Bánság területét igen sűrű hitelintézeti hálózat jellemezte, amelynek intézményei jelentős takarékbetét-forgalmat bonyolítottak le. A fejlett mezőgazdaságból származó tőkefelhalmozás és részben a régióban élő német lakosság hagyományos megtakarítóképessége szolgált bázisul az országos átlagnál több pénzintézet működéséhez. A legdinamikusabban azonban Dél-Magyarország speciálisan fejlett régiójának innovációs gócvárosai (II. rendű banki központjai) fejlődtek. A dél-magyarországi városok a török kiűzése után az állam kezére kerültek, s mint kamarai városoknak, a 18-19. század folyamán nem kellett többnyire meddő harcot vívniuk az emelkedést jelentő szabad királyi városi rangért, mint a földesúri fennhatóság alá tartozó dunántúli városoknak. A Bácska, Bánság régióiban sűrűbb városhálózat alakult ki, a városi népesség aránya átlagosan 20% feletti volt.³⁵ A régió városai három kategóriába sorolhatók gazdaságuk ágazati szerkezete és specializációja alapján. Az elsőbe a döntően agrárjellegű, tradicionális piacközpontok kerültek, amelyek „gabonatermő és térséges határu városok” voltak, azaz amelyekben nem az ipar, hanem a mezőgazdaság volt a fő termelési ág (pl. Nagykikinda). A vasút, illetve az országos piac ezekben a városokban elsősorban az agrártermelést tette intenzívebbé. „A tőkeképződés lassabban haladt, hitelszervezetük is szerényebb volt, mint azokban a kereskedő- és ipari városokban, ahol az őstermelésről, az egyoldalú agrárkereskedelemtől átváltottak az iparra... Gyárak nehezebben, lassabban és főleg kisebb számban keletkeztek bennük.”³⁶ A második típusba tartoztak azok a délvidéki városok, amelyek szűk határuk miatt már eleve a kereskedelemre és az iparra voltak utalva, vagy pedig az őstermelésről és az egyoldalú agrárkereskedelemtől időben átváltottak az iparra, így a városi alapfunkciók szélesebb körét tudták megszerezni.³⁷ Ezekben a városokban a 19. század folyamán jelentős tőke gyűlt össze és kiterjedt hitelszervezet alakult ki, ami a jelentős külső tőkeforrások bekapcsolásával a modern nagyipar egyes ágazataira is fejlesztőleg hatott, s népességük is rohamosan növekedett, s vele párhuzamosan a városterület beépítettsége is, ami városi jellegüket tovább erősítette. A városoknak ebbe az ún. „iparos-kereskedő” alcsoportjába tartozott: Versec, Lugos. A harmadik csoportba az őstermelő városból strukturálisan átalakuló, az agrárvárosoknál már magasabb fokozatba átkerülő városok tartoztak: Nagybecskerek, Pancsova.

A Bánságban a fejlett mezőgazdaságára, iparára és intenzív kereskedelmi szolgáltatásaira épülő, országosan az egyik legfejlettebbnek tekinthető bankhálózat alakult. A régió az

ország legsűrűbb pénzügyi hálózatával rendelkezett. 1909-ben az ország banki és takarékpénztári hálózatának 17%-át, azaz 256 pénzügyi intézetet működtetett, többet, mint a Duna-Tisza közí régió kivételével bármelyik más régió. Ha a területhez viszonyítjuk a hitelintézetek számát, a legsűrűbb hálózattal ismét a Bánságban találkozunk, ahol 51 km²-re, illetve 121 településre esett valamilyen pénzügyi intézet, de Temesben (31 km²), Torontálban (37 km²) még a régió átlagánál is sűrűbb volt a hálózat. A pénzügyi hálózat a lélekszámmal viszonyított sűrűségét (azaz az egy hitelintézetre eső lakosságot) megadva: Bánság régiójában 3 ezer lakosra jutott egy hitelintézet, illetve 8 ezer főre bank/takarékpénztár, ami csaknem kétszer jobb ellátottságot eredményezett az országos átlagnál.

4. térkép. Az egy bankra/takarékpénztárra eső lakosok száma (banki ellátottsági mutató) 1909-ben

Map 4. The regional breakdown of bank supply index in Hungary: population per bank or savings bank, 1909

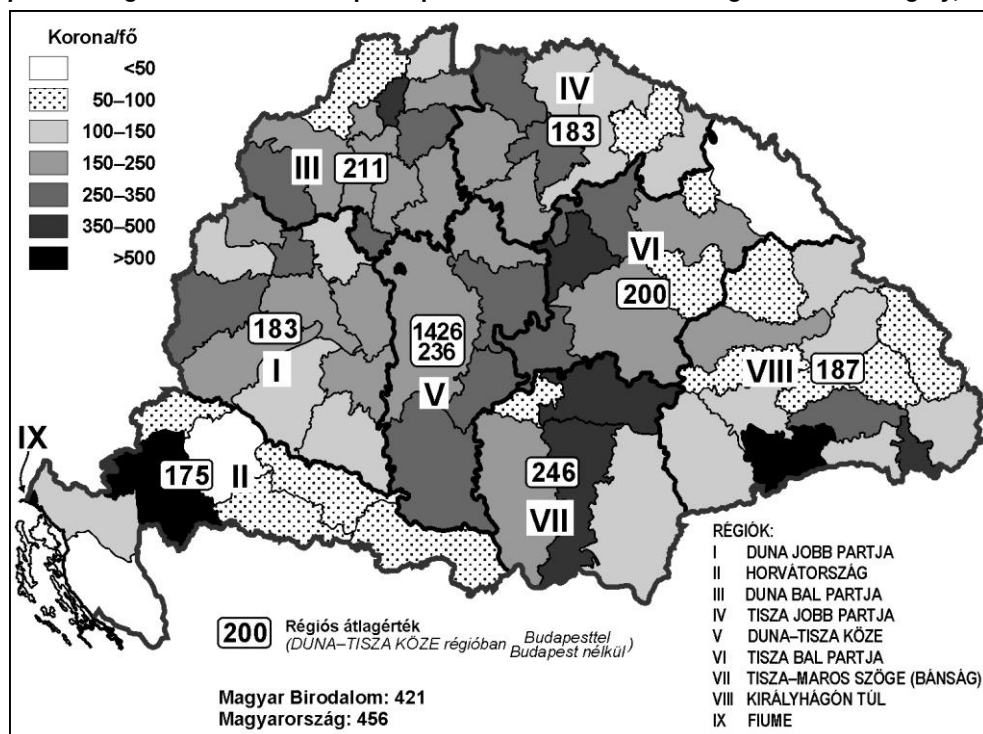
Forrás: a szerző szerkesztése, Gál (2006)

A betétállomány regionális és megyei szintű földrajzi eloszlása tájékoztat az adott térségi szint betétkoncentrációjának és betétforgalmának nagyságáról, de elfedheti a régión és a vármegyén belüli különbségeket, az egyes települések központi szerepkörének mértékét és jelentőségét. Amíg a Bánság csak a 4. legnagyobb összhitelintézeti betétállományt koncentrált (a jóval nagyobb méretű régiók előzték csak meg), addig az egy főre eső betétek tekintetében csak a Nyugati-Felvidék (Duna balparti régiója). A pénzügyi eszközállomány (vagyonok) tekintetében a régió belül a legnagyobb pénzügyi vagyonokkal részben a hitelintézetek és a pénzügyi központok sűrűbb hálózatával rendelkező vármegyék (Torontál), illetve a kiemelkedő központtal rendelkező vármegyék (Temes, Arad) rendelkeztek. Az 1909-es fajlagos hitelintézeti vagyonmutatók regionális megoszlását elemezve megállapíthatjuk, hogy a Bánság (Tisza-Maros szöge statisztikai régiója) 269 koronás átlagával a negyedik helyről került az élre került, egyenesen a hatodik helyre taszítva a 15 évvel korábban még vezető Dunántúlt. A régiós átlagból is messze kiemelkedett Arad és Temes vármegyék egy főre eső eszközállománya (372 és 386 Kr). Az egy főre eső banki és takarékpénztári vagyonmutatók térbeli differenciái 1910-re egyértelműen jelezték az or-

szág középső, keleti és délkeleti régióinak gazdasági előretörését, amelynek következtében a korábban modernizálódó nyugati régiók fejlődésük ellenére is pozíciót veszítettek. Temes, Arad, Torontál, vármegyék magas fajlagos vagyonszámú olyan dinamikus pénzintézeti vagyongyarapodást jeleztek, amelyet a Dunántúlon csak a kicsiny lélekszámú Győr vármegye tudott felmutatni.

5. térkép. Az egy főre eső banki/takarékpénztári vagyonszámok regionális megoszlása, 1909

Map 5. The regional breakdown of per capita assets of banks & savings banks in Hungary, 1909

Forrás: a szerző szerkesztése, Gál (2006)

A Bánság településeit a betétforgalom (1909) alapján számolt jelentőségtöbbletek alapján felállított hierachiában Temesvár és Arad regionális központok mellett a másodrendű központok közé besorolt Versec az országosan 175, bankközponti funkciójú város sorában a 36., Lugos a 46., míg Nagybecskerek a 48. helyen állt. A harmadrendű központok közé Oravicabánya, Pancsova, Zombolya, Fehértemplom és Boksánbánya tartoztak, míg Új-arad, Karánsebes, Nagyikinda és Resicabánya a negyedrendű központok közé sorolódott. Az eszközállomány nagysága és a pénzintézetek száma alapján Kókai (2006) rendezte különböző hierarchia-szintekbe a Bánság banki funkciójú településeit egy régióra szabott, mélyebb bontású hierarchia kialakításával.

Nagybecskerek, Torontál megye székhelye gyorsan fejlődő iparával és kereskedelmével és kilenc pénzintézetével „gyűjtőpontjául” szolgált vidéke gazdasági erőinek. Versec és Lugos városok pedig vásárvárosi helyzetüknek köszönhetően központi szerepüket. Versec „Dél-Magyarország második iparúzó városa 29 000 lakossal, kiknek fele német, 8300 szerb. Gyárai között elsőrangú a bútorgyára, de van két gépgyára, harang- és vasöntődéje, bortermelése, konyakgyártása szintén számottevő, nemkülönben gyümölcs és gabonakereskedelme. Vagy 140 községnek központja, Temesvárral, Szegeddel, Nagybecskerekkel, Resicával, s az Alsó-Dunával vasút köti össze.”³⁸ Lugos Krassó-Szörény vármegye székhelye.

helyeként hatalmas területre kiterjesztette pénzügyi vonzáskörzetét. Vármegyéjének tőkepiacaként az amúgy ritka településhálózatú, románok által lakott területek ellátása mellett a bányá- és nehézipari telephelyek lakossági hitelfinanszírozását is ellátta (Resica, Oravicabánya stb.), mégsem nőhetett nagyobb várossá, mert Temesvár központi szerepköreinek súlyával nem versenyezhetett.

4. Kitekintés

A kelet-európai gazdaságfejlődésben a bankok közvetítő szerepe talán még erősebb és közvetlenebb volt a 19–20. század fordulóján, mint napjainkban. Nemcsak a bankszektor és a gazdaság, de a bankszektor és a területi fejlődés között is szorosabb volt a kapcsolatrendszer, mint napjainkban. A regionális bankközpontként való funkcionálás, mint az egyik legjelentősebb szolgáltató és forgalmi szerepkör meghatározó volt a vidéki nagyvárosainak fejlődésében. A banktörténeti/történeti földrajzi vizsgálataink során néhány területen igyekszünk elosztatni néhány korábban rögzült, hibás tudományos beidegződést:

- A Bánság bankszektorának vizsgálata nemcsak a Budapest ellenpólusaiként működő regionális központok jelentőségét bizonyította, de érzékeltette azt is, hogy a kiegyensúlyozott és méretarányosabb hálózatú vidéki városfejlődés feltételei csak a történeti Magyarországon voltak biztosítottak. A megfelelő erőforrásokkal rendelkező korabeli régiók tőkeakkumulációs bázist biztosítottak a helyi-regionális bankhálózatok és regionális központjaik dinamikus fejlődéséhez. A mai területi fejlődés egyik legnagyobb akadályának a Budapest-vidék szakadék számít, s ezt a megfelelő népesség-nagyságú valódi ellenpólus városok hiányában menedzselni ugyan lehet, de megoldást találni rá annál nehezebb.
- A Bánság banktörténeti vizsgálata is igyekezett hozzájárulni a sematikus „fejlett Dunántúl”, és az „elmaradott Alföld kép” Trianon utáni beidegződésének árnyalásához. Bizonyítja, hogy a korabeli Magyarországon éppen az Alföld délkeleti régiójában, illetve keleti vásárvonalán („innovációs zónájában”) elhelyezkedő vidéki bankközpontok (Arad, Temesvár, Nagyvárad) mutatták a legdinamikusabb fejlődést.
- A hazai bankrendszer későbbi területi fejlődését a határváltozások közvetlen következményei mellett a nemzetközi trendeket kisebb-nagyobb időbeli késéssel követő területi koncentráció és szervezeti centralizáció folyamatai határozták meg. Budapest „vízfej” jellegének kialakulása tehát nemcsak Trianon következménye, s az egységes pénzügyi piacnak a feldarabolódása, vidéki pénzügyi központok elcsatolása csak részben volt okozója a fővárosi banki eszközkoncentráció aránytalan megnövekedésének.

A magyarországi bankrendszer fejlődési szakaszai, időbeli késéssel ugyan, de leképezték a nemzetközi trendeket, aminek következtében az egyfiókos bankrendszer helyébe a két világháború közötti időszakban fokozatosan az országos fiókhálózatot kiépítő budapesti bankok által integrált nemzeti bankpiac lépett. A megmaradt vidéki pénzügyi központok jelentőségét tovább csökkentették a bankpiac természetes koncentrálódásának a 20. század elejéig visszanyúló folyamatai. Ennek következtében a vidéki pénzügyi intézmények egyre nagyobb hányada olvadt be a nagyobb fővárosi intézményekbe, vagy vált a nagyobb bankcsoportok érdekeltségi hálózatának részévé. A bankrendszer koncentrációját az első világháborút és a nagy gazdasági világválságot követően megerősödő állami beavatkozás tovább erősítette. Ebben az időszakban – mindenekelőtt a nagy gazdasági világválságot követően – a vidéki bankok egyre nagyobb hányada vált a nagybankok affiliált intézetévé, illetve, beolvadva, azok fiókjává. A fővárosi nagybankok kiterjedt vidéki fiókhálózat kiépítésével háttérbe szorították az egyre szűkebb mozgástérrel rendelkező helyi-regionális bankközpontokat.³⁹

JEGYZETEK

1. Gyáni Gábor (szerk.) (1995a): A modern város történeti dilemmái. Debrecen.
2. Bácskai Vera (1997): A magyarországi városkutatás helyzete és feladatai. In: Sasfi Csaba–Németh Zsolt (szerk.): Kőfallal, sárpalánkkal... Várostörténeti tanulmányok. (Rendi társadalom – polgári társadalom 7.) Csonkai Kiadó, Debrecen, 50–68. old.
3. Torontál, Temes, Krassó-Szörény, Arad és Csanád vármegyék.
4. Gál Zoltán (1999): A magyarországi városhálózat pénzintézeti funkciói a századfordulón. In: Püski L.–Timár L.–aluch T. (szerk.): Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben I. KLTE Történelmi Intézet, Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, Debrecen, 227–249. old.
5. Christaller, Walter (1933): Die zentralen Orte in Süd Deutschland. Fischer Verlag-Passim, Jéna. Conzen, Michael P. (1979): The Maturing Urban System In the US. 1840–1910. In.: Ward, David (szerk.): Geografic Perspectives on America's Past. Oxford University Press, New York, 253–274. – Beluszky Pál (1999): The Hungarian urban network at the end of the second millennium. Discussion Papers 27. Centre for Regional Studies, Pécs, 2001.
6. Gerschenkron, Alexander (1984): Gazdasági elmaradottság – történeti távlatból. Gondolat Kiadó, Budapest. – Good, David (1973): Backwardness and the Role of Banking in Nineteenth-Century European Industrialization. Journal of Economic History 33. 845–850 – Tomka Béla (1999): Érdek és érdektelenség – A bank-ipar viszony a századforduló Magyarországon 1892–1913. Debrecen University Press, Debrecen.
7. Lásd erről bővebben Tomka (1999): A bankok alapítási üzletei a kiegyezés korszakának első fellendülését követően az 1890-es évektől élénkülnek meg, s mindenekelőtt a nagybankok esetében, illetve néhány jelentősebb bankszerűen működő takarékpénztár esetében jellemző. Tomka kutatásai rávilágítottak arra is, hogy a bankok iparvállalati hitelkapcsolatai, mindenekelőtt a sokkal inkább önfinanszírozó nagyvállalati szektorban kisebb jelentőségűek maradtak. A bankok iparvállalatok alapításában játszott szerepe még kevésbé volt domináns üzletág, az alapítással szerzett értékpapírok csak időlegesen maradtak a bankok tárcájában.
8. Amíg napjainkban szinte valamennyi magyarországi pénzintézet székhelye Budapesten található, addig az 1910-ben fennálló 4425 hitelintézetnek csak 5,7%-a volt budapesti székhelyű.
9. A hitelintézeteknek mintegy 65%-a a községekben működött 1909-ben.
10. Vargha Gyula (1896): A magyar hitelügy és hitelintézetek története, Budapest. – Vidéken a bankok és takarékpénztárak száma 1900 és 1915 között megduplázódott, s a pénzügyi szakíró Vargha Gyula szerint „aligha tagadható, hogy ma már a pénzintézetek alapítása túlzásba esett; mert olyan helyeken is derűre-borúra keletkeztek új intézetek, hol már régi, megszilárdult hitelű, s kellő tőkével rendelkező intézetek működnek. A tőkehiány gerjesztette bankalapítási láz, az alacsony szintű intézményi és területi specializáció, a helyi tőkeforrások folytatott küzdelem során természetesen olyan helyeken is alakultak hitelintézetek, ahol egyidejűleg több intézet létrehozását a helyi gazdasági viszonyok nem indokolták
11. Lásd erről Gál Zoltán (2005): The „golden age of the local-regional banking”: the spatial structure of the Hungarian banking system at the turn of the 19/20th century. In: European Association for Banking and Financial History Bulletin, No. 2/2005. 19–30. old.
12. A vizsgálatokból mellett, hogy információt nyújtanak a városok gazdasági szerepéről, vonzáskörzetéről, leszűrhető az is, hogy a település a városhálózaton belül innovatív-pénzügyi központként funkcionált-e.
13. A regionális bankközpontok, illetve a II–III–IV. rendű bankközpontok hierarchikus rangsorát a banki forgalomnak (bizonyos üzletági mutatóknak, így a betét és egyes vagyonszámoknak) a városok vonzáskörzetére eső hányadát (jelentőség-többletét) alapul véve, a központi helyek elméletének módszerét felhasználva, az ún. banki jelentőség-többlet kiszámításával állítottuk fel. Emellett a pénzintézetek intézményi hierarchiája, illetve a települések pénzintézeteinek összesített, abszolút mérlegadatai alapján soroltuk be a városokat az adott hierarchikus csoportba. Az egyes kategóriák lehatárolásánál a klaszteranalízis SPSS-el futatott verzióját is felhasználtuk.
14. Gál (1999).

15. Gál Zoltán. (1998): „A Felvidék városainak pénzügyi funkciói a századfordulón” In.: A Felvidék történeti földrajza, Nyíregyháza, (szerk. Frisnyák S.). Nyíregyháza. 455–474. old.
16. Beluszky (1999).
17. Gál (1999): 227–249. old.
18. Gál Zoltán (1998): 455–474. old.
19. Ugyanez mondható el a pénzügyi vagyonok gyarapodását tekintve is; amíg 1900-ban Arad és Temesvár a pénzügyi vagyon tekintve az 5., illetve a 6. helyen állt, addig tíz évvel később mindkét város három hellyel került előre a vidéki városok rangsorában.
20. Bácskai Vera (1984): Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon a 19. század elején, Budapest, 7–14. old.
21. Vörös Károly (1974): A magyarországi városfejlődés a dualizmus korában, In. Levéltári Évkönyv 4., Kaposvár, 189–203. old.
22. Lendvai Jenő (1908): Temesvár város közgazdasági leírása, Budapest. 49. old.
23. Beluszky Pál (1990): A polgárosodásunk törekény váza — Városhálózatunk a századfordulón, (Városhierarchia – Vázlat, tényképekkel). Tér és Társadalom 3–4. szám 13–56. old.
24. Temesvár és Arad iparáról lásd Gulyás László (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918. 38–39. old. In. Horváth Gyula (szerk.): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus. Pécs–Budapest.
25. Szász Zoltán (1992/1) „A magyar Manchester” A modern Temesvár építése, = História 15–19. old.
26. Papp Antal (1983): Az Alföld vonzásközpontjai és vonzáskörzetei a XX. Században, Békéscsaba., In. = Az alföldi kutatás feladatai, Az Alföld Tudományos Konferencia kiadványa, 147–169.
27. Gál Zoltán (1999): A magyarországi városhálózat pénzügyi funkciói a századfordulón, In = Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben I. KLTE Debrecen, Jelenkortörténeti Műhely II. 227–250. old.
28. Ottenberg Tivadar (1901): Az első Aradi Takarékpénztár hatvan éve. Arad.
29. Lendvai Jenő (1908) : Temesvár város közgazdasági leírása, Budapest, 49.
30. Kövér György (1993): Az Osztrák–Magyar Bank fiókhálózata és a dotáció, 268–273. old. In. = A Magyar Nemzeti Bank története, I. kötet, szerk. Bácskai Tamás, Budapest. – A váltóhitelezés vált nemcsak a jegybank, de a többi hazai bank legfőbb rövidlejáratú kereskedelmi/mezőgazdasági, valamint az iparban is elterjedt hitelformájává, s csak a folyószámla üzlet századforduló utáni fokozatos terjeszkedése után csökkent némiképp meghatározó szerepe. A váltóüzlet jelentősége a vidéki hitelrendszer esetében még nagyobb volt, hiszen a váltóüzlet 70%-a a vidéki hitelintézetekre esett.
31. A Magyar Szent Korona Országainak hitelintézetei az 1894–1909. évben, In.: = Magyar Statisztikai Közlemények, 1912. 391. old.
32. Temesvár bankjainak érdekeltségi az egész dél-magyarországi térségre kiterjedt, s ezen túlmenően még külföldön is voltak üzleteik.
33. A Magyar Nemzeti Bank története I. k. (szerk. Bácskai Tamás) (1993): Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 268. old. – A banki vonzáskörzet egyközpontúságát a vonzáskörnyék keleti részein lakó románság alacsonyabb megtakarítóképességével is indokolták a kortársak, szemben az aradi és az Arad környéki sváb illetve magyar népesség utilitaristább mentalitásával: „Az aradi férfiak mindig szorgalmas hírben állottak. Az egykori német polgárság öröksége s a mostani sváb környezet kétségtelen hatása folytán ... fukar és tartózkodó az aradi pénzvilág... az ipari és kereskedelmi tevékenység volt különösen lázas, mintha az ősök tán jobban megfeszítették volna a húrt...”= POMOGÁTS B. 1995 = Erdélyi városképek i. m. 244.
34. Gál Zoltán (1999): A magyarországi városhálózat pénzügyi funkciói a századfordulón, In = Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben I. KLTE Debrecen, Jelenkortörténeti Műhely II. 227–250. old.
35. Rúzsás Lajos (1966): A városi fejlődés a XVIII–XIX. századi Dél-Magyarországon (a városi fejlődés gazdasági alapjai) 309. old., In. = MTA Dunántúli Tudományos Intézete, Értekezések 1964–65. Budapest, Akadémiai Kiadó. 287–320. old. – A dél-magyarországi városok polgárai-

nak erősen piacorientált vállalkozói szelleme a városok pezsgő gazdasági életén és a városok külső képén is nyomot hagyott. Impozáns főtereik, patinás klasszicista középületeik gazdagságról árulkodtak. A városok kereskedőpolgárainak belvárosi lakóépületei, a munkások többemeletes külvárosi bérházai az egész beépített városterületnek sokkal urbánusabb arculatot kölcsönöztek. A városfejlődés itt lényegesen nagyobb dinamizmus mutatott, mint ahogy ez tapasztalható volt a belső-alföldi mezővárosok esetében – Bulla Béla-Mendöl Tibor: A Kárpát-medence földrajza, Budapest, Országos Köznevelési Tanács, 1947. 278. old.

36. Rúzsás Lajos.: A városi fejlődés... Dél-Magyarországon... i. m. 316. old.

37. Beluszky P.: Századforduló... i. m. pp. 12–13.

38. Czirbusz Géza (1902): Körutazás a Délvidéken = Turisták Lapja, 165. old.

39. Gál Zoltán (2006): Golden Age of Regional Banking: Financial functions of the Hungarian Urban Network in the Early 20th Century. In: Discussion Paper Series. Centre for Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, No. 49. Pécs, 95.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bácskai Tamás szerk. (1993): A Magyar Nemzeti Bank története I. k. Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.

Bácskai Vera (1984): Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon a 19. század elején, Budapest.

Bácskai Vera (1997): A magyarországi városkutatás helyzete és feladatai. In: Sasfi Csaba –Németh Zsolt (szerk.): Kőfallal, sárpalánkkal... Városhálózati tanulmányok. (Rendi társadalom – polgári társadalom 7.) Csokonai Kiadó, Debrecen. 50–68. old.

Beluszky Pál (1990): A polgárosodásunk törekény váza – Városhálózatunk a századfordulón (Városhierarchia – Vázlat, tényképekkel). Tér és Társadalom 3–4. 13–56. old.

Beluszky Pál (1999): The Hungarian urban network at the end of the second millennium. Discussion Papers 27. Centre for Regional Studies, Pécs.

Bulla Béla-Mendöl Tibor (1947): A Kárpát-medence földrajza. Országos Köznevelési Tanács. Budapest.

Christaller, Walter (1933): Die zentralen Orte in Süd Deutschland. Fischer Verlag-Passim, Jéna.

Czirbusz Géza (1902): Körutazás a Délvidéken = Turisták Lapja, p. 165. old.

Conzen, Michael P. (1979): The Maturing Urban System In. the US. 1840–1910. In.: Ward, David (szerk.): Geografic Perspectives on America's Past. Oxford University Press, New York, 253–274.

Gál Zoltán. (1998): „A Felvidék városainak pénzügyi funkciói a századfordulón” In.: A Felvidék történeti földrajza, Nyíregyháza, (szerk. Frisnyák S.). Nyíregyháza. 455–474. old.

Gál Zoltán (1999): A magyarországi városhálózat pénzügyi funkciói a századfordulón. In: Püski L.–Timár L.–Valuch T. (szerk.): Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben I. KLTE Történelmi Intézet, Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, Debrecen. 227–249. old.

Gál Zoltán (2005/b): The „golden age of the local-regional banking”: the spatial structure of the Hungarian banking system at the turn of the 19/20th century. In: European Association for Banking and Financial History Bulletin, No. 2/2005. 19–30. old.

Gál Zoltán (2006): Golden Age of Regional Banking: Financial functions of the Hungarian Urban Network in the Early 20th Century. In: Discussion Paper Series. Centre for Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, No. 49. Pécs.

Gerschenkron, Alexander (1984): Gazdasági elmaradottság – történeti távlatból. Gondolat Kiadó, Budapest.

Good, David (1973): Backwardness and the Role of Banking in Nineteenth-Century European Industrialization. Journal of Economic History 33. 845–850.

Gulyás László (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918. 38–39. old. In. Horváth Gyula (szerk.): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus. Pécs–Budapest.

- Gyáni Gábor szerk. (1995a): A modern város történeti dilemmái. Debrecen.
- Kövér György (1993): Az Osztrák–Magyar Bank fiókhálózata és a dotáció, .268-273. In. = A Magyar Nemzeti Bank története, I. kötet, szerk. Bácskai Tamás, Budapest.
- Lendvai Jenő (1908): Temesvár város közgazdasági leírása, Budapest.
- Ottenberg Tivadar (1901): Az első Aradi Takarékpénztár hatvan éve. Arad.
- Papp Antal (1983): Az Alföld vonzásközpontjai és vonzáskörzetei a XX. Században, Békéscsaba,. In. = Az alföldi kutatás feladatai, Az Alföld Tudományos Konferencia kiadványa. 147–169. old.
- Rúzsás Lajos (1966): A városi fejlődés a XVIII–XIX. századi Dél-Magyarországon (a városi fejlődés gazdasági alapjai), In. = MTA Dunántúli Tudományos Intézete, Értekezések 1964–65. Budapest, Akadémiai Kiadó. 287–320. old.
- Szász Zoltán (1992/1): „A magyar Manchester” A modern Temesvár építése = História 15–19. old.
- Tomka Béla (1999): Érdek és érdektelenség – A bank-ipar viszony a századforduló Magyarországon 1892–1913. Debrecen University Press, Debrecen.
- Vargha Gyula (1896): A magyar hitelügy és hitelintézetek története, Budapest.
- Vörös Károly (1974): A magyarországi városfejlődés a dualizmus korában, In. Levéltári Évkönyv 4. Kaposvár, 189–203. old.

KECZER GABRIELLA*–CZAGÁNY LÁSZLÓ**

A ROMÁNIAI BÁNSÁG FEJLETTSÉGE A DÉL-ALFÖLDDEL TÖRTÉNOŐ ÖSSZEVETÉSBEN

BANAT'S STATE OF DEVELOPMENT COMPARED WITH THE DÉL-ALFÖLD REGION

ABSTRACT

In our paper we compare the state of development of the Romanian statistical (EU NUTS II. level) region called Vest with the Hungarian statistical region called Dél-Alföld. We do so because the Vest region includes and almost exclusively consists of the historic Banat, and statistical data is available only for statistical, and not for geographical or historical units.

We compare three groups of data: data showing the economic state of development, data concerning employment and labor market, and data related to education and science. Our research is based on the data of Eurostat.

Generally we can conclude that in static indicators (showing the current state of development such as the present level of GDP or income, the number of people having a degree) Dél-Alföld seems to be in a better position, but in dynamic indicators (showing the pace of development such as the growth of GDP or income, the number of students) the Vest region is well ahead.

1. Bevezetés

A temesi Bánság, mint történeti régió jelenlegi fejlettségének bemutatása napjainkban csak úgy kivitelezhető, ha egy olyan területi egységet veszünk alapul, melyre vonatkozóan statisztikai adatgyűjtés folyik. Tekintettel arra, hogy az Európai Unió „NUTS” (Nomenclature des Unités Territoriales Statistiques – A statisztikai területi egységek nómenklatúrája) rendszerének II. szintjén kialakított romániai Vest Régió magában foglalja a teljes Bánságot, és a Vest Régió jelelős részét a Bánság teszi ki (1–2. ábra), elemzésünket a Vest Régió statisztikai adatai alapján végeztük el.

1. térkép. Románia hagyományos régiói

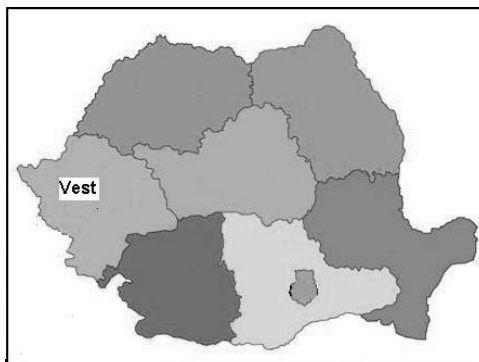
Map 1. Traditional regions of Romania

Forrás: www.wikipedia.org. alapján saját szerkesztés

* Főiskolai docens, Szegedi Tudományegyetem Mérnöki Kar.

** Egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Mérnöki Kar.

2. térkép. Románia NUTS II. régiói**Map 2. NUTS II. regions of Romania**

Forrás: www.wikipedia.org. alapján saját szerkesztés

A NUTS II. régiók kialakítása lakosságnagyság alapján történt: a NUTS II. régiók népessége 800 ezer és 3 millió között van.

Dolgozatunkban a Vest Régió fejlettségét hasonlítjuk össze a magyarországi, szintén NUTS II-es szintű (a továbbiakban: statisztikai régió) Dél-Alföldi Régióéval (3. ábra) gazdasági, foglalkoztatottsági és oktatási-tudományos mutatók alapján.

3. térkép. Magyarország NUTS II. régiói**Map 3. NUTS II. regions of Hungary**

Forrás: www.wikipedia.org

A gazdasági mutatók körében vizsgáljuk a GDP alakulását és a jövedelmet. A foglalkoztatási mutatók körében bemutatjuk a foglalkoztatottságot és a munkanélküliséget. Az oktatásra és tudományra vonatkozó adatok körében összehasonlítjuk az oktatási rendszerben résztvevők és a diplomások számát, a K + F ráfordításokat, a kutatók és a hi-tech üzletágakban foglalkoztatottak arányát, valamint a szabadalmi bejegyzéseket.

Elemzésünk során a hozzáférhető legfrissebb regionális statisztikai adatokat használtuk, melyek az Európai Unió 2009-es regionális statisztikai évkönyvéből és más Eurostat forrásokból származnak. A 2009-es regionális évkönyvben publikált adatok 2005, 2006, 2007 és 2008 évekre vonatkoznak.

2. A két régió összehasonlítása

2.1. Alapadatok

Terület: Dél-Alföld: 18 339 km²; Vest: 32 028 km².

Lakosság: Dél-Alföld: 1 334 506 fő; Vest: 1 958 648 fő.

Központ: Dél-Alföld: Szeged; Vest: Temesvár.

2.2. Gazdasági mutatók

Az egy főre jutó GDP vásárlóerő standardban kifejezve 2006-ban a következőképpen alakult a két régióban. Dél-Alföld: 9900; Vest: 10 600. Az EU27 átlagos egy főre jutó GDP-je 23 600 volt.¹ Mint látható, a Vest régióban magasabb volt az egy főre jutó GDP mint a Dél-Alföldön, de egyik régióban sem éri el a 27 európai uniós ország átlagának felét.

Ennél is szomorúbb a magyarországi régióra nézve az az adat, mely az egy főre jutó GDP éves átlagos növekedési ütemét mutatja 2001 és 2005 között. Ez a Vest Régióban 11,3% (mely a leggyorsabb növekedést jelenti az összes európai uniós statisztikai régió között), míg a Dél-Alföldön mindössze 4,1%. Megjegyezendő, korábban, 1995 és 2004 között még a magyarországi régióban volt nagyobb az egy főre jutó GDP növekedése.²

Ami a háztartások jövedelmeit illeti, a statikus mutatók tekintetében a Dél-Alföld helyzete a kedvezőbb. Az egy főre jutó rendelkezésre álló jövedelem (vásárlóerő standard) 2006-ban a magyarországi régióban 6497,7, a romániai régióban 5074,2. Az EU27 átlaga 19 200,0 (2007-es adat).³ Az egy főre jutó rendelkezésre álló jövedelem tehát a Dél-Alföldön magasabb, azonban a vizsgált két régió közül egyik sem éri el az EU27 átlagának felét. Az egy főre jutó elsődleges jövedelem (fogyasztási vásárlóerő standardon) 2006-ban a Dél-Alföldön 6694,1, a Vest régióban 5569,1.⁴

Az egy főre jutó jövedelem növekedése tekintetében már a romániai régió van kedvezőbb helyzetben. 2001 és 2006 között a jövedelem-növekedés (fogyasztási vásárlóerő standard) ott 4,9%, míg a Dél-Alföldön mindössze 2,9%. Figyelemre méltó, hogy ebben a mutatóban egy másik romániai régió, a Bucuresti-Ilfov ez első az összes EU-s statisztikai régió között 16,4%-os növekedéssel.⁵

2.3. Foglalkoztatottság

A foglalkoztatottsági adatok ismét a romániai régió előnyét mutatják. 2008-ban a foglalkoztatottsági ráta a Vest régióban 59,3%-os volt, a Dél-Alföldön pedig 54,5%-os.⁶ Az EU27 átlaga 65,8%.⁷ (A lisszaboni célkitűzés 70%.) Ebben a mutatóban tehát a vizsgált két régió lemaradása az EU-átlagtól kisebb, mint a GDP vagy a jövedelmek tekintetében.

A munkanélküliségi ráta már kevésbé ad okot az elégedettségre. A munkanélküliségi ráta (a 15 évesnél idősebbek körében) 2008-ban a Dél-Alföldön 8,8%, a Vest Régióban 5,7% volt, az EU27 átlaga 7%.⁸

A munkanélküliség, mint probléma mélységét egy adott nemzetgazdaságban vagy régióban leginkább a tartós (12 hónapnál hosszabb ideig tartó) munkanélküliség rátája mutatja. Ez a Dél-Alföldön 2008-ban 3,94%, a Vest régióban 2,70% volt. Az EU27 átlaga 2,58%.⁹

2.4. Oktatás, tudomány

Az alap-, közép- és felsőfokú oktatásban részt vevők aránya a teljes lakosságban a két régióban közel azonos: a Vest régióban 21,38%, a dél-alföldiben 21,79% volt 2007-ben. Az EU27 átlaga 21,7%.¹⁰

A felsőoktatásban részt vevők aránya a releváns (20–24 éves) populációban azonban 2007-ben már számottevően magasabb, 67,57% volt a romániai régióban 2007-ben a magyarországi régióban mért 53,38%-nál, sőt, magasabb az EU27 59%-os átlagánál is.¹¹

A diplomával rendelkezők aránya a releváns (25–64 éves) populációban magasabb volt a Dél-Alföldön (15,5%) mint a Vest régióban (11,4%) 2007-ben,¹² de a felsőoktatásban résztvevők arányát, mint dinamikus mutatót figyelembe véve ez a helyzet már rövidtávon is változhat.

Ami a kutatás-fejlesztést illeti, a K + F ráfordítások (a GDP-hez viszonyítva) jóval magasabbak voltak a Dél-Alföldön (0,8%) mint a Vest régióban (0,19%) 2006-ban,¹³ de mindkét régió K + F ráfordításai jelentősen elmaradnak az EU27 1,85%-os átlagától.¹⁴ (Az EU27 átlaga is messze elmarad attól a célkitűzéstől, melyet a Lisszaboni Folyamat keretében tűzött ki maga elé az Európai Unió: a K + F ráfordítások mindenütt ériék el a GDP 3%-át.)

A kutatók aránya az összes foglalkoztatott körében szintén többszöröse volt 2007-ben a Dél-Alföldön (0,63%) mint a Vest régióban (0,14%)¹⁵, az EU27 átlaga 0,9%.¹⁶

A tudományban és technológiában foglalkoztatottak aránya a gazdaságilag aktív populációban 2008-ban a Dél-Alföldön 27,6%, a Vest régióban 21,8%.¹⁷

A hi-tech szektorokban foglalkoztatottak aránya az összes foglalkoztatott körében már jóval magasabb 2008-ban a romániai régióban (4,16%) mint a magyarországiában (2,89%). Ez arra utal, hogy bár a Dél-Alföldön a tudományos szférában dolgozók aránya magasabb, a romániai régió erőteljesebben mozdult el a tudásalapú gazdaság felé. Mindkét régió komoly lemaradást mutat azonban e tekintetben az EU27 19,7%-ától (2006-os adat).¹⁸

Az EPO (Európai Szabadalmi Hivatalban bejegyzett) szabadalmak tekintetében a Dél-Alföldről elmondhatnánk, hogy sokkal jobban teljesített 2006-ban, hiszen 1 millió lakosra 4,99 szabadalom jut szemben a Vest régió 0,17 szabadalmával,¹⁹ ám ha a vizsgált régiók teljesítményét az EU27 101,3-as átlagának tükrében szemléljük, akkor azt mondhatjuk, hogy mindkét régió lemaradása drámai Európa más térségeihez képest.

3. Összegzés

Ami a gazdasági fejlettséget illeti, a statikus mutatók – GDP, jövedelem – a Dél-Alföld előnyére utalnak, ám a dinamikus mutatók – a GDP és a jövedelem növekedési üteme – már magasabbak a Vest régióban. Egy alacsonyabb szintről induló régió természetesen könnyebben produkálhat magasabb növekedési ütemet, mint egy magasabb szintről induló, de ha a növekedési ütembeli különbségek tartósan fennmaradnak, akkor a fejletlenebb régió hosszabb távon utolérheti és el is hagyhatja a fejlettebbet.

A munkaerőpiaci mutatókban a Vest régió előnye egyértelmű: a foglalkoztatottság, a munkanélküliség, a tartós munkanélküliség aránya is kedvezőbb, mint a Dél-Alföldön.

Az oktatást vizsgálva ismét elmondható, hogy a statikus mutatóban – diplomások aránya – a Dél-Alföld, míg a dinamikus mutatóban – felsőoktatásban részt vevők aránya – a Vest régió vezet.

Figyelemre méltó, hogy a kutatók és a K + F ráfordítások aránya a magyarországi régióban magasabb, a hi-tech, tudásintenzív szektorokban foglalkoztatottak aránya viszont a romániai régióban. Ez arra utalhat, hogy a tudásközpontok jelenléte a Dél-Alföldön nem volt képes olyan mértékben a régióba vonzani a tudásalapú vállalkozásokat, mint a Vest régióban.

A két régió lemaradása a szabadalmi bejegyzések terén az EU27 átlagától azt mutatja, hogy mindkét régióban (és általában Közép-Kelet-Európában) komoly nehézségekbe ütközik a tudományos eredmények eljuttatása a szabadalmaztatásig.

A jelenleg hozzáférhető legfrissebb regionális adatok 2005–2008-asak, melyek még nem tükrözik a 2008–2009-es válság hatásait. A két vizsgált ország csatlakozása, és így a NUTS II. régiók statisztikai adatgyűjtésének kezdete óta pedig még nem telt el kellő idő ahhoz, hogy tendenciákat vizsgálhassunk, és azokból következtetéseket vonhassunk le. A két régió fejlettségének összehasonlítását e két ok miatt néhány év múlva célszerű ismét, kibővítve elvégezni.

JEGYZETEK

1. Eurostat regional statistics
2. Regions of the European Union 2009.
3. Eurostat regional statistics
4. Eurostat regional statistics
5. Regions of the European Union 2009.
6. Eurostat regional statistics
7. Eurostat regional statistics
8. Eurostat yearbook 2009.
9. Eurostat regional statistics
10. Eurostat yearbook 2009.
11. Eurostat regional statistics
12. Regions of the European Union 2009.
13. Eurostat regional statistics
14. Eurostat yearbook 2009.
15. Eurostat regional statistics
16. Eurostat yearbook 2009.
17. Eurostat regional statistics
18. Eurostat regional statistics
19. Eurostat regional statistics

FELHASZNÁLT IRODALOM

Europe in figures – Eurostat yearbook 2009: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/publications/eurostat_yearbook
Eurostat regional statistics: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/region_cities/regional_statistics/data/main_tables
Regions of the European Union 2009: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/publications/eurostat_yearbook

KOMAREK LEVENTE:*

AZ IPARI PARKOK JELLEMZŐ VONÁSAI A NYUGAT/VEST ROMÁNIAI RÉGIÓBAN

TYPICAL FEATURES OF THE INDUSTRIAL PARKS IN THE WEST/VEST ROMANIAN REGION

ABSTRACT

Both the category industrial park and the West/Vest Romanian region have relatively short past, still they have become important pillars in the development of industry and job creation by now. It is understandable then that a special attention is paid to the situation, development level, unused reserves and bottlenecks of the industrial parks of the region, and also to the possibilities to increase their capital absorption capacity. In launching the West/Vest Romanian region on a more dynamic development path, an important tool can be a network of well-functioning modern industrial parks, flexibly adapting to the changing demands and acting as an innovative factor. The attraction of the respective industrial parks, the number of companies locating in them, the stability, the feeling and the development possibilities of the businesses in the parks, as well as the location decisions of the new or potential clients are influenced by several non-quantifiable, subjective elements, factors. The study introduces the industrial parks of the West/Vest Romanian region, the spatial location of the industrial parks and the services that they offer.

1. Bevezetés

Az ipari park kategória és Románia (Nyugat/Vest romániai régió) ipari parkjai viszonylag rövid múltra tekintenek vissza, mégis napjainkra az ipar fejlesztésének, a munkahely teremtésének fontos pillérei. Éppen ezért érthető, hogy fokozott figyelem irányul a régió ipari parkjainak helyzetére, fejlettségére, kihasználatlan tartalékaira, szűk keresztmetszeteire, tökevonzó képességének növelési lehetőségeire. A Nyugat/Vest romániai régió dinamikusabb fejlődési pályára állításának fontos eszköze lehet a jól működő, a változó igényekhez rugalmasan alkalmazkodó, innovatív tényezőként szolgáló, korszerű ipari park-hálózat.

Az ipari park elsősorban az ipartelepítés céljaira létesített, előkészítettségű terület, amely modern ipartelepítési tényezőnek számít. Ipari parkot az állam, a helyi önkormányzatok, gazdasági társaságok létesítik, hogy elősegítsék az ipar fejlődésével a foglalkoztatottsági szint emelését, az egyes térségek, régiók komplex fejlődését. Ez a forma, illetve „intézmény” sokoldalú előnyt nyújthat a hazai és a külföldi befektetők számára. Létrehozásuknak fő célja az a felismerés, hogy a fejlett, koncentrált korszerű infrastrukturális ellátottság vonzó tényezőként hat az ipar odatelepülésére. Sok esetben előfordul, hogy a vállalkozó csak a területet vagy kisebb-nagyobb épületeket bérel, és az ipari parkba koncentrálnak a szolgáltatásokat vesz igénybe.

„Maga az ipari park hálózat egy olyan struktúra, amely a versenyképesség feltételeit biztosítja, és különböző érdekek, célok összekapcsolása révén olyan sajátos termelői és

* PhD, tanszékvezető, főiskolai docens, Dunaujvárosi Főiskola, Közgazdaságtudományi Intézet, Gazdaságtan Tanszék.

szociális infrastrukturális alrendszert biztosít, amely az ipar, a helyi-, illetve a térségek fejlődésének motorjává válhat”.¹

„Az ipari parkok többsége magába sűríti azokat a klasszikus ipartelepítési tényezőket, amelyek együttes jelenléte jó feltételeket teremt az ipar versenyképes tevékenységéhez, ipari termékek és ipari szolgáltatások előállításához. Vonzza a tevékenység odatelepülését és elősegíti a termelékenységének folyamatos fenntartása révén – más tényezők mindenkor biztosításával – a tartós versenyképességet”.¹

A Nyugat/Vest romániai régió ipari parkjaiban különböző színvonalú és összetételű, anyagi és nem anyagi, műszaki és humán infrastruktúra koncentrálódik.²

Az ipari parkok nem „szigetként” funkcionálnak „az üres térben”, hanem nagyon fontos a földrajzi helyzetük, az elérhetőségük és a megközelíthetőségük. A környezete, a munkaerő, a tőke, a „hozzáállás”, a reklámtevékenység, a kapcsolat kiépítettség, a szolgáltatások köre és ára, a kooperációs lehetőség mind-mind fontos szerepet játszik. Tehát az ismert ipari telepítési tényezők, valamint számos, nem kvantifikálható, szubjektív elem, tényező, mozzanat befolyásolja az ipari parkok vonzerejét, betelepítettségét, a bentlévők stabilitását, közérzetét, fejlődőképességüket, az újak vagy a potenciális betelepülők döntéseit.

2. Ipari parkok a Nyugat/Vest romániai régióban

A Nyugat/Vest romániai régió iparfejlesztéséhez kapcsolódó ipari park program a '90-es évek második felében indul el, amely napjainkra jelentős területfejlesztési eszközzé vált.

2.1. A Temesvári Ipari- és Technológiai Park (PITT)

A Temesvári Ipari- és Technológiai Parkot 2004-ben a Temes Megyei Önkormányzat hozta létre a PHARE SIF 2001 program támogatásával. A projekt fő célkitűzése a vállalkozások (mikro, kis, közép) fejlődésének elősegítése és új munkahelyek megteremtése volt. Meghatározták azokat a tevékenységi területeket, amelyek jelentős anyagi és nem anyagi támogatást élvezhetnek az ipari parkban. Ezek a következők:

- szoftveripar,
- elektronika, elektrotechnika,
- K + F
- logisztika
- IT és kommunikáció.

Az ipari park a Temes Megyei Önkormányzat tulajdonát képezi, területe 19,3 ha, amely zöldmezős beruházás formájában jött létre. Az ipari park 25 parcellája 950 m² és 8420 m² közötti. A teljes beruházás értéke 3,7 millió euró volt. Az ipari park Románia dinamikusan fejlődő régiójában található. Közlekedés-földrajzi adottságai kedvezőek. Temesvár Megyei Jogú Város északnyugati részén helyezkedik el, 6 km-re a városközponttól. Az ipari park a DN6 főút mellett található, amely fontos közlekedési folyosó, mivel ez a főút köti össze Temesvárt az országhatárral (Nagycsanád/Cenad–Kiszombor). Az elkövetkező években jelentős fejlesztéseket hajtanak végre a közúti közlekedés területén, ami jelentős összekötő kapcsolat lesz Szerbia felé is. Így az ipari park megközelíthetősége nem csak Magyarország, hanem Szerbia felől is könnyebb lesz, ami serkentőleg hat a park fejlődésére, és közös együttműködések kialakítására is. Az ipari park 15 km-re helyezkedik el a Temesvári Traian Vuia nemzetközi repülőtértől, és mindössze fél kilométerre egy kisebb repülőtértől. A Temesvári Északi pályaudvar 8 km-re helyezkedik el az ipari parktól, és a jövőben tervezik a park összekötését a pályaudvarral, ezzel is megkönnyítve a szállítási lehetőségeket.

Az ipari park az alábbi infrastrukturális elemekkel rendelkezik:

- kiépített úthálózat,
- vízvezeték-hálózat,
- csatornahálózat,
- gázvezeték-hálózat,
- villamosenergia-hálózat,
- telefonhálózat,
- kiépített közvilágítás.

Az ipari park széleskörű szolgáltatásokat biztosít a betelepült és a betelepülni szándékozó vállalkozások számára. A szolgáltatások közül az „ingyenes” (bérleti díj ellenében) és a fizetős szolgáltatások is megtalálhatók. Bérleti díj ellenében az ipari park a következő szolgáltatásokat biztosítja:

- infopontok fenntartása a KKV-k számára,
- kapcsolattartás a felsőoktatási intézményekkel,
- áruszállítás megszervezése,
- az ipari park őrzése,
- utak és zöldterületek fenntartása,
- az utak közvilágításának biztosítása,
- víz, gáz, villany, csatorna, telefon.

Az ipari park területén működő nem ingyenes szolgáltatások köre is igen széles skálán mozog. A különböző tanácsadások mellett megtalálható:

- a technológiai-transzfer elősegítését biztosító szolgáltatások,
- a klasszterek létrejöttét elősegítő szolgáltatások,
- szabadalmakkal és márkavédelemmel kapcsolatos szolgáltatások,
- gazdasági, jogi kérdésekkel kapcsolatos szolgáltatások,
- marketing tevékenységhez kapcsolódó szolgáltatások,
- postai és futárszolgálat,
- különböző banki szolgáltatások.

Az ipari parkban az előbbieket mellett éttermek, orvosi szolgálat, továbbá autószervez is található.

2.2. A Temesvári Freidorf Ipari Park

A temesvári Freidorf Ipari Park a Temes Megyei Önkormányzat tulajdonát képezi. Az ipari park Temesvár észak-keleti részén helyezkedik el. Területe 47 ha, az eddig betelepült 8 külföldi vállalkozás 11,7 ha-t foglal el. A teljes területből 3,5 ha a közlekedést szolgálja, míg a maradék terület pedig várja a betelepülni szándékozó vállalkozásokat. A területek hosszú távra bérelhetők (49 év), ami 24,5 évvel meghosszabbítható. A közlekedési feltételek igen kedvezőek. Az ipari park fő közlekedési útvonalak mentén helyezkedik el, amely útvonalak jelentős kapcsolatot biztosítanak Temesvár városközpontjával. Az ipari park a délkelet irányba haladó vasútvonal mellett található, amely a temesvári Nyugati pályaudvarhoz biztosít kapcsolatot. Külön kapcsolata van az ipari parknak a temesvári rendező pályaudvarral, amely fontos szerepet játszik az áruk szállításában. A helyi közlekedéssel (villamos, autóbusz) is könnyedén megközelíthető. Fontos szerepe lehet a jövőben az ipari park észak-nyugati oldalán elhelyezkedő Bega csatornának. A jövőbeni rehabilitációt követően a csatorna jelentősége felértékelődhet, és az ipari park, valamint a térség gazdasági életét is fellendítheti.

Az ipari parkban az alapvető infrastrukturális beruházások megvalósultak, amelynek következtében:

- villamosenergia-hálózat,
- gázvezeték-hálózat,
- vízvezeték-hálózat,
- csatornahálózat,
- telefonhálózat kiépítése megtörtént.

Az elmúlt években pedig megvalósították a szelektív hulladékgyűjtést és a hulladék elszállítását is. Az ipari park infrastrukturális fejlesztése előreláthatólag a jövőben is folytatódik.

2.3. A Temesvári Információs Technológiák Parkja

A technológiai parkot a Temes Megyei Önkormányzat, Temesvár Megyei Jogú Város Önkormányzata, a temesvári Nyugat-Romániai Egyetem, a temesvári Műszaki Egyetem illetve az e-Ausztria Intézet (Temesvár) hozta létre 2004-ben.

A park létrehozásának főbb célkitűzései az alábbiak voltak:

- a tudományos, a technikai és a gazdasági potenciál felmérése és fejlesztése regionális szinten,
- az szekunder szektor, ezen belül pedig az ipari csúcstechnológiák fejlesztése,
- a technológiai transzfer elősegítése,
- a különböző csúcstechnológiák (kutatási eredmények) piaci értékesítése,
- a magánszektor bevonása a K+F-be,
- a külföldi vállalkozásokkal kapcsolatok kiépítése, közös projektek, kutatások ösztönzése,
- új munkahelyek teremtése a kutatás-fejlesztés területén,
- magas szintű hosszú távú együttműködés kialakítása a kutatók, oktatók, hallgatók és a vállalati szféra között.

2.4. A Nyugat-Aradi Ipari Park

A Nyugat-Aradi Ipari Park az első román ipari park, amelyet 1998-ban létesítettek. Ezen ipari park magába foglalja az Aradi Ipari Övezetet, az aradi Nemzetközi Repülőtér Cargo Terminálját, a Nemzetközi Vásárcsarnok területét, illetve az Arad-Kürtös vámszabad területet.

A park területe 150 ha, amely elsősorban az ipar, a szolgáltatások és a raktározás területén tevékenykedő vállalkozásoknak nyújt betelepülési lehetőséget. Magas szintű infrastrukturális ellátás is rendelkezésre áll. A park kiépített utakkal, vízvezeték-hálózattal, csatornahálózattal, illetve gázvezeték-hálózat is rendelkezik.

Arad Megyei Jogú Város Önkormányzata különböző támogatásokkal és kedvezményekkel segíti azokat a kezdő vagy már működő, hazai és külföldi vállalatokat, vállalkozásokat amelyek az ipari park területén kívánnak letelepedni.

Az első jelentős befektető és betelepülő vállalkozás a Leoni Wiring Systems volt, amely az személygépkocsi autóalkatrészgyártás területén érdekelt. Ezen vállalkozás 40 e m² vásárolt meg az ipari park területéből. Napjainkig az ipari parkban 33 befektető (vállalkozás) telepedett meg. A legnagyobb befektetők a német, a román, a brit, a francia, az osztrák, a spanyol, az olasz, a japán és a belga vállalkozások. Az ipari park területének 67%-át értékesítették. A legnagyobb beruházás meghaladta a 25 millió eurót. Ezt a nagyfokú beruházást a Coficab Eastern Europe vállalat valósította meg, amely szintén a személygépkocsi-alkatrész gyártásban tevékenykedik. Az általa megvásárolt terület eléri a 3,2 ha-t.

Ezen ipari parkban igen jelentős a specializáció, mivel a vállalkozások tevékenységének

jelentős része a személygépkocsi-alkatrész gyártásra koncentrálódik. Itt tevékenykedik többek között a Leoni, a Takata Petri vagy a Yazaki. A foglalkoztatottak száma az ipari parkban eléri a 3500 főt.

2.5. A Kürtös (Curtici) – Aradi Ipari Park

Az ipari park területe 90 ha, és két területből tevődik össze. Az egyik terület Kürtös városában, míg a másik Arad városában található. Az elmúlt években a betelepülők száma és a megvalósult beruházások értéke folyamatosan növekedett napjainkig. Mintegy 152 vállalkozás működik az ipari parkban. A megvalósult beruházások értéke elérte a 100 millió dollárt. A vállalkozások 75%-a az általa használt egységeket bérli, a többi pedig a korábban megvásárolt területeken végzi tevékenységét.

Az ipari park kedvező közlekedés-földrajzi adottságokkal (vasút, közút, légi út) rendelkezik. Kürtös (Curtici) fontos vasúti határátkelőhely, amely jelentős kapcsolatot biztosít Kelet- és Nyugat-Európa között. (Az Arad–Kürtös vasútvonal kétvágányú és villamosított. A régió harmadik nemzetközi jelentőségű vasútvonala a Bukarest (București) – Brassó (Brașov) – Szeben (Sibiu) – Déva (Deva) – Arad (Arad) – Kürtös (Curtici) vonal, amely Magyarország területén folytatódik Békéscsabán át Budapest irányába. E vasútvonal fontos szerepet játszik a nemzetközi fuvarozásban és a helyi, valamint a nemzetközi utasszállításban is. Továbbá jelentős kapcsolatot teremt a régió szomszédos megyéivel és településeivel (pl. Déva/Deva, Târgu Jiu, Hátszeg/Hațeg, Brád/Brad stb.).³

Az ipari park vállalkozásainak tevékenysége sokszínű. A betelepült vállalkozások raktározással, értékesítéssel, feldolgozással, szállítással, továbbá különböző banki szolgáltatásokkal foglalkoznak. Az ipari park területén lehetőség nyílik szakmai és ipari kiállítások, különböző rendezvények szervezésére is.

2.6. A Kelet-Aradi Ipari Park

Az ipari parkot 2002-ben hozták létre. Területe 20 ha, amely Arad Megyei Jogú Város keleti részén, a nemzetközi szempontból is fontos DN7 (E68) nemzetközi főútvonal mellett helyezkedik el. (Az E68, mely Magyarország irányából érkezik, Nagylakon (Nădlac), Aradon (Arad) és Déván (Deva) keresztül kapcsolatot teremt az ország középső részével (Szeben/Sibiu, Brassó/Brașov) és az ország fővárosával, Bukaresttel (București).³ Ez a főútvonal fontos kapcsolatot teremt a régió és a megyék városai között (pl. Arad, Déva). Az ipari park infrastrukturális ellátottsága jelentős. Kiepített, aszfaltburkolattal rendelkező úthálózattal, gázvezeték-hálózattal, vízvezeték-hálózattal, csatornahálózattal és villamosenergia-hálózattal rendelkezik. Az ipari parkban 18 befektető tevékenykedik. Az értékesített terület 20 ha (100%). A betelepült vállalkozások raktározással, különböző kereskedelmi tevékenységekkel és szállodai szolgáltatásokkal foglalkoznak.

2.7. A Dél-Arad – Zădăreni Ipari Park

A Dél-Arad – Zădăreni Ipari Park 2004-ben létesült, és napjainkban is jelentős fejlesztések valósulnak meg a területén. A park nagysága 110 ha, fontos közlekedési útvonal mentén terül el. (Az E671 északról érkező, Aradot és Temesvárt érintve dél felé tartó útvonal, amely regionális szempontból jelentős településeket köt össze egymással.)⁴ Napjainkra az ipari park területének 50 %-át értékesítették, elsősorban raktározással, szolgáltatásokkal és ipari tevékenységgel foglalkozó vállalkozások számára.

2.8. Az Észak-Aradi Ipari Park

Az ipari parkot 2004-ben magánbefektetők hozták létre (Codlea Csoport). Egy 110 ha-os területen terül el Arad északi részén, az E68 és az E671 közlekedési főútvonalak mentén. Kiépített közúthálózattal, gázvezeték-hálózattal, vízvezeték-hálózattal és villamosenergia-hálózattal rendelkezik. Az ipari parkban elsősorban a szolgáltatásokkal, a raktározással és logisztikával, illetve ipari termeléssel foglalkozó vállalkozások telepedtek meg.

2.9. Az Aradi UTA Ipari Park

Az ipari park Arad belvárosában helyezkedik el, az egykori UTA vállalat helyén. Az ipari park a Codlea Artic vállalathoz tartozik, amely több, kisebb magánvállalkozót tömörít. 2004-ben a Codlea Artic vállalat megvásárolta az egykori UTA vállalat részvénycsomagjának 99,25%-át. A tulajdonosi szerkezet átalakítását követően 2005-ben elkezdődött egy ipari park létrehozása, mintegy 17 ha-os területen, amely a tervek szerint 2011-re készül el. Az ipari park gázvezeték-hálózattal, vízvezeték-hálózattal, csatornahálózattal, villamosenergia-hálózattal és megfelelő úthálózattal is rendelkezik. Napjainkig a betelepülés foka 35%-os. A 35 működő vállalkozás 1400 főnek biztosít munkalehetőséget. A betelepült vállalkozások jelentős része külföldi érdekeltségű, és tevékenységük sokszínű. Megtalálhatók az ipari parkban a fa-, bőr-, cipő-, szőrmeipar területén tevékenykedő, továbbá a zöldség- és gyümölcsstermesztéssel, illetve logisztikai tevékenységgel foglalkozó vállalkozások is. A tervek szerint 2011-re az ipari parkba betelepülő vállalkozások száma meghaladhatja a 100-at, amely közel 4000–4200 munkavállalónak biztosít munkalehetőséget.

2.10. A Kisjenői (Chişineu-Criş) Ipari Park

Az ipari park létrehozásban jelentős szerepe volt a helyi önkormányzatnak. Az ipari park Arad és a magyar határ szomszédságában helyezkedik el, ami az elmúlt években kedvezően befolyásolta a külföldi betelepülők magas arányát. A külföldi betelepülők közül megemlíthető az Alcoa csoport (amely az alumíniumiparban tevékenykedik), a NEXANS és az olasz érdekeltségű Maschio Gaspardo Romania. Ez utóbbi vállalat 1,4 millió eurót fektetett be az elmúlt időszakban.

2.11. A Nădab Ipari Park

A Nădab Ipari Park Kisjenő (Chişineu-Criş) közelében, Aradtól 40 km-re, a magyar határtól pedig 20 km-re terül el. Területe 24 ha, amely 18 parcellára van osztva, és a szükséges infrastrukturális szolgáltatásokkal (víz, villany, gáz, telefon, Internet) rendelkezik. Az ipari parkot az olasz érdekeltségű MODUS vállalat koordinálja. A legfontosabb betelepült vállalkozások az Europlastic, Alcoa és a Thermopol.

2.12. Az Ópécskai (Pecica) Ipari Park

Az Ópécskai Ipari Parkot az Ópécskai Önkormányzat, az Arad Megyei Önkormányzat, az aradi Aurel Vlaicu Egyetem, az InCE, az Unioncamere Italia di Roma és a MAP Italia hozta létre. Az ipari park 4 egységből tevődik össze:

- Ipari Övezet: 181 000 m², amely 33 parcellára oszlik. Az ipari övezet 3 km-re helyezkedik el a magyar határtól, 12 km-re Aradtól és 15 km-re az Aradi Nemzetközi Repülőtér Cargo Termináljától. Az infrastruktúra kiépítése a jelenben is folyik. A tervek szerint az ipari övezet úthálózattal, telefonhálózattal, villamosenergia-hálózat-

tal, vízvezeték-hálózattal, gázvezeték-hálózattal, illetve csatornahálózattal fog rendelkezni. Az ipari övezet létrehozásának célja, hogy a jövőben a gazdasági tevékenységekkel foglalkozó vállalkozásokat koncentrálja a környező településekről és térségekből.

- Gazdaságfejlesztési Központ: a központ a Gazdaságfejlesztési Inkubátorházból és a Marketing Centrumból áll. E két létesítmény területe 16 200 km² és 22 egységre van felosztva. A Gazdaságfejlesztési Inkubátorház elsősorban tanácsadási és egyéb szolgáltatásokat nyújt a vállalkozások számára, elősegíti a kezdő vállalkozások beilleszkedését a gazdasági életbe. Az inkubátorház elősegíti a mikro-, a kis- és a közepes vállalkozások régióban történő megtelepedését, új munkahelyek teremtését. A marketing központ pedig a vállalkozások marketing tevékenységében nyújt segítséget.
- Tudásközpont: elősegíti a magas színvonalú szakképzést, illetve a gazdasági szakemberek képzését.
- Kamionterminál.

2.13. Újszentannai (Sântana) Ipari Park

Az Újszentannai (Sântana) Ipari Park az olasz ProItaliana vállalat által koordinált, amely jelenleg is építés alatt áll. Területe 30 ha, és a tervek szerint kiépített utakkal, villamosenergia-hálózattal, gáz- és vízhálózattal, továbbá csatornahálózattal és telefonhálózattal fog rendelkezni. Az ipari parknak kijárata van az E671 főútra. 30 km-re van a magyar határtól, és 20 km-re az Aradi Nemzetközi Repülőtértől.

2.14. Szebisi (Sebiş) Ipari Park

Az ipari park területe 20 ha, és számos infrastrukturális elemmel rendelkezik (kiépített utak, vízvezeték-hálózat, csatornahálózat, gázvezeték-hálózat, villamosenergia-hálózat). A betelepültség foka 70%-os. Fele-fele arányban hazai és külföldi vállalkozások vannak jelen az ipari parkban.

2.15. Borosjenői (Ineu) Ipari Park

A ipari park területe 120 ha, és a Borosjenői (Ineu) Önkormányzat tulajdonát képezi. Az alapvető infrastruktúra kiépítése megtörtént. Az ipari park villamosenergia-hálózattal, vízvezeték-hálózattal, gázvezeték-hálózattal, csatornahálózattal és telefonhálózattal is rendelkezik. Az ipari park szomszédságában található Arad megye legnagyobb külföldi (amerikai) befektetője, a Delphi Pakard, amely mintegy 3500 munkavállalót foglalkoztat⁵.

2.16. A Vajdahunyadi (Hunedoara) Ipari Park

A Vajdahunyadi (Hunedoara) Ipari Park 2003 tavaszán létesült, területe 193 ezer m², amely 26 részre van felosztva. Az egyes parcellák területe 2500 m² és 10 000 m² között változik. Az egyes parcellákat 49 évre lehet bérelni, de lehetőség van az azonnali megvételére is. Az ipari park a Vajdahunyadot Dévával összekötő közúti főútvonal mellett található. Ez az ipari park is rendelkezik kiépített villamosenergia-, gázvezeték-, vízvezeték-, telefon- és csatornahálózattal.

A különböző tanácsadások mellett megtalálható a postai és futárszolgálat, a különböző banki szolgáltatások és orvosi ellátás is.

3. Az ipari parkok szolgáltatásai

A Nyugat/Vest romániai régió ipari parkjainak szolgáltatásai sokoldalúak és különböző színvonalúak.

A régió ipari parkjai a tanácsadás körébe tartozó szolgáltatások különböző fajtáiból nyújtanak ellátást. E kategórián belül a különböző műszaki, pénzügyi és ügyviteli, jogi szolgáltatások, a pályázatfigyelés és -készítés áll az élen. Több ipari park azonban még a fentiekén túl egyéb tanácsadást is folytat.

Az ipari parkok több mint fele nyújt biztonsági szolgálatot, illetve portaszolgálattal rendelkezik, továbbá időszakos üzemorvos áll rendelkezésre.

A térség számos ipari parkja nyújt különböző irodai szolgáltatásokat. Az ipari parkokban tárgyaló, illetve előadóterem, telefonközpont, fax, e-mail, internetszolgáltatás van, néhány helyen biztosítanak nyomdai, fénymásolás, rendezvényszervezés és egyéb szolgáltatást.

Relatív meglepően sok ipari park biztosít valamilyen étkezési lehetőséget. Több helyen van önkiszolgáló étterem, büfé, illetve mozgóbüfé és étterem.

A kiskereskedelmi szolgáltatás szegényes. Csak szórványosan van élelmiszerüzlet, ABC jellegű üzlet, illetve egyéb kiskereskedelmi egység az ipari parkok területén.

Egyes ipari parkokban a postai kézbesítő és gyűjtő szolgálat, vagy egyéb ilyen jellegű szolgáltatás is üzemel.

Több ipari park nyújt a közlekedéssel kapcsolatos szolgáltatásokat, tömegközlekedési kapcsolatot, központi parkolóhelyet.

Csaknem általános a kommunális, illetve a szelektív hulladékgyűjtés és takarítási szolgáltatás az ipari parkokban.

A logisztikai szolgáltatások különböző fajtái is elérhetők. Számos ipari park nyújt fuvarozási információt, rakodási, szállítási és raktározási szolgáltatást, de egyre több helyen bérelhetők anyagmozgató gépek.

Növekvő számban érhetők el a különböző innovációs szolgáltatások is.

A tapasztalat azt mutatja, hogy az infrastruktúra fejlesztése és a szolgáltatások bővítése, színvonalának emelése meghozza az eredményt.⁶ Törekedni kell azonban arra, hogy összhang legyen a régió és a régió ipari parkjainak infrastruktúra-fejlesztése között. Az infrastruktúra-fejlesztése ne öltetszerű, hanem összehangolt, tervszerű, harmonikus legyen. Szinte bizonyos, hogy a körütekintő infrastruktúra-fejlesztés ösztönzőleg fog hatni a régió iparának és a szolgáltatásainak a fejlődésére is, ezért a szolgáltatások körét mindinkább teljessé kell tenni. A jobb elérhetőség és a modern üzleti szolgáltatások biztosításával nőni fog a Nyugat/Vest romániai régió ipari parkjainak a betelepültsége, teljesítménye, hatékonysága, és ez további fejlődésüket generálja.

JEGYZETEK

1. Abonyiné Palotás Jolán (2005): Gondolatok az ipari parkok területfejlesztő hatásairól és a Dél-Alföld ipari parkjainak sajátosságairól. A Földrajz Tanítása. 13. évf. 4. sz. 21. old.
2. Abonyiné Palotás Jolán (2007): Infrastruktúra – Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. 184. old.
3. Komarek Levente (2009): A termelői- és a szociális infrastruktúra néhány indikátorának területi kérdése a Nyugat/Vest romániai régióban. Közép-Európai Közlemények. 2. évf. 2–3. sz. 165. old.
4. Komarek Levente (2008): Régiók Európában: a Nyugat/Vest romániai régió. Területi Statisztika. 11. (48.) évf. 6. sz. 738. old.
5. Komarek Levente (2009): A Nyugat/Vest romániai régió a humán-erőforrás tükrében. Humánpolitikai Szemle. XX. évf. 3. sz. 86. old.
6. Abonyiné Palotás Jolán (2005): Gondolatok az ipari parkok területfejlesztő hatásairól és a Dél-Alföld ipari parkjainak sajátosságairól. A Földrajz Tanítása. 13. évf. 4. sz. 25. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Abonyiné Palotás Jolán (2005): Gondolatok az ipari parkok területfejlesztő hatásairól és a Dél-Alföld ipari parkjainak sajátosságairól. A Földrajz Tanítása. 13. évf. 4. sz. 21–25. old.
- Abonyiné Palotás Jolán (2007): Infrastruktúra. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. 184. old.
- Buzás Norbert – Lengyel Imre (szerk.) (2002): Ipari parkok fejlődési lehetőségei. JATEPress, Szeged. 210. old.
- Csizmadia Zoltán – Grosz András (2002): Szervezetközpontú hálózatok: az ipari parkok térségi – intézményi kapcsolatrendszerének és együttműködési aktivitásának szerkezeti jellemzői. Tér és Társadalom 2. sz. 53–80. old.
- Gulyás László–Sisák Erzsébet (2008): A Szeged-Temesvár városverseny dimenziói. Területi Statisztika. 11. (48.). évf. 1. sz. 82–89. old.
- Komarek Levente (2008): Régiók Európában: a Nyugat/Vest romániai régió. Területi Statisztika. 11. (48.) évf. 6. sz. 734–741. old.
- Komarek Levente (2009): A Nyugat/Vest romániai régió a humán-erőforrás tükrében. Humánpolitikai Szemle. XX. évf. 3. sz. 83–96. old.
- Komarek Levente (2009): A termelői- és a szociális infrastruktúra néhány indikátorának területi kérdése a Nyugat/Vest romániai régióban. Közép-Európai Közlemények. 2. évf. 2–3. sz. 161–170. old.
- Veres Lajos (2003): Régiók, helyek megközelíthetősége. Logisztikai Évkönyv. 9. évf. 123–127. old.
- Veres Lajos (2008): Térségi logisztika. Dunaújvárosi Főiskola Kiadói Hivatala, Dunaújváros. 219. old.

KINCSES ÁRON*

ROMÁN ÁLLAMPOLGÁROK MAGYARORSZÁGON

ROMANIAN CITIZENS IN HUNGARY

ABSTRACT

The most considerable group of foreign population is the Romanian in Hungary. That's why important to know what kind of features and spatial impacts characterize the international migration between these two neighbouring countries. In this article I am going to study the migration system from Romania to Hungary. From where and to where do Romanians move? This paper is devoted to the spatial characteristics of migration networks from Romania to Hungary. What kind of reasons may play a pivotal role in choosing a permanent address? Is the original Romanian location important? An analysis of the spatial distribution of migrants shows that there are two separate and considerable geographical motives, which mostly determine the location of foreigners in Hungary, namely, the effects of centres and the borders. The first case meant both a dynamics centre of immigration to Hungary and such emigration from Romania. There a wide variety of occupations can be found. I point out that highly educated and skilled workers have been attracted from a large distance to Budapest and Pest County. The second geographical motive is the proximity to the border, which is not a barrier, but rather a contact zone.

1. Bevezetés

A román állampolgárok alkotják a legjelentősebb külföldi népességcsoportot Magyarországon. Ezért is fontos megvizsgálni, milyen tulajdonságok jellemzik őket, milyen területi hatásuk van Magyarországon. Karakteres kapcsolatok mutathatók ki az elvándorlás és a célterületek között, azaz jellemző, hogy Románia melyik részeiről Magyarországon hová, milyen tulajdonságú migránsok mozognak. A cikk ezeknek a migrációs hálózatnak a területi tulajdonságait igyekszik bemutatni. Milyen okok lényegesek az új lakóhely választásában? Az eredeti román lakóhelynek van-e ebben szerepe?

A külföldi állampolgárok alatt ebben a cikkben azokat a Magyarországon élő személyeket értem, akik az adott év január 1-jén tartózkodási, bevándorlási vagy letelepedési engedéllyel rendelkeznek. A vizsgálat során a magyar (KSH) és az európai (Eurostat) statisztikai források mellett a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal (BÁH) és az Adó- és Pénzügyi Ellenőrzési Hivatal (APEH) adatait használtam föl. A migrációs folyamatokat az eredeti (román) és jelenleg (magyar) lakóhely, korcsoportok, foglalkozás, iskolai végzettség, adófizetők aránya szerint fogom vizsgálni. Három iskolai végzettségi szintet különböztettem meg, az alap (ISCED 1-2) a közép (ISCED 3-4) és a felső fokot (ISCED 5-7), míg a foglalkozási osztályozások az ISCO-88-as struktúrán alapulnak.

Véleményem szerint a keresetek regionális különbségei mellett¹ a migránsok területi megoszlásában meghatározó magyarázó ereje van a célterületek földrajzi helyzetének. A lakóhely választásában a földrajzi és gazdasági centrum és periféria területek fontos szerepet játszanak. Hipotézisem szerint a román állampolgárok Magyarországra történő vándorlásának területi eloszlásában jelentős tényező Budapest, Magyarország fővárosa, gazdasági

* Vezető tanácsos, Központi Statisztikai Hivatal.

centrum terület, amely a nemzetközi vándorlás tipikus dinamikus fogadó központja is. A települések országos átlaghoz képest Budapest erőteljesen felülreprezentált a külföldiek mennyiségét és 1000 lakosra jutó arányát tekintve is, mely egybeesik a nemzetközi trendekkel, azaz a migráció elsődleges célterületei a fővárosok.² A foglalkozások és az eredet-országok széles spektruma található itt. A másik lényeges tényező a határ közelsége, mely sok migráns számára többlet értéket hordoz. Csak gondoljunk az otthon maradt családtagokkal a könnyebb kapcsolattartásra. Fontos megjegyezni, hogy megfigyelhetjük e jelenségeket az eredet országokban is, nevezetesen a migránsok a román határ közeléből sokkal inkább a határhoz közel telepsznek le, mint mások. A romániai vándorok, akik többségében erdélyi területekről érkeznek, inkább Budapest közelében élnek. A kivándorlási központként leginkább Székelyföldet jelölhetjük meg.

A határrégiókat a telephely-elmélet tradicionálisan hátrányos területként szemlélte, a nemzetközi kereskedelmi határok és a katonai inváziók fenyegetése miatt.³ A nemzeti határok negatívan érintették a regionális gazdaságot a növekvő tranzakciós költségek miatt. Adók, különböző nyelvek, kultúrák és üzleti gyakorlatok általában gátolták a határon átnyúló kereskedelmet, csökkentve az igényt a hazai vagy külföldi gyártók elhelyezkedésére ezekben a régiókban.⁴

Ennek a kedvezőtlen képnek a megváltoztatása, a nagyobb nemzetközi gazdasági integráción keresztül – a kereskedelmi korlátok mérséklésével – egy új növekedési kilátást alakíthat ki a határrégiókban. E régióknak több olyan tulajdonsága van, mely aktív kontakt-térnek definiálható.⁵ A Romániából Magyarország felé áramló nemzetközi vándorlás (Budapest és Pest megye után) jelentős célterületei éppen ezek a határközeli települések, megyék.

2. Előzmények

A legnagyobb volumenű Magyarországon kívüli magyar népesség Romániában él. 1992-ben Románia lakosságának 7,1, míg 2002-ben 6,7%-a vallotta magát magyar nemzetiségűnek. A magyarok aránya Erdélyben 20% fölött van. A romániai magyarok 37%-a Székelyföldön, 28% a magyar határ mentén, 18% közép-Erdélyben, 17% pedig interetnikus diaszpórában él. Romániában Erdélyen kívül magyarok jelentős számban Csángóföldön és Bukarestben találhatók. A nemzetiségi hovatartozás régóta fontos szerepet játszik a két ország közötti nemzetközi vándorlások karakterisztikájában.

A hidegháború alatt a romániai emigránsok többsége a kisebbségek köréből került ki. A nemzetiségi hovatartozásnak a migrációs folyamatokban nem csak taszító, hanem vonzó tényezőként is szerepet játszhat. Romániában a szászok és a zsidók esetében ilyen szerepe volt a befogadó ország migrációs politikájában ebben az időben testet öltő etnikai preferenciáinak.⁶ Magyarország nem támogatja egyértelműen a „határon túliak” Magyarországra vándorlását. Ennek ellenére a hatóságok a magyar etnikumú bevándorlókat kiemelten kezelik. Például a magyar állampolgárság megszerzéséről szóló LV. Törvény felmenti őket az állampolgársághoz szükséges nyolc éves Magyarországon tartózkodás alól.

A többségi ortodox románság a múlt rendszerbeli migrációs folyamatokban alulreprezentált volt. A nyolcvanas évek közepétől a kivándorló népesség etnikai szerkezete jelentősen átalakult, ami szorosan összefügg Magyarország megváltozott migrációs politikájával. Ugyanis addig a szocialista blokk országaiból érkezők nem kaphattak menekültstátust Magyarországon. A romániai menekültek 1986-tól kezdtek nagy számban Magyarországra áramlani. Kezdetben az országnak inkább tranzit-szerepe volt: Nyugat-Európába próbáltak meg eljutni, miután azonban ezek a csatornák elzáródtak, tömegesen rekedtek Magyarországon.⁷ Bár a kérdést jogilag csak 1989-ben szabályozták, 1987-től gyakorlatiá vált, hogy az ország nem adta ki őket a román hatóságoknak. 1988 végére a romániai menekültek száma

elérte a 20, 1989 végére pedig a 36 ezret, miközben a hivatalos úton Magyarországra érkezők száma is emelkedett. A márciusi marosvásárhelyi eseményeket követően a kiáramlás 1990-ben is folytatódott. 1990-ben 37 242 román állampolgár igényelt huzamos tartózkodási engedélyt. Ebben az évben az összes új belépő külföldi 76,6%-a román állampolgár volt.⁸

1987 és 1991 között periódusban mintegy 97 000 magyar hagyhatta el Romániát.⁹ Tehát a nyolcvanas évek végén meginduló magyar kiáramlásban központi szerepe volt az etnicitásnak, és annak, hogy a magyar állam a Romániából érkezett migránsokat menekültként ismerte el.

A román migrációs szociológia és demográfia megállapításai alapján mára már a migráns népesség legalább 90 százalékban a többségi románság soraiból kerül ki.¹⁰ Sandu szerint ugyan a kilencvenes évek külföldi munkavállalói között összegében egyértelműen felülreprezentáltak az etnikai és vallási kisebbségek, ha azonban az időben későbbi hullámokat nézzük, az arányok már jóval kiegyenlítettebbek. Ennek logikus magyarázata, hogy a kisebbségek (például a nyelvtudásra épülő) munkaerő-migrációs áramlásai már a kilencvenes évek legelején megindultak, míg erre a román népesség esetében több időre volt szükség. Ezt a folyamatot, amelynek során a migrációban a kisebbségi etnikumhoz való tartozás szerepe csökken Sandu „de-etnicizálódásnak” nevezi. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a migráció során az nemzeti hovatartozás szerepe csökkenne, hanem hogy immár egyre több jelenős hálózat van, ahol a migráció során a „románság” mozog.

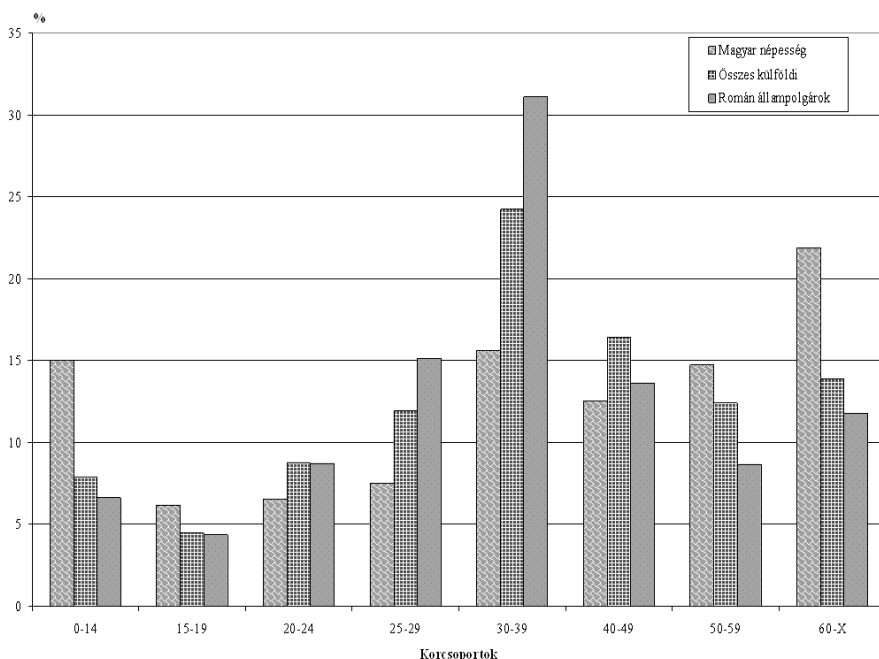
A magyar nemzetiségűek vonatkozásában ismert, hogy a Magyarország irányába mutató migrációs hálózatok már a kilencvenes évek elején felálltak.¹¹ Ezáltal a magyarországi vendégmunka bejárható, kiszámítható életstratégiává vált. Többségében az ottani magyarok vállaltak munkát Magyarországon, a román nemzetiségű alig-alig fordul elő a magyar munkaerőpiacon.¹² Ezeknek hálózatoknak az értékét növelte, hogy ebben a periódusban a Nyugat-Európa fele mutató struktúrák még nem alakultak ki. Ezek kialakulásával azonban a helyzet fokozatosan megváltozott. Ahogy a Nyugat-Európa (elsősorban Németország, Spanyolország, Olaszország) fele mutató román hálózatok felálltak, amelyeket immár többségében románok működtettek, úgy válhatott a spanyolországi, olaszországi vendégmunka a magyarországi reális alternatívájává a magyar nemzetiségűek között is. Hiszen a románokkal egy településen (szomszédban, ismeretségi körben) élő magyarok migrációs stratégiáját ezeknek a hálózatoknak a léte is befolyásolhatja.¹³

Tehát Románia, mint migrációs forrásország egészére a migráció Nyugat-Európa fele való eltolódása jellemző. Míg a magyar nemzetiségűek számára inkább Magyarország jelent célállomást, addig a románok számára az olaszországi, spanyolországi munkalehetőségek a jelentősek. Az etnicitásnak jelentős szerepe van a migrációs hálózatok kialakulásában, de a migráció feltételezhetően nem a nemzeti hovatartozás, hanem az ismerettség alapján szerveződik.

3. Román állampolgárok Magyarországon

A nemzetközi vándorlás közvetlenül érinti Magyarországot, ahol társadalmi, demográfiai és gazdasági hatásai is vannak. A népességszám, gazdasági aktivitás, korcsoportok, adófizetők száma szerint is pozitívan hat Magyarországra a migráció.

A külföldiek között, különösen a román állampolgárok között sokkal magasabb az aktív korúak aránya, míg a magyar népesség a 0–14 és az 50–X évesek között felülreprezentált, ahogy az első ábrán is láthatjuk. A munkaképes korúak arányából következően magasabb az adófizetők aránya is, magasabb, mint a külföldiek aránya. A külföldi adófizetők megyei eloszlása nem egyenletes, ott magasabb az arányuk, ahol nagyobbak az egy főre eső adóköteles jövedelmek, így Budapesten az adófizetők több mint 4%-a külföldi. A román állampolgárokra is ez a trend jellemző. Budapesten, Pest megyében él a romániai adófizetők 65%-a.

1. ábra. Magyar lakónépesség állampolgárság és korcsoportok szerint, 2008. január 1.**Chart 1. Hungarian population by citizens and age-groups, 1 January 2008**

Forrás: KSH

1. táblázat. Adófizetők összehasonlító táblázata állampolgárság és megyék szerint, 2007**Table 1. Tax-payer comparative table by county and citizens, 2007**

Magyar megyék	Adófizetők száma	Egy főre jutó adóköteles jövedelem (Ft)	Külföldi adófizetők	
			Romániai	Összes
Budapest	759 360	638 083	13 457	32 036
Baranya	169 041	289 332	296	1 334
Bács-K	227 188	263 798	828	2 015
Békés	161 601	237 811	647	1 151
Borsod-A-Z	277 197	288 442	280	1 196
Csongrád	182 817	298 582	1 004	2 984
Fejér	207 272	367 202	956	2 118
Győr-M-S	212 858	340 320	879	2 864
Hajdú	226 311	287 685	837	1 802
Heves	135 760	310 157	423	1 187
Komárom-E	151 416	358 457	1 023	2 146
Nógrád	87 407	264 147	193	521
Pest	514 948	421 507	6 769	10 735
Somogy	136 964	253 000	288	830
Szabolcs-Sz-B	211 950	250 575	340	1 983
Jász-N-Sz	168 124	272 844	318	803
Tolna	104 360	291 682	274	708
Vas	130 716	300 813	277	705
Veszprém	174 841	289 702	515	1 063
Zala	138 475	279 140	286	862
Külföld			1 216	18 034
Összesen	4 378 606	373 033	31 106	87 077

Forrás: APEH

Az 1990-es évek óta Magyarországon a nemzetközi vándorlási egyenleg pozitív. A 2008. január 1-jén 174 697 külföldi állampolgár tartózkodott Magyarországon (1,74%-a a népességnek), akiknek a 40%-a román állampolgár (2. táblázat). Ez az arány növekedett, a területi koncentráció pedig némileg csökkent. Amint látjuk a Magyarországon tartózkodó külföldiek között a szomszédos országok súlya erőteljes, és folyamatosan növekszik. Így 2008. január 1-jén mintegy 66 000 román állampolgár tartózkodik Magyarországon, továbbá 1993 óta 81 886-an váltak magyar állampolgárrá (97%-uk magyar anyanyelvű). Tehát összességében 15 év alatt közel 150 000 román állampolgár települt át Magyarországra! Mivel az 1990-es évektől évente 30–40 000 magyar állampolgárral több hal meg, mint amennyi születik hazánkban, így a Romániából Magyarországra áramló nemzetközi vándorlás hozzávetőlegesen 4–5 évig mérsékelte önmagában a természetes népességfogyást.

2. táblázat. Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok állampolgárságok szerint

Table 2. Foreign citizens residing in Hungary by country of citizenship

Ország	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Ausztria	694	785	750	780	544	1 494	2 225	2 571
Franciaország	511	601	711	765	330	1 316	1 506	1 481
Hollandia	324	346	373	415	236	666	1 096	1 201
Nagy-Britannia	624	700	872	963	440	1 451	1 911	2 107
Németország	7 493	7 676	7 100	7 393	6 908	10 504	15 037	14 436
Olaszország	542	563	545	551	404	777	1 020	1 207
EU-15	11 723	12 181	11 629	12 143	9 714	18 357	25 394	25 490
Horvátország	917	931	800	902	837	778	813	852
Lengyelország	2 279	2 227	1 945	2 196	2 178	2 364	2 681	2 645
Oroszország	1 893	2 048	1 794	2 244	2 642	2 759	2 760	2 787
<i>Románia</i>	<i>41 561</i>	<i>44 977</i>	<i>47 281</i>	<i>55 676</i>	<i>67 529</i>	<i>66 183</i>	<i>66 951</i>	<i>65 836</i>
Szerbia	12 664	11 975	11 693	12 367	13 643	12 111	12 638	17 186
Szlovákia	1 576	2 213	1 536	2 472	1 225	3 597	4 276	4 944
Szlovénia	82	88	65	81	34	79	115	133
Törökország	455	544	469	557	615	756	886	1 120
Ukrajna	8 947	9 835	9 853	13 096	13 933	15 337	15 866	17 289
Egyéb európai	20 584	21 088	21 552	22 915	24 493	24 307	25 314	26 272
Szomszédos országok	66 359	70 716	71 913	85 293	97 711	99 579	102 769	108 811
Európa	93 197	97 640	98 230	110 915	122 261	130 535	140 827	146 145
Ázsia	12 603	14 401	13 480	14 715	15 121	18 543	19 733	22 356
Amerika	2 488	2 557	2 434	2 535	2 667	2 989	3 075	3 557
Afrika	1 233	1 318	1 281	1 455	1 556	1 800	1 783	1 913
Egyéb és ismeretlen	507	513	463	489	548	563	612	726
Összesen	110 028	116 429	115 888	130 109	142 153	154 430	166 030	174 697

Forrás: KSH

4. Területi vizsgálatok

A migráció az összes román és magyar megyét érinti. Azaz Magyarországra mindegyik román megyéből érkeznek migránsok, és mindegyik magyar megyében megtalálhatók. A 2008. január 1-jei állapot szerint a folyamat a román települések 35, míg a magyar települések 66%-ára terjed ki. Így erős regionális hatásokat figyelhetünk meg.

A Magyarországra vándorlás leginkább érintett romániai települései Marosvásárhely (6173 fő), Nagyvárad (3824), Kolozsvár (3527), Szatmárnémeti (3142), Sepsiszentgyörgy (2383), Székelyudvarhely (2150); Csíkszereda (2092) és a leginkább érintett megyei pedig Harghita (11 144), Maros (11 017), Bihar (7345), Kolozs (5658), Szatmár (5391) és Kovászna (3364). Ezeken a területeken jelentős számú magyar kisebbség él. A Magyarországra érkező migránsok mintegy 70%-a érkezik ebből a hét megyéből.

Kovácsna (230%) és Bákó (298%) megyék kibocsátó szerepe erősödött a legdinamikusabban 2001 óta, a települések közül pedig Sepsiszentgyörgy (882-ről 2383-ra), Kézdivásárhely (545-ről 1070-re), Barót (371-ről 678-ra), Bákó (164-ről 651-re) és Kovászna (139-ről 395-re) emelhető ki leginkább.

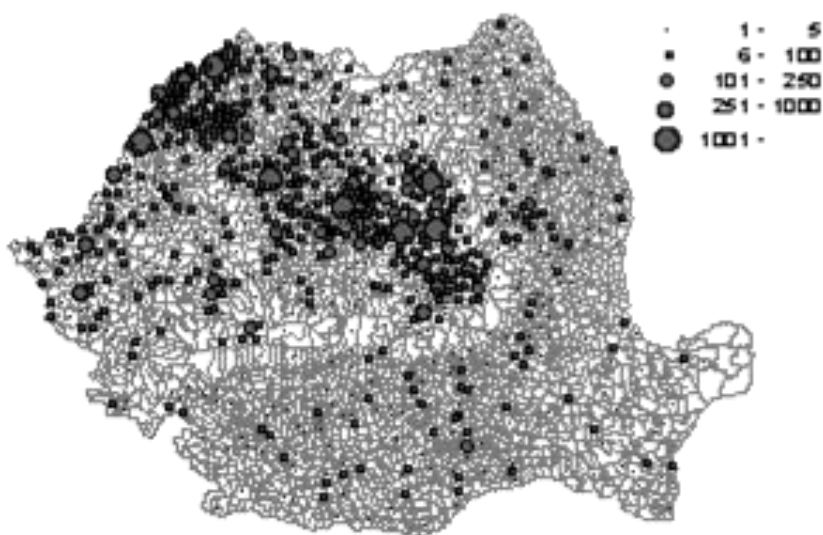
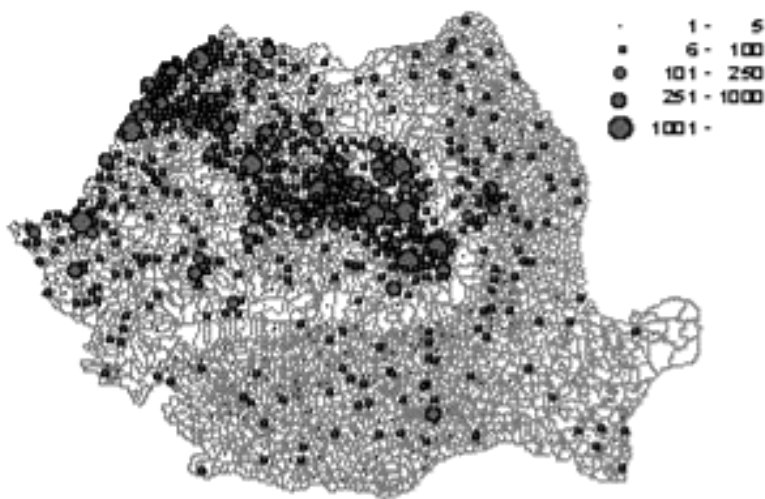
A migrációban leginkább érintett megyék (pontosabban az Észak-Nyugati és a Közpon-ti régió megyei) Románia egészéhez képest gazdaságilag közepesen fejlettek, illetve fejlettek.¹⁴ Itt a fejlettség fokát 17 statisztikai mutatóból álló komplex vizsgálat adta. Lényegében hasonló eredményre jutott György Ottília a megyék GDP részesedését, az egy főre vetített GDP-jét, a munkatermelékenységét, a foglalkoztatottsági rátáját, vagy a minimál-bér alakulását vizsgálva is. Azaz több esetben a gazdasági motiváció csak másodlagos szerepet játszik az etnikai megfontolások mögött a vándorlásokban.

1990–2008 között Romániában majdnem 8%-kal csökkent a népesség.¹⁵ A Közpon-ti régióban, mely Kovászna (6%), Hargita (11%) és Maros megyéket (7%) is magában foglalja, a legnagyobb ez a csökkenés (12%). Ugyan Brassó, Szében és Fehér népességvesztése sokkal markánsabb (17, 19, illetve 13%) ebben a régióban, de ezek kevésbé kitétek a Magyarországra vándorlásnak. A Közpon-ti régióban a természetes népmozgalmi eseményekből a vizsgált időszak alatt nem alakult ki jelentős népességvesztés, sőt Brassó és Kovászna esetén pozitív a szaldó, valamint 2007-ben már hasonló megállapítás igaz Hargita és Szében megyékre is. (Az 1990–2007 időszak alatt Románia egészének népessége több, mint 2%-kal csökkent az élveszületések és halálozások különbségei miatt.) Így a népesség-csökkenés fő oka a vándorlás.

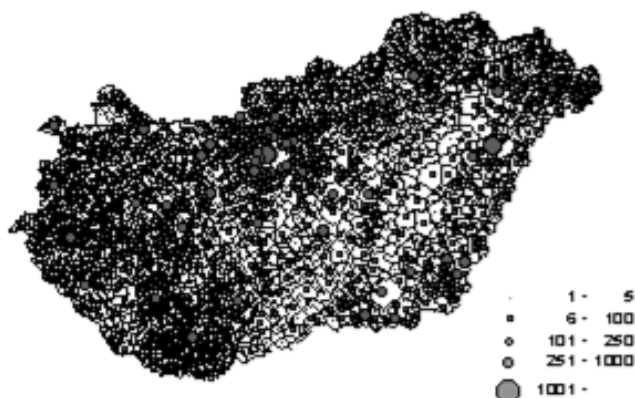
A másik jelentős romániai kibocsátó terület a Bihart, Máramarost, Szatmárt, Beszterce-Naszódot, Kolozst, és Szilágy megyét magában foglaló Észak-Nyugati régió. 1990 óta a népességvesztés itt is a román átlag felett van (9%). A megyék közötti eloszlás azonban sokkal egyenletesebb. Egyedül Beszterce lóg ki pozitív értelemben, a népességfogyás itt 4%-os, a természetes népmozgalom egyenlege pedig pozitív, akár Máramarosé.

Így a Romániából Magyarországra érkező migránsok tovább csökkentik az elvándorlás megyéjének népességszámát. Ahol pedig a természetes népmozgalmi eseményeknek köszönhetően növekedhetne a népesség (például Bákó megye), úgy a migráció ezeket „lecsapolja”. A magyarok lakta területek nehéz demográfiai helyzetbe vannak, amit a nemzetközi migráció tovább gyengít.

Magyarország, mint célterület települései között leginkább preferált Budapest (26 739), Debrecen (1352), Érd (983) és Szeged (927); és megyék szerint Budapest (26 739), Pest (14 681), ahol több mint 62%-a él a migránsoknak (2008. január 1-jén). Hajdú-Bihar, Csongrád, Bács-Kiskun, és Fejér megyék jelentősek még.

1. térkép. Magyarországon élő román állampolgárok az elvándorlás települései szerint**Map 1. Romanian migrant who live in Hungary by settlement of origin****2001****2008***Forrás: Saját szerkesztés*

Céлом kapcsolatot találni az eredeti román és a jelenlegi magyar megyék között, illetve a nemzetközi vándorokat e jellemzőik alapján vizsgálni. A területi migrációs adatok alapján az eredeti (romániai) lakóhely megyéjét három csoportba sorolom. Az első csoport, a határhoz közel eső megyék (Arad, Bihar, Krassó-Szörény, Hunyad, Máramaros, Mehedinți, Szilágy, Szatmár, Temes), a második a migrációs centrum területek (Fehér, Beszterce-Naszód, Brassó, Kolozs, Kovászna, Hargita, Maros, Bákó), harmadik az egyéb megyék csoportja. Magyarországon is három csoportot különböztethetünk meg a vizsgált migrációs rendszer jellemzésére. Így a határközeli megyéket (Békés, Borsod-Abaúj-Zemplén, Csongrád, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Bács-Kiskun), a migrációs centrum területeket (Budapest és Pest megye), és egyéb megyéket.

2. térkép. Magyarországon élő román állampolgárok a jelenlegi magyar települések szerint**Map 2. Romanian migrant in Hungary by destination****2001****2008***Forrás: Saját szerkesztés*

Magyarországon 2596 olyan román állampolgár él, akik Magyarországon születtek. Legtöbbjük Budapesten és Pest megyében lakik. A Magyar állampolgárságról szóló 1993. évi LV. Törvény szerint csak a magyar állampolgár(ok) gyermeke válik születéssel magyar állampolgárrá. Ez a szabályozás a „*ius sanguinis*” elven alapszik, és nem a területhez („*ius soli*”) köti az állampolgárság megszerzését, ezért nem válnak automatikusan a hazánkban született romániaiak magyar állampolgárokká.

A migrációs központok között erős áramlás valósul meg 26 597 emberrel, mely az összes vándor 40%-a. Így a migráció erős területi koncentrációt mutat. A kivándorlás területi vetülete szignifikáns kapcsolatot mutat a magyarul beszélők aránya és az eredeti romániai településekről történő kivándorlási hajlandóság között. Kimutatható, hogy román állampolgárok, akik most a határ közelében élnek (a magyar oldalon) nagyobb számban a határhoz közlelőlről érkeztek (51,8%). Azonban a román migránsok, akiknek a születési helye a határ román oldalához közel esik, legnagyobb számban a magyar migrációs központi területeken élnek (51,9%). Budapestet és Pest megyét más állampolgárságú migránsok is előszeretettel választják Magyarországon lakóhelyül, függetlenül az eredeti lakóhely országától. Az „egyéb” román csoport, mely Románia területének többségét adja, területi eloszlása a leg-egyenletesebbek Magyarországon, 7,4–8,7%-át adják mindhárom magyar csoportnak.

3. térkép. Területi osztályozás
Map 3. Spatial classification

Forrás: Saját szerkesztés

3. táblázat. A Magyarországon tartózkodó román állampolgárok eredeti román megye-csoportok szerinti megoszlása, 2008. január 1.

Table 3. Distribution of Rumanian citizens residing in Hungary by classification of the original Rumanian place, 1 January 2008

Román oldal	Magyar oldal			Összesen
	Határhoz közel	Migrációs centrum	Egyéb	
Határhoz közel	51,8	27,1	34,3	32,8
Migrációs centrum	40,8	64,2	57,5	58,8
Egyéb	7,4	8,7	8,2	8,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Saját szerkesztés

4. táblázat. A Magyarországon tartózkodó román állampolgárok jelenlegi magyar megye-csoportok szerinti megoszlása, 2008. január 1.

Table 4. Distribution of Rumanian citizens residing in Hungary by classification of the current Hungarian place, 1 January 2007

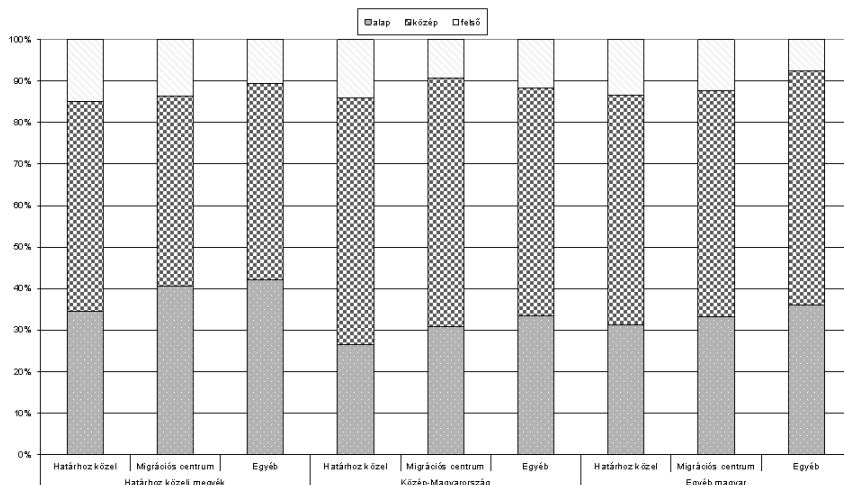
Román oldal	Magyar oldal			Összesen
	Határhoz közel	Migrációs centrum	Egyéb	
Határhoz közel	27,6	51,9	20,4	100,0
Migrációs centrum	12,2	68,7	19,1	100,0
Egyéb	15,5	65,3	19,2	100,0
Összesen	17,5	62,9	19,6	100,0

Forrás: Saját szerkesztés

A kialakított csoportokat iskolai végzettségek, foglalkozási főcsoportok és korcsoportok szerint vizsgálok tovább. Megállapítottam, hogy a magasabb iskolai végzettségűeket a magyar migrációs központ nagyobb távolságokból is képes vonzani.¹⁶ A befejezett közép- és felsőfokú végzettségűek Románia központinak és egyébként besorolt helyeiről leginkább itt élnek. A magyar határhoz közel átlagosan alacsonyabb képzettségű román állampolgárok telepedtek le, mint más helyeken, de emellett jelentős a befejezett felsőfokú végzettségűek aránya is.

2. ábra. 18 éven felüli Magyarországon tartózkodó román állampolgárok a területi osztályozások és az iskolai végzettségek szerint, 2008. január 1.

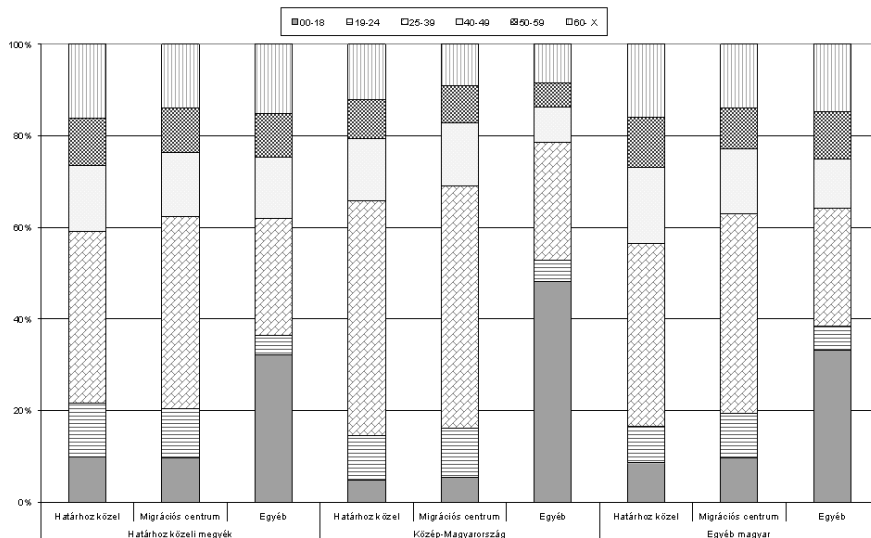
Chart 2. Romanian population aged 18 and over in Hungary by spatial classification and educational attainment, 1 January 2007

Forrás: Saját szerkesztés

3. ábra. Magyarországon tartózkodó román állampolgárok területi osztályozások és korcsoportok szerint, 2008. január 1.

Chart 3. Romanian population in Hungary by spatial classification and age-groups, 1 January 2007

Forrás: Saját szerkesztés

A korcsoportok szerinti vizsgálat jelentősen eltérő területi képet mutat. Magyarország migrációs központjában élő román állampolgárok többsége (81%) munkaképes korú. Az „egyéb” csoportba sorolt román területről érkezők közel 45%-a 18 éven aluli, többségük Budapesten és Pest megyében él. A román határ közeléből és a migrációs centrumból érkezők arányai magasabbak a 19–24 évesek között, mint az „egyéb” csoportban, így feltételezhetjük, hogy ők a felsőfokú képzéseiket igyekeznek megszerezni Magyarországon.

A foglalkozásokat vizsgálva az ipari és építőipari foglalkozások (26,2%), a szakképzettséget nem igénylő (egyszerű) foglalkozások (6,8%), szolgáltatási jellegű foglalkozások (6,8%), felsőfokú képzettség önálló alkalmazását igénylő foglalkozások (6,1%), irodai és ügyviteli (ügyfélforgalmi) jellegű foglalkozások (4,8%), egyéb felsőfokú vagy középfokú képzettséget igénylő foglalkozások (4,8%), gépkezelők, összeszerelők, járművezetők (1,6%), törvényhozók, igazgatási, érdekképviselői vezetők (1,3%), mezőgazdasági és erdőgazdálkodási foglalkozások (0,8%) jellemzőek a hazánkban élő 18 éven felüli román állampolgárokat. Ezenfelül a munkanélküliek, nyugdíjasok, családsegítők, háztartásbeliek aránya 26,1%, míg a diákoké 14,8%. Ezek az arányok erős különbségeket mutatnak a területi csoportok szerint. Az inaktív emberek magas arányát találjuk a határ közelében. A munkanélküliek, nyugdíjasok, családsegítők, háztartásbeliek aránya itt 33,7%, a diáké 15,7%. A diákok aránya itt magasabb, mint az ország más részein. Budapesten és Pest megyében magas az aktív román állampolgárságú személyek aránya, ahol az ipari és építőipari foglalkozások (27,5%), szolgáltatási jellegű foglalkozások (7,7%), a szakképzettséget nem igénylő (egyszerű) foglalkozások (7,2%), a felsőfokú képzettség önálló alkalmazását igénylő foglalkozások (6,2%), egyéb felsőfokú- vagy középfokú képzettséget igénylő foglalkozások (5,2%) a legjelentősebbek. Így, szignifikánsan erős kapcsolat mutatható ki a területi elhelyezkedés és a munkavállalók tulajdonságai között. Magyarország központi része állampolgárságuktól függetlenül a munkavállalók széles körét vonzza, szinte az összes foglalkozási csoportban, azonban a határ közelében teljesen más képet találunk. Ugyanis ezt a csoportot sokkal inkább jellemzi a közel 50% inaktív román állampolgár, akik főként diákok, családsegítők, munkanélküliek és nyugdíjasok.¹⁷

5. Összefoglalás

Az eredményeket összefoglalva, erős kapcsolatot tudunk felmutatni román–magyar migrációs viszonyban, mintegy 66 000 román állampolgár él Magyarországon és majdnem 150 000-en telepedtek át hazánkban, ha az 1993 óta magyar állampolgárrá váltakat is ide soroljuk.

A keresetek közötti regionális különbségek nem képesek teljesen megmagyarázni a külföldiek területi megoszlását Magyarországon. A központi és a határ melletti területek kivándorlás és bevándorlás szempontjából fontos szereppel bírnak a migrációs folyamatok megértésében. Releváns kapcsolatokat mutattam az forrás és a célterületek között. A vizsgált országok migrációs centrumait erős áramlás köti össze 26 597 fővel (az összes romániai migráns 40%-a, az összes magyarországi migráns 16%-a). Kimutattam, hogy a román állampolgárok, akik most a határ közelében a magyar oldalon élnek, a legnagyobb számban a határ túloldalának közeléből érkeztek. Így a határ nem elválasztó elemként, hanem kontakt-zónaként funkcionál. Budapest és Pest megye a migránsok legkedveltebb letelepedési helye függetlenül az eredeti lakóhelytől. Itt változatos foglalkozású és képzettségű vándorokat találhatunk, mely ellentéte a határ közelében lévő esetnek, ahol az 50% inaktív ember jobban jellemzi a román állampolgárokat, akiknek a többsége diák vagy munkanélküli.

JEGYZETEK

1. Hatton Timothy J.–Williamson Jeffrey G. (2005): *Global Migration and the World Economy: Two Centuries of Policy and Performance*, Mass.: MIT Press, Cambridge 488. old.
2. Rédei Mária (2009): *Foreigners in Budapest*, In *Hungarian Statistical Review* No 13, Vol 87. 31–49. old.
3. Anderson, J. és O'Down, L. (1999): *Borders, Border Regions and Territoriality: Contradictory Meaning, Changing Significance*, *Regional Studies*, Vol. 33(7), 593–604. old.

4. Hansen, N. (1977): Border Regions: a Critique of Spatial Theory and a European Case Studies, *Annals of Regional Science*, Vol 11, 1–12. old.
5. Van Geenhuizen, M. – Ratti, R (2001): Gaining Advantage from Open Borders. An active Space for Regional Development, Ashgate, Aldershot. 398. old.
6. Brubaker, Rogers (1998): Migrations of Ethnic Unmixing in the „New Europe”. *International Migration Review*, Vol. 32, No. 4 (Winter 1998), 1047–1065. old.
7. Regényi Emil–Törzsök Erika (1998): Romániai menekültek Magyarországon 1988. In: Medve-tánc. Jelentések a határokon túli magyar kisebbségek helyzetéről. Csehszlovákia, Szovjetunió, Románia, Jugoszlávia. Budapest: ELTE, 1988. 175–186. old.
8. Tóth Pál Péter (2002): Nemzetközi vándorlás – Magyarország (1990–2000). Készült a Népese-dési Kormánybizottság Migrációs Bizottsága 2002. programja keretében. 16. old.
9. Horváth István (2004): Az erdélyi magyarság vándormozgalmi vesztesége 1987–2001. In: Kiss Tamás (szerk.): Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben. Kolozsvár: Kriterion – RMDSZ Ügyvezető Elnökség, 2004. 61–91. old.
10. Sandu, Dumitru (2000): Migrația transnațională a românilor din perspectiva unui recensământ comunitar. *Sociologia Romaneasca* 2000. 3–4. sz. 5–52. old.
11. Oláh Sándor (1996): Egy székely falu vendégmunkás potenciálja. In: Sik Endre – Tóth Judit (szerk.): Jönnek? Mennek? Maradnak? Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete – Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, 9–19. old.
12. Német Nándor–Csíste András–Jakobi Ákos (2009): Román állampolgárságú munkavállalók Magyarországon. *Területi Statisztika*, 12. (49.) évf. 6. szám 615–627. old.
13. Kis Tamás (2007): Demográfiai modellek és a migráció. *Régió 18. évfolyam* 2. szám, 160–189. old.
14. György Otília (2009): Területi különbségek Románia központi régiójában. *Területi különbségek Románia központi régiójában. Területi Statisztika* 12. (49.) Évfolyam 6. szám 647–656. old.
15. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/region_cities/regional_statistics/data/database (Eurostat adatbázis)
16. Rédei Mária (2007): Mozgásban a világ, a nemzetközi migráció földrajza, Eötvös Kiadó, Budapest 568. old.
17. Illés Sándor–Kincses Áron (2008): Foreign Retired Migrants in Hungary In *Hungarian Statistical Review* No 12, Vol 86. 88–111. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Halmi Erzsébet–Kincses Áron–Nagyné Forgács Eleonóra (2006): Nemzetközi vándorlás 1995–2005. KSH Budapest, 112. old.
- Illés Sándor–Lukács Éva (2002): A személyek szabad áramlásának statisztikai szempontú vizsgálata In.: Illés Sándor–Lukács Éva (szerk.): Migráció és statisztika, KSH NKI Kutatási jelentések, 71. Budapest. 13–51. old.
- Kis Tamás (2007): Demográfiai modellek és a migráció. *Régió 18. évfolyam* 2. szám, 160–189. old.
- Massey, D.S – Taylor J. E. (2004): *International Migration: Prospects and Policies in a Global Market*. Oxford University Press: Oxford 376. old.
- Nemes-Nagy József (1998): Tér a társadalomkutatásban – „Ember-Település-Régió” Hilscher Rezso Szociálpolitikai Egyesület, Budapest, 251. old.
- Nijkamp, P. (1998): *Moving Frontiers: a Local-global Perspective*, Vrije Universiteit of Amsterdam, Faculty of Business Administration and Econometrics, Research Memorandum no. 22, 22. old.
- Rédei Mária (2005): A nemzetközi migráció folyamatának irányítása. *Statisztikai Szemle* 83. 7. 662–680. old.
- Rédei Mária (2007): Mozgásban a világ, a nemzetközi migráció földrajza, Eötvös Kiadó, Budapest 568. old.
- Rédei, M.–Kincses, Á. (2008). A szomszédból érkező migránsok hatása a hazai gazdasági és társadalmi különbségekre. *Közép Európai Közlemények, Geográfusok, regionalisták és történészek tudományos szemléje*. 1. évf. 1. szám. pp.3–17.

KRÁNICZ JUDIT:*

ZALAEGRSZEG ÉS TESTVÉRVÁROSAI

ZALAEGRSZEG AND ITS SISTER CITIES

ABSTRACT

During the past centuries many great philosophers and statesmen dreamt about the possible constitutional scope of exceeding Europe's political division and fulfilling the unified/united Europe. Most conceptions outlined the practical realization at a supranational level, although in the last decades there has been a greater emphasis on the sub-national (regional, micro-regional) level or else the "multi-level" Europe. Considering its scientific importance there has been less mention of the importance of the local, regional networks, however, their functionality – in the form of sister town connections – has been experienced by many towns in Hungary.

In my thesis I intended to shed light on the fact that the sister town connections – if being able to overstep the mayors and the local authorities' protocol meetings – and it can be the pledge of their viability, take a prominent part in framing the "bottom up" Europe. The personal, civil relationships, the common interests and the solutions to collective problems may all lead to a continuity in the increasingly "multi-gear" European integration.

In order to present the subject matter I selected the analysis of sister town connections related to the county town, Zalaegerszeg. My research questions were as follows: to what extent the sister town connection of Zalaegerszeg has changed in terms of geographical and content orientation, what elements of networking, independent from any political orientation, have been used, how the intensity fluctuation of the connections can be explained.

The conclusion of my research is that the citizens, the civil organisations and the local authority of Zalaegerszeg, whose number of sister towns – fourteen – is greater than the Hungarian average, build their sister town connections in a conscious way, meanwhile integrating them functionally and successfully at a local level into the network of international connections.

1. Bevezetés

1.1. Az egységesülő Európa

Az európai történelemben régóta találkozunk a „felülről” induló, politikai-közigazgatási egységesítő törekvésekkel (Nagy Sándor, a Római Birodalom, Nagy Károly, Napóleon, Hitler), hosszú távon azonban ezek mindegyike kudarcba fulladt. A kudarc okát két tényezőre vezetik vissza a kutatók. Egyrészt Európa mozaikossága, földrajzi tagoltsága, geológiai adottságai gátolták a tartós egybeszerveződést, másrészt az erőszaknak nem volt időbeli határa, azaz az atombomba felfedezéséig a „hódítók” nem voltak birtokában olyan tömegpusztító fegyvernek, amellyel hosszú távon uralmuk alatt tudták volna tartani a legigázott népeket. A legfontosabb tanulság, hogy ezek a kezdeményezések soha nem „alulról” indultak ki, hanem mindig „felülről”, a politikai elit (valamely uralkodó) részéről, s bennük nem az egységesülés, hanem az egységesítés dominált. Sikert csak az önkéntes kooperációk értek el, mint például a svájci kantonok, illetve az Utrechti Unió (1579).

* Egyetemi hallgató, Pannon Egyetem, Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar.

A viszonylag kisszámú sikeres kezdeményezéssel szemben rendkívül gazdag a napvilágot látott Európa-koncepciók száma.¹ Az európai egység gondolat tárgykörében 1305 és 1945 között 182 koncepció látott napvilágot.² A XIV-től a XVII. századig egyértelműen az egykori Római Birodalom volt a modell amelynek keretében a belső béke és hatékony védelem megteremtését, a keresztény értékek felkarolását elképzelték. Mindezt a nemzeti monarchiák szuverenitásának korlátozásával vélték megvalósíthatónak.³

Az első szupranacionális, nemzetek feletti intézményt is tartalmazó elképzelés Pierre Dubois, francia diplomata nevéhez fűződik a XIV. század elején. Sully, IV. Henrik francia király minisztere a XVII. század elején az igazságos egyensúlyi állapot, az európai béke megteremtése érdekében készítette el „nagy tervét”. „A béke fenntartását úgy kívánta elérni, hogy a hatalmak egymás érdekeit figyelembe véve megegyeztek volna Európa felosztásában. A később felmerült vitákat egy általuk létrehozott Főtanácsban tárgyalások útján rendezték volna. Ez a terv sugallja először az európai államok (s nem a keresztény népek) konföderációjának gondolatát.”⁴

Az egységes Európa törekvéseinél a filozófusok és gondolkodók alapvetően arra keresték a választ, hogy milyen módon lehet egy nagy politikai egység keretében kibékíteni egymással a partikularizmust, az etnikai és vallási sokszínűséget, és ezeknek köszönhetően sikeresen elkerülni a háborúkat. A konfliktusok erőszakos rendezése helyett előtérbe kell helyezni a békés úton történő, tárgyalásos megoldásokat, és így megteremteni a kultúra és civilizáció azonosságán alapuló európai egységet. A háború elkerülése és az örök egyetemes béke megteremtése az egységes Európa koncepciónak olyan vezérmotívuma, amely a kezdetektől alapvetően meghatározza az Európáról való gondolkodást. „Az európai egységeszme felnőttkora – mint láthattuk – egyidős a modern korról. A 16. századtól kitágul a világ, földrészünk, miközben „felfedezi” önmagát és – öntudatra ébred – elkezd meghódítani a világot. S Európa jelentős gondolkodóinak munkásságában mind gyakrabban bukkan fel és nyer egyre nagyobb teret földrészünk egysége megteremtésének az eszméje. E gondolatot legerőteljesebben motiváló tényező a békevágy, a pacifizmus, amely mindmáig meghatározó politikai eleme az integrációs folyamatnak.”⁵

A felvilágosodás korában, a XVII. század végén, a XVIII. század elején minden korábbinál nagyobb mértékben erősödött fel az európaiakban a békevágy. Olyan együttműködésre vágytak, amely örökre garantálná az itt lakók számára a békét. 1713-ban dolgozta ki Örökbéke-tervezetét Saint Pierre abbé, aki öt pontban foglalta össze tervezetét (létre kell hozni egy örök érvényű szerződést (Európai Szövetség), amely garantálja a status quo-t, szükséges a tagok anyagi hozzájárulása, a tárgyalásos konfliktusmegoldás a háborúk elkerülése miatt, a közös védelem, egy Európai Szövetségi Tanács létrehozása Utrechtben). „A kor jelentős gondolkodói (Voltaire, Leibniz stb.) kételkedéssel, pontosabban gúnyolódva fogadták a tervezetet. Tulajdonképpen sikerét, ismertségét ennek is köszönhetette. Eredetiségét, gondolatainak fontosságát majd csak századunkban kezdik értékelni, amikor megszületnek a béke megőrzésére létrehozott nemzetközi szervezetek (Nemzetek Szövetsége, ENSZ, Hágai Bíróság) illetve az európai integrációnak a szupranacionalitás egyes elemeit is magában foglaló intézményei, szervezetei (Montánunió, Közös Piac). Ennek az institutionális európaiságnak a szellemi hátterét azok a gondolkodók adták, akik Európa másságát, sokszínűségét fogalmazták meg.”⁶

A XIX. századtól 1945-ig tovább hódítottak az egységes/egyesült Európáról szóló koncepciók, igaz, már nem a Római Birodalom, hanem a polgári demokrácia intézményi keretei közé helyezve, s új szemlélettel, új fogalmi kerettel, a polgári demokrácia játékszabályainak nemzetközi mértékben való betartásától remélve a nemzetállamok közötti konfliktusok megoldását (Saint Simon, Mazzini). 1849-ben Párizsban Victor Hugo egyenesen egy Európai Egyesült Államok megteremtése mellett száll síkra.

A politikai unióra vonatkozó elképzelések azonban nem vezettek sikerre Európában. Az egyre erősebbé váló nemzetállami nacionalizmusokkal szemben vereséget szenvedett a föderális Európa, s a Népszövetség törekvései is kudarcot vallottak. (A sikertelenségben szerepe volt annak is, hogy az egyesült Európa-koncepciók megfogalmazói nem tartoztak az első számú politikai döntéshozók közé.) Csupán néhány kisebb jelentőségű kooperáció jött létre, az is csak regionális gazdasági jelleggel (például az 1930-as oslói megállapodás).

Az I. világháború addig nem látott pusztításai azonban sokkolták az európaiakat. Ez erősítette a békevágyat, az összefogás gondolatát, „s a sovinizmusba torkolló nacionalizmus bírálatait.”⁷ Ennek szellemében látott napvilágot 1923-ban Richard Coudenhove-Kalergi Páneurópa koncepciója. Az általa elképzelt Páneurópában a legfontosabb összekötő kapocs a hasonló életstílus és erkölcs, a kulturális értékek (keresztény vallás, hellenisztikus értékek), illetve a pacifizmus képezte volna. Az együttműködés alapjának a francia–német megbékélést tartotta, a legfontosabb célt pedig Európa békéjének és gazdasági fejlődésének biztosításában látta.⁸ Calergi nagy hangsúlyt helyezett a fiatalokra, akik túlléphetnek a nacionalista eszméken, megvalósítva az európai egységet.⁹ A döntési helyzetben lévő politikusok közül azonban csak Aristide Briand állt a koncepció mellé.

A II. világháború alatt az egyesült Európa eszméje az ellenállási mozgalmakban élt tovább, s ezt fogalmazta meg 1941-ben Altiero Spinelli a Ventotene-i Manifesto című művében.¹⁰ A II. világháborút követően az európai remények és a valóság élesen elváltak egymástól. A jövő Európájának forgatókönyvét nem Európában, hanem Moszkvában és Washingtonban írták, s a hangsúly egyre kevésbé az egységes, sokkal inkább a politikai tömbökre osztott Európára helyeződött át.

A Marshall-segély gazdaságilag talpra állította Nyugat-Európát, stabilizálta a meggyengült polgári demokráciákat. A Szovjetunió politikai befolyása alá kerülő közép-kelet-európai országok is elindulnak a keleti típusú politikai és gazdasági integráció útján. Európa két „felének” politikai fejlődése hosszú időre elvált egymástól, s a határok „átjárhatatlanná váltak” Kelet és Nyugat között. Az egységes Európa megteremtésének gondolata évtizedekre lekerült a napirendről, helyette a regionális integrációk (gazdaságitól a katonaiig) kiépítése zajlott.

Nyugat-Európa gazdasági integrációja a Közös, majd Egységes Piac keretében sikeresen haladt előre, s 1993-tól a Maastrichti Szerződés elfogadásával már testet öltött a politikai unió is.

„A közös Európa nem egy nap alatt és nem is összeütközések nélkül jön majd létre. Semmilyen tartós dolog nem valósul meg könnyedén... De a kialakulása már megindult... az intézményeken túl, összhangban, a népekben mélyen élő törekvésekkel: az európai gondolat, a közösségi szolidaritás szelleme már gyökeret eresztett.”¹¹ – írta emlékirataiban Robert Schumann. Mi sem bizonyítja ezt ékeesebben, mint az európai integráció folyamatának felgyorsulásai és lelassulásai, a Lisszaboni Reformszerződés elfogadása körüli „vergődés”, avagy az Unió további bővítéséről vallott, helyenként élesen konfrontálódó tagállami vélemények.

Az Európai Unió és tagállamainak vezetői számára a hetvenes évek közepétől vált egyértelművé, hogy immár nemcsak a Trösztök Európájáról, hanem a Polgárok Európájáról is beszélniük kell, amikor az egyesült Európáról beszélnek. Elsőként Leo Tindemans belga miniszterelnök hívta fel a figyelmet arra, hogy a Polgárok Európpája alatt az Európai Község és a tagállamok polgárai közötti távolság csökkentését, az intézményrendszer működésének hatékonyabbá és átláthatóbbá tételét, s a vertikális partnerség elvének erősítését kell érteni.¹²

Az 1984. évi Fontainebleau-i tanácskozást követően felállított Adonnino Bizottság már arról beszélt, hogy a sikeres európai integrációhoz elengedhetetlen a tagországok polgárai

közötti szolidaritás, a kölcsönös megértés és az együttműködés. 1989-től az Európai Bizottság pénzügyi támogatást is nyújtott, a Nyugat-Európát akkorra már sűrűn behálózó testvérvárosi kapcsolatok erősítését szolgáló pályázatokhoz, melyek résztvevői között a közép-kelet-európai rendszerváltás után egyre nagyobb számban jelentek meg az egykori „vasfüggöny” mögé zárt országok települései is.

2. A testvér-települési mozgalom

Tanulmányomban Zalaegerszeg és testvérvárosainak partnerkapcsolatait kívánom bemutatni, elemezni, mint a lokális szinten megvalósuló nemzetközi kapcsolatait fokozatosan kiépítő, „hálózatosodó” Európai Unió egyik követésre méltó példáját.

Tapasztalati tény – s kutatásaimban is ez volt a leginkább inspiráló elem –, hogy az elmúlt évtizedekben a testvér-települési mozgalom különösen fontossá vált a transznacionális együttműködésekben. Ennek magyarázata abban keresendő, hogy ezek a kapcsolatok életképesnek és kölcsönösen előnyösnek bizonyultak. Képesek voltak átlépni a határokat, ismét összefogva, felkarolva a történelem és a „nagypolitika” által szétszakított közösségeket.

Rendkívül fontos a testvér-települési mozgalom közösségépítő és közösségformáló szerepe is, hiszen ezen együttműködések többsége alulról kezdeményezett, civil szerveződés, és csak kisebb hányaduk indult ki önkormányzati stratégiákból és formalizált kapcsolatokból.

Nagy jelentőséggel bír, hogy az Európai Unió tagállamainak és szervezeteinek vezetői is felismerték, hogy egységes Európát építeni, és valódi Európai Unióról beszélni csakis együttműködve, egymást segítve lehetséges. Elengedhetetlen a tagállamok, az uniós szervezetek, a civil szervezetek, a vállalkozások, az intézmények, de legfőképpen a polgárok együttműködése. Ennek során közös projekteket dolgoznak ki, tanulnak egymástól, új gyakorlatokat teremtenek és hosszú távú, gyümölcsöző kapcsolatokat alakítanak ki, melyek fokozatosan állnak össze Európa egészét átfogó hálózatokká.

A testvérvárosi kapcsolatokról szólva valamennyi hivatalos dokumentum elsődleges célként azt hangsúlyozza, hogy ezek a kapcsolatok nem pusztán cserekapcsolatok, hanem ezen túlmenően segítik az európai polgárok közötti megértést, erősítik az egymás iránti szolidaritást, segítőkészséget, új lehetőségeket teremtenek a fiataloknak, de talán ami még ennél is fontosabb, hogy közelebb hozzák egymáshoz a különböző kultúrákat.

Az egymás iránti szolidaritás és mások másságának elfogadása elengedhetetlen akkor, amikor multikulturalizmusról beszélünk Európában, de igaz ez a világ bármely szegletére is. Ehhez már nem elégségesek a szépen hangzó nyilatkozatok, ezért már tenni is kell, nekünk – Európa polgárainak. Mindezen célok és feladatok „begyakorlásának” kiváló terepét jelentik a testvér-települési mozgalom révén formálódó és gazdagodó, határokon átívelő kapcsolatok.

Egyik fontos célom, hogy eloszlassam azt a téves felfogást, mely szerint ezek a kapcsolatok csupán az önkormányzati vezetők és polgármesterek protokolláris találkozóira és utazgatásaira korlátozódnak.

A kelet-közép-európai rendszerváltás, majd az uniós csatlakozás – köztük Magyarország uniós tagsága – látványosan megnövelte a testvér-települési együttműködések számát, tovább bővítve ezek cselekvési területeit.

Kutatásaim eredményei egyértelműen bizonyítják, hogy egy-egy új kapcsolat előnyökkel jár a résztvevők számára, hiszen a közös pályázatok, kooperációk, új tervek, valamint az eltérő kultúrák beható megismerése, egymás segítése nemcsak a sokszínű Európát teszi működőképesebbé, nemcsak a települések életét lendíti fel, de maguknak a polgároknak az életét is megkönnyítheti, s ha nem is ölt testet új munkahelyekben, olyan szelle-

mi többletet ad, amelynek révén gazdagabbá válik világunk – bármennyire is patetikusan hangzik ez – másként viszonyulunk nemcsak a másik emberhez, de saját céljainkhoz is.

A testvérvárosi hálózatok gazdagítják a résztvevő önkormányzatokat is. A közös munka során hasznos ismeretre tesznek szert, ami újabb lendületet adhat a további együttműködésnek, és végső soron magának az integrációnak. S a lehetőségek tárháza még közel sincs kimerítve.

Ezt a lehetőséget Zalaegerszeg megyei jogú városnak vezetősége is felismerte, ezért tudatosan törekszik arra, hogy a már létező – többségében alulról szerveződött és szerveződő – partnertelepülési kapcsolatoknak a lehető legtöbb segítséget biztosítsa.

Mindig szem előtt kell tartanunk, hogy ezeket az együttműködéseket soha nem a mulandó jelennek, hanem mindig a jövőnket megalapozó holnapnak építjük. Számomra Sebe István, a Veszprém megyei Magyarpolány község polgármestere fogalmazta meg a leg-szemléletesebben a testvér-települési mozgalom lényegét: „S jó tudni, hogyha bajban vagyunk, fordulhatunk hozzájuk, mert ez egy igazi barátság. Most nem vagyunk bajban. Most nem kérünk, de tanulunk tőlük.”¹³

2.1. Zalaegerszeg és a testvérvárosi mozgalom

Az 1990-es évek második felétől Zalaegerszeg önkormányzata, a város vezetése egyre nagyobb hangsúlyt fektetett a nemzetközi kapcsolatok erősítésére. A városvezetés aktívan ápolja a meglévő testvérvárosi kapcsolatait, de – ezen túlmenően – felkarol bármely határon átívelő baráti, kulturális, ifjúsági, sport, vagy gazdasági jellegű kezdeményezést is, amely a város lakói számára hasznos lehet.

Jelenleg Zalaegerszeg 14 testvérvárossal rendelkezik. A nagy szám azzal magyarázható, hogy a város számos kapcsolatot örökölt a rendszerváltás előtről, s ezekkel a városokkal sem kívánta az együttműködést megszakítani.

Zalaegerszeg testvérvárosi kapcsolatait kronológiailag két csoportba sorolhatjuk: megkülönböztetünk rendszerváltozás előtti és rendszerváltás utáni partnerségi kapcsolatokat.

Rendszerváltás előtti kapcsolatok:

- Lendva (Szlovénia) 1964.
- Gorizia (Olaszország) 1970.
- Herszon (Ukrajna) 1970.
- Varazd (Horvátország) 1970.
- Varkaus (Finnország) 1977.
- Dobrics (Bulgária) 1980/90.
- Klagenfurt (Ausztria) 1986.

1990. után létesült kapcsolatok:

- Kusel (Németország) 1990.
- Beregszász (Ukrajna) 1990.
- Szurgut (Oroszország) 1995.
- Marosvásárhely (Románia) 1996.
- Marl (Németország) 1999.
- Zenica (Bosznia Hercegovina) 1999.
- Krosno (Lengyelország) 2000.

A felsoroltakon túl Zalaegerszeg rendszeres kapcsolatot tart fenn Ausztriában a grazi Europazentrummal, a bécsiúj helyi székhelyű Corvinus-Körrel és a Szlovákiában található Marcelházával.¹⁴

2.2. A kapcsolatépítés üteme, sajátosságai

Zalaegerszeg partneri kapcsolatainak kialakulásában két nagy hullámot különböztetünk meg:

1. A rendszerváltás előttre visszanyúló kapcsolatok: Lendva, Gorizia, Herszon, Varazd, Varkaus, Klagenfurt, Dobrics.
2. A rendszerváltás után, döntően a '90-es évek közepétől kiépülő kapcsolatok: Kusel, Szurgut, Marosvásárhely, Marl, Zenica, Krosno, Beregszász.

A rendszerváltás előtti időszak testvérkapcsolatainak döntő része a volt szocialista országok (Szovjetunió, Jugoszlávia, Bulgária) felé irányult. A kiválasztásnál, illetve a kiválasztódásnál fontos szempontot és motiváló tényezőt jelentett a „testvériség” ideológiai azonossága mellett a földrajzi közelség, valamint a közös történelmi múlt, az Osztrák–Magyar Monarchia egykori politikai-közigazgatási kerete.

Más városokhoz hasonlóan Zalaegerszeg esetében is megfigyelhető a „Nyugatra” történő nyitás (finnek), a hagyományos finn-magyar kapcsolat (Varkaus), és a közeli, egykor ugyancsak az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó olasz Gorizia, valamint az osztrák Klagenfurttal létrehozott együttműködés formájában. A partnerségnél az is szerepet játszott, hogy ezek a városok viszonylag szűk sugarú körben helyezkednek el.

Ezekben a kapcsolatokban mind az alulról, mind pedig a felülről (tanácsi vezetés) kezdeményezett partnerkeresés példáival találkozhatunk. Az alulról építkezésre példa a Zalaegerszeg és Lendva közötti kapcsolat, amely a sport területén bontakoztak ki, mintegy 35–40 éve. Hasonlóan alulról kezdeményezett kapcsolatnak tekinthető az olaszországi Goriziával fennálló partnerség, melynek kiindulópontja és máig meghatározó eleme a diákok közti cserekapcsolat. A felülről kezdeményezett kapcsolatok kategóriájába sorolható Zalaegerszeg és Herszon, Zalaegerszeg és Dobrics, Zalaegerszeg és Varkaus, valamint Zalaegerszeg és Klagenfurt kapcsolata.

A partnervárosi együttműködések második nagy hulláma a rendszerváltozás után, még pontosabban a '90-es évek közepétől indult el és vezetett hihetetlen gyorsasággal eredményre, köszönhetően a városvezetés tudatos kulturális külpolitikájának. Ez annyit jelent, hogy Zalaegerszeg város vezetése felismerte, hogy szükséges bizonyos alapelvek lefektetése és betartása a sikeres partneri kapcsolatok kialakításához. Ennek értelmében a Polgármesteri Hivatal dokumentuma¹⁵ külön hangsúlyt fektet a magyarlakta településekkel történő minél intenzívebb kapcsolatok ápolására, az ifjúsági kapcsolatok lehető legnagyobb mértékben való támogatására, a kelet-európai városok felé való orientációra, illetve mindenekelőtt a kapcsolatok kialakításához szükséges megfelelő felkészülésre és tájékozódásra. A város vezetősége meghatározó elemnek tekinti a megfelelő PR-tevékenységet, vagyis a televíziók, rádiók és az írott sajtó időben való tájékoztatását az eseményekről, az együttműködési kapcsolatok kialakítását az ifjúsági szervezetekkel, sportegyesületekkel, egyházakkal, a civil szférával, illetve a különböző szakterületekkel (tűzoltóság, rendőrség, Vám- és Pénzügyőrség) és nem utolsósorban a hosszútávon gyümölcsöző projektek kidolgozását.

Ennek eredményeként a partnertelepülések között megjelentek a határon túli, magyar lakta városok (Marosvásárhely, Zenica, Beregszász). Erősödött a kapcsolatépítés a német nyelvterület irányában (Kusel, Marl), s megjelent – akárcsak a többi magyar város esetében is – a lengyel–magyar történelmi barátság partnerkapcsolattá szervezése (Krosno).

Az oroszországi Szurgut csak látszólag „lóg ki” a sorból, mivel éppen hogy a '70-es évek nyelvi rokonságra építő együttműködését (Varkaus) viszi tovább.

Egyértelműen megállapítható tehát, hogy akárcsak a többi magyar város, úgy Zalaegerszeg esetében is a rendszerváltás előtt a „keleti blokk” irányába szövődtek a nemzetközi kapcsolatok (Lendva, Herszon, Varazd, Dobrics). Ezen kapcsolataink nagy része ma is élő, bár aktivitásuk nem mondható túl intenzívnek, nem ritkán csak a megszokás tartja fenn. Ez

alól leginkább Varkaus és Klagenfurt jelent kivételt, de a herszoni kapcsolatok is fellendülően vannak.

A rendszerváltást követően már erőteljesebben nyitott a városvezetés „Nyugat” felé (Kusel, Marl), bár még mindig a keleti irányú kapcsolatok képezték a többséget. (Marosvásárhely, Szurgut, Zenica, Krosno, Beregszász).

A 14 meglévő kapcsolatból 12 határmenti, illetve a közelben elhelyezkedő ország települése. A két kivételt Finnország – Varkaus – és Oroszország – Szurgut – jelenti. Sajátos Beregszász esete, ahol a kapcsolatok már a kilencvenes években kialakultak, de hivatalos szintre csak 2007-ben jutottak el, s ugyancsak friss együttműködésnek tekinthető Varazd is, ahol a hetvenes években kialakult együttműködést csak 2006-ban pecsételték meg hivatalos formában.

A kapcsolatokat a rendszerváltás előtt a városi tanácsok kezdeményezték, de ezek többnyire már korábbi, létező együttműködéseket tettek hivatalossá, s ahol eredetileg is létezett a civil világ együttműködése, az 1990 után is tovább élte a partnerséget. A rendszerváltozás utáni testvérvárosi kapcsolatok kezdeményezője is az önkormányzat maradt – többnyire. Alapvető különbség azonban, hogy itt már nem volt szükség, az „ideologikus” megerősítésre. Kezdeményezővé válhattak civil szervezetek (baráti kör – Kusel), a gazdasági élet szereplői (Krosno), vagy maguk az „egyszerű” városlakók (Marl). Új vonás, amikor a már létező mezoszint (Zenica-Doboj Kanton – Zala megye) alá, szerveződik a lokális kapcsolat.

1. táblázat. Zalaegerszeg és testvérvárosai

Table 1. Zalaegerszeg and its sister cities

Zalaegerszeg testvérvárosai	Testvérvárosi kapcsolatok kialakulásának ideje	Hivatalos megállapodás aláírása
Lendva	1964.	2006.
Gorizia	1970-es évek vége	1989.
Herszon	1970-es évek	2005.
Varazd	1970-es évek	2006.
Varkaus	1977.	1977. június 16.
Dobrics	1980-as évek vége	1990.
Klagenfurt	1986.	1986.
Kusel	1990-es évek eleje	1997.
Beregszász	1990-es évek	2007. május 11.
Szurgut	1995.	1999. május 13.
Marosvásárhely	1996.	1996. október 22.
Marl	1999.	1999.
Zenica	1999.	1999.
Krosno	2000.	2000. május

Forrás: Saját szerkesztés

2.3. Az együttműködés területei

A kapcsolatépítés az egymást partnerül választó a kulturális, oktatási, szakmai stb. együttműködésekén túl többnyire a közös történelemből (Osztrák-Magyar Monarchia), hagyományokból ered és oda is tér vissza. Ebből a nézőpontból különösen jelentősek a határon túli magyar településekkel ápoltnak partnerkapcsolatok, melyek révén nemcsak a közös múlt él tovább, de a közös európai jövő is építhető általa.

2. táblázat. Zalaegerszeg és testvérvárosainak együttműködési területei

Table 2. Areas of cooperation of Zalaegerszeg and its sister cities

	Kultúra	Hagyomány	Oktatás	Ifjúság	Sport	Gazdasági tapasztalatcsere	Történelem
Varkaus	X		X	X		X	
Kusel	X	X	X	X		X	
Klagenfurt	X		X	X		X	
Dobrics	X					X	
Marosvásárhely	X	X	X	X	X	X	X
Szurgut	X	X		X			X
Lendva					X		X
Marl	X			X			X
Gorizia	X		X	X			
Zenica				X		X	
Krosno	X					X	
Herszon	X					X	X
Varazd	X						
Beregszász	X	X				X	X

Forrás: Saját szerkesztés

Amint azt a fenti táblázat is mutatja, Zalaegerszeg és testvérvárosai között a legfontosabb összekötő kapcsot a *kultúra* területe képezi. Ennek keretében színházak, kórusok, bábszínházak, kamarazenekarok, vegyes kórusok, táncegyüttesek és egyéb társulatok fellépésének sokaságára került sor. Gyakorlatilag végtelen a palettája, és szinte valamennyi település esetében megtalálható. Ez az a terület, amely képes áthidalni a nyelvi korlátokat, ez a terület a kapcsolatok életre hívója, életben tartója, s talán minden terület közül ez a legstabilabb. Nagyon fontos, hogy a kultúra életünknek az a szegmense, amely legkönnyebben átlépi a határokat, s folytonosságával állandó együttműködési területet jelent a települések, s közvetlenül az állampolgárok között is.

Intenzitásukat tekintve az *oktatási programokhoz kapcsolódó ifjúsági csereprogramok* töltönek be nagyon fontos szerepet. Ezek meghatározók a diákok számára, hiszen napjainkban elengedhetetlen az idegen nyelvek ismerete és megfelelő használata a mindennapi életben. A nyelvek tanulása mellett nagyon jó tapasztalatszerzési lehetőség is egyúttal. A diákoknak új kulturális közegbe kell beilleszkedniük, melynek során új barátokat szerezhetnek, megismerve egy másik nép szokásait, értékeit. Mindezek a későbbiekben segítséget jelenthetnek a továbbtanulásnál, de a munkahelykeresésnél is. Természetesen az oktatási intézmények is megtalálják helyüket ebben az együttműködésben. Közös pályázatokat, projekteket készítenek, melyek eredményeit kölcsönösen hasznosítják, mindig újabb és újabb feleket bevonva.

Fontosnak tartom megemlíteni az oktatással nagyon szorosan összekapcsolódó *tudomány* szerepét is. Ez is olyan terület, amelyből nemcsak a konkrét együttműködésben résztvevők, hanem gyakorlatilag mindenki profitálhat, gondolok itt egy-egy jól kitalált projektre, eljárásra, vagy éppen egy közösen kiadott könyvre, tudományos folyóiratra, melyből sok új és hasznos információt meríthetünk. Fontos szerepet tölthet be a „tudás alapú társadalmak” kiépítésében, illetve az „élethosszig tartó tanulás” folyamatában.

Egyre fontosabb része az együttműködésnek a *szakmai tapasztalatcsere*, amelynek ke-

retében lehetőség nyílik a városok kamaráinak, vállalkozásainak, rendőrségeinek, vám- és pénzügyőrségeinek együttműködésére, hogy csak a legfontosabbakat említsük. Ezek a kapcsolatok elsősorban hosszútávon válnak gyümölcsözővé és kifizetődővé a felek számára. Az együttműködési területek közül ez az, amelynek gazdasági számadatokkal alátámasztható eredményei is vannak, és maguk az állampolgárok is tapasztalják a változásokat; például egy-egy új munkahely, közös projekt, vagy közös beruházás, amely képes fellendíteni a térséget.

Természetesen nem elhanyagolható a *sport* szerepe sem, hiszen ez tudja a legtöbb embert megmozgatni, és nagyon nagy a közösségépítő szerepe. Sikerességéhez és kedvező megítéléséhez a média nagyfokú érdeklődése is segítséget ad, mivel a sportrendezvények nagyfokú publicitást kapnak már a megrendezés előtt is. A sport pozitívumaihoz tartozik, hogy korosztálytól függetlenül kiterjedhet mindenkire. Például: ifjúsági tornák, korosztályos versenyek vagy a közismert „öregfiúk” mérkőzései.

Fontos terület a *turizmus* is. Erre azért is kell hangsúlyt helyezni, mert valamennyi ország fontos bevételi forrását adja a turizmus és az idegenforgalom. Egy-egy jól megszervezett közös utazás, közös programok, közösségépítő tréningek, nyugdíjasoknak szervezett közös kirándulások, esetleg egy közös üdülőközpont felépítése mind-mind kiaknázandó források. Ugyanakkor arról sem szabad elfeledkezni, hogy ez az egyik – ha nem – a legprofitorientáltabb szektor, és ebből következően talán a legtöbb önerőt, és összességében a legtöbb anyagi hozzájárulást igényli a felek részéről.

Az előbbieken felsorolt és röviden elemzett területek mindegyike a valóban működő, életképes és gyümölcsöző kapcsolatok közé tartozik, melyek jegyében létrejön és egyre inkább terebélyesedik a testvér-települési kapcsolatrendszer, újraszövődnek a határok által erőszakosan szétszakított, történelmi, kulturális, esetenként családi kapcsolatok, s melyeknek köszönhetően Európa polgárai „alulról”, a maguk eszközeivel is sikeresen járulnak hozzá ahhoz, hogy az Európai Unió ne csak nevében, de ténylegesen is a „Polgárok Európájaként” létezzen és működjön.

3. Összegzés és kitekintés

Összességében azt mondhatjuk, hogy Zalaegerszegnek sok, sőt talán aránytalanul is sok testvér-települése van. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy mindig vannak olyan periódusok a város életében, amikor egyes kapcsolatok haloványabban működnek. Hiszen ha belegondolunk, szinte képtelenség, hogy ennyi településsel azonos hőfokú kapcsolatot tartson fenn a város. Ám, amint a korábbiakban utaltam rá, a városvezetés törekszik valamennyi kapcsolatának megfelelő ápolására és továbblandítására, hiszen a városvezetés is felismerte, hogy partnerkapcsolataiban csak a feleken múlik, hogy mi lesz ezek jövőbeni sorsa.

Ezek a partnerkapcsolatok részben civil kezdeményezések, részben az önkormányzati vezetés tudatos kapcsolatépítésének köszönhetően jöttek létre. Öröndetes tény, hogy a „felülről” induló, hivatalos együttműködések túl tudtak lépni a protokolláris jellegén, s a különböző civil (kulturális, sport, oktatási, turizmus, szakmai tapasztalatcsere) kezdeményezések aktív támogatóivá váltak.

A kettő együtt – a „lent” és „fent” hajlandósága, sőt, erőfeszítései, mert ezek is szükségesek a hétköznapiakban – tartják és tarthatják életben, illetve gazdagíthatják tovább a partnertelepülési együttműködések, válthatják valóra a hivatalos ceremónián elhangzó eskü fennkölt célkitűzéseit.

A testvér-települési mozgalom pályája felívelőben van, újabb és újabb példák igazolják

a programok, és kapcsolatok sikerességét. A települések és polgárok számára mindenképpen előnyöket és új ismereteket jelent, és nagyban hozzájárul a sikeres európai integrációhoz, a fokozatosan egységesülő Európa képéhez. Hiszen, ahogy Goethe is megfogalmazta: „Aki látott eleget, mind belátja lassan: Napkelet és Napnyugat elválaszthatatlan.”¹⁶

Véleményemet annak tudatában is fenntartom, hogy a tanulmány elkészítése után számos olyan – az integráció „többsebességessé” válására utaló – esemény történt, amely leküzdése a korábbinál nagyobb erőfeszítést követel az Unió politikai elitjétől és polgáraitól egyaránt.

JEGYZETEK

1. Lásd erről részletesen: Szénási Éva (szerk.): *Elméletek az európai egységről I–II.* Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2004.
2. Dr. Gergó Zsuzsanna: *Az európai integráció története.* Előadás: 2008. szeptember 16. Pannon Egyetem, Veszprém.
3. Derek W. Urvin: *A közös Európa, az integráció 1945-től napjainkig.* Budapest: Corvina, 1998., 9–10. old.
4. J. Nagy László: *Az európai integráció politikai története.* Szeged: Gradus ad Parnassum Könyvkiadó, 1999., 11. old.
5. Nagy László–Szénási Éva: *Az európai integráció szellemi-politikai története és intézményei.* In: Gergó Zsuzsanna, Szilágy István (szerk.): *Gazdasági – szociális kohézió és strukturális politika az Európai Unióban.* Veszprém: Veszprémi Egyetem Társadalomtudományok és Európai Tanulmányok Tanszék, 2002., 23. old.
6. J. Nagy László: *Az európai integráció politikai története.* Szeged: Gradus ad Parnassum Könyvkiadó, 1999., 12. old.
7. Gergó Zsuzsanna, Szilágy István (szerk.): *Gazdasági – szociális kohézió és strukturális politika az Európai Unióban.* Veszprém: Veszprémi Egyetem Társadalomtudományok és Európai Tanulmányok Tanszék, 2002., 21. old.
8. Lásd: Coudenhov-Calergi, Richard: *Pan-Europe.* Paris, PUF 1988., 27–34. old.
9. Németh István: *Európa-tervek 1300–1945.* Budapest: ELTE Eötvös, 2001., 200–201. old.
10. Lásd: Preda, Daniela (1992.): *From a Defence Community to a Political Community: The Role of De Gasperi and Spinelli.* In: Bosco, Andrea (ed.): *The Federal Idea The History of Federalism since 1945.* Vol. II. Lothian Foundation Press, London, New York, pp. 189–205. old.
11. Robert Schumann: *Európáért.* Budapest: Pannonia könyvek. 1991., 26. old.
12. Gergó Zsuzsanna: *A polgárok Európája és az „Aranycsillagos” városok.* In: Beszteri Béla (szerk.): *Európaiság és magyarság. II. kötet.* Komárom: MTA Veszprémi Területi Bizottság, 2003., 400. old.
13. Gergó Zsuzsanna: *Testvérvárosok-partnervárosok.* In: *Terület- és Vidékfejlesztés az Európai Unióban és Magyarországon. II. kötet.* Európai Füzetek 3. Veszprémi Egyetem Európai Tanulmányok Központja, Veszprém: Tallér Kiadó, 1999., 83. old.
14. Molnár Veronika: *Tájékoztató Zalaegerszeg Megyei Jogú Város nemzetközi kapcsolatait érintő 2005-évi eseményekről.* Zalaegerszeg, 2005., 1. old.
15. Molnár Veronika: *Zalaegerszeg nemzetközi kapcsolatai.* Zalaegerszeg Megyei Jogú Város Közgyűlése, 2004., 3. old.
16. Gergó Zsuzsanna: *A polgárok Európája és az „Aranycsillagos” városok.* In: Beszteri Béla (szerk.): *Európaiság és magyarság. II. kötet.* Komárom: MTA Veszprémi Területi Bizottság, 2003., 399. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Coudenhov-Calergi, Richard (1988): Pan-Europe. PUF. Paris.
- Gergő Zsuzsanna (1999): Testvérvárosok-partnervárosok. In: Terület- és Vidékfejlesztés az Európai Unióban és Magyarországon. II. kötet. Európai Füzetek 3. Veszprémi Egyetem Európai Tanulmányok Központja. Tallér Kiadó. Veszprém.
- Gergő Zsuzsanna (2003): A polgárok Európája és az „Aranycsillagos” városok. In: Beszteri Béla (szerk.): Európaiság és magyarság. II. kötet. MTA Veszprémi Területi Bizottság. Komárom.
- Gergő Zsuzsanna, Szilágy István szerk. (2002): Gazdasági – szociális kohézió és strukturális politika az Európai Unióban. Veszprémi Egyetem Társadalomtudományok és Európai Tanulmányok Tanszék. Veszprém.
- J. Nagy László (1999): Az európai integráció politikai története. Gradus ad Parnassum Könyvkiadó. Szeged.
- J. Nagy László-Szénási Éva (2002): Az európai integráció szellemi-politikai története és intézményei. In: Gergő Zsuzsanna, Szilágy István (szerk.): Gazdasági – szociális kohézió és strukturális politika az Európai Unióban. Veszprémi Egyetem Társadalomtudományok és Európai Tanulmányok Tanszék. Veszprém.
- Molnár Veronika (2005): Tájékoztató Zalaegerszeg Megyei Jogú Város nemzetközi kapcsolatait érintő 2005-évi eseményekről. Zalaegerszeg.
- Molnár Veronika (2004): Zalaegerszeg nemzetközi kapcsolatai. Zalaegerszeg Megyei Jogú Város Közgyűlése. Zalaegerszeg.
- Németh István (2001): Európa-tervek 1300–1945. Eötvös Kiadó. Budapest.
- Preda, Daniela (1992.): From a Defence Community to a Political Community: The Role of De Gasperi and Spinelli. In: Bosco, Andrea (ed.): The Federal Idea The History of Federalism since 1945. Vol. II. Lothian Foundation Press. London–New York.
- Robert Schumann (1991): Európáért. Pannonia könyvek. Budapest.
- Szénási Éva szerk. (2004): Elméletek az európai egységről I–II. L'Harmattan Kiadó. Budapest.
- D. W. Urvin (1998): A közös Európa, az integráció 1945-től napjainkig. Corvina. Budapest.

Határtalan határok

Jubileumi Tudományos Nemzetközi Konferencia, Dobogókő (2008. október 26–27.)

PRINZ GYULA (1944) így ír a határokról: „A határ az esetek többségében széles sáv (limes), azonkívül két területegység közös határsávja, melyen belül van a politikai küzdelem eredménye a határvonal (finis)”. A természetes ország- vagy régióhatárok általában alacsonyabb népesség- és településsűrűségű, ritkább „szövetű” sávok, míg az államok és a különféle közigazgatási egységek határai a hatalmi osztozkodás során kialakult, kieroportolt, merev, vonalszerű képződmények. Közép-Európa térképére pillantva – némi földrajzi és történelmi jártassággal – könnyen megállapíthatjuk, hogy a „limes”-ek és a „finis”-ek mennyire távol esnek egymástól. A XX. század közepén véglegesült politikai határok megbontották a földrajzi terek egységét, szétszabdalták a történelmi fejlődés során kialakult gazdasági és kulturális kapcsolatokat, a határokat kísérő kontaktzónákban pedig megjelentek a periférikus területek meglehetősen általános és súlyos szimptomái.

A határ menti részek elmaradottsága és gyakorta konfliktusokkal terhelt helyzete Európa nyugati felén sem volt ismeretlen, ám az efféle problémák kezelésének szükségessége csak az 1970-es évek végétől jelent meg prioritásként az Európai Közösség területi politikájában. Az integrációs folyamatok legfőbb eszközévé az államhatárok „légiesítése” vált, mely utat nyitott a térkapcsolatok újraformálódásának, és egy új, stabilizáló struktúra, az *eurorégió* megjelenésének. A kilencvenes években a kelet- és közép-európai totalitárius rendszerek összeomlása, az államhatárok „felpuhulása”, a nyomás alól felszabadult országok megváltozott piaci orientációja, valamint a határokon átnyúló társadalmi és gazdasági kapcsolatok megélénkülése egyaránt támogatták az Unió regionalizációs törekvéseit is.

A kialakult, merőben új helyzet a tértudományok művelői számára egyre nagyobb szakmai kihívást jelentett. A kutatók egyre többen foglalkoztak regionális kérdésekkel, és egyre bátrabban nyúltak a határmenté problematikájához is. A határ menti kutatás hamarosan a regionális vizsgálódások önálló aspektusává vált. A halmozódó szakmai anyag és a diskurzus nemzetközivé szélesedése egyre jobban sürgette egy olyan szimpózium összehívását, mely egy asztalhoz ülteti a kutatókat, területfejlesztőket és politikusokat, számba veszi, rendszerezi, összegzi az addig feltárt eredményeket, a konzekvenciákat pedig közvetíti a döntéshozók felé.

Így került sor 1996-ban SZÓNOKYNÉ ANCSIN GABRIELLA és PÁL ÁGNES koordinálásában, a József Attila Tudományegyetem Gazdasági Földrajzi Tanszéke és a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke közös szervezésében az első, nemzetközi határkutató konferenciára Szegeden. Az élénk érdeklődés és a tudományos tanácskozás kedvező visszhangja azt bizonyította, hogy érdemes a jövőben rendszeressé tenni ezeket a találkozókat.

2008. október 26–27-én az SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszékének támogatásával, SZÓNOKYNÉ ANCSIN GABRIELLA szervezésében, „Határtalan határok” címmel sorozatban az ötödik nemzetközi konferencia került megrendezésre a tárgykörben. A két-napos jubileumi rendezvénynek a dobogókői *Manréza Konferenciaközpont* adott otthont. A tanácskozáson harminc regisztrált előadó vett részt, közülük öten a határon túlról (Felvidék, Kárpátalja, Vajdaság) érkeztek.

Az ülés első felszólalója, TÓTH JÓZSEF professzor köszöntőjében méltatta a szervezők kitartó munkáját, mellyel a konferenciasorozat létrehozták. Rámutatott a határ menti kutatások jelentőségére, majd felidézte azok kezdeti erőfeszítéseit. Ezt követően a határ fogalmának jelentésbeli változásairól és a határról, mint térproblematikáról szólt.

A délelőtti során hét plenáris előadás hangzott el. Miért vannak, s miért kellenek a hatá-

rok? Miért rosszak személyes élményeink velük kapcsolatban? Az első előadó TÓTH JÓZSEF – kissé rendhagyó módon, talán a „hely szellemének sugallatára” – a határokkal kapcsolatos meditatív jellegű kérdéseit, gondolatait, élményeit (eredeti humorral fűszerezve) osztotta meg az egybegyűttekkel. Felhívta a figyelmet a természetes és társadalmi határok heterogenitására, a határok változékonyságának dinamikájára, valamint a tudatos határpolitika, a határ mindkét oldalát érintő közös tervezés szükségességére.

HAJDÚ ZOLTÁN Kárpátalja és Szlavónia példáján keresztül mutatta be a történeti-politikai határrégiók, mint örök perifériák elmaradottságát, földrajzi problémáit. Megállapítása szerint a Kárpát-medence periférikus területei a XX. század történelmi traumáinak, államterületi átrendeződéseinek következtében új centrumokhoz kerülve szüntelenül fel- vagy leértékelődtek. Úgy véli, tudatosítanunk kell magunkban, hogy ez az átrendeződés szakadatlan, a periférikus fekvés pedig – amennyiben az ott élők tudatosan élik meg, és képesek a maguk javára fordítani a helyzetet (pl. Szászföld, Szepesség) – akár előnyös is lehet. A periféria-előny tudatos kihasználására jó példát mutat a gyorsan fejlődő Nyíregyháza, mely térkapcsolatait a határon túl Szatmár, Ungvár, Eperjes és Kassa irányába fejleszti.

BARANYI BÉLA előadásában rávilágított arra, hogy az európai integráció erősödésének, a schengeni folyamat kiteljesedésének köszönhetően gyökeres változás, egyfajta paradigmaváltás várható a határon átnyúló kapcsolatok jellegének, tartalmának és formáinak átalakulását illetően. Bebizonyosodott, hogy a túlméretezett, transznacionális nagyrégiós modellek működési zavarokkal küzdenek, s újratermelik a halmozottan hátrányos helyzetű térségeket. A határmentiség új dimenzióit mindenekelőtt a kisebb léptékű, konkrét, két-, illetve háromoldalú interregionális együttműködések (kistérség-kistérség, kistérség-város, város-város), mini eurorégiók előtérbe kerülése, valamint a nagy- és középvárosok kapuváros-funkcióinak erősödése jelenti.

Mit jelentenek a vallási határok, s a Kárpát-medencében hol húzódnak ezek? Ismerjük-e a magunk és szomszédaink vallási identitását? Tudjuk-e, mit jelent ma Európának az iszlám, és mit jelent az iszlámnak Európa? E kérdésekre keresett választ DÉNES ZOLTÁN, aki a Kárpát-medence vallásföldrajzi és vallástörténeti fejlődését európai kontextusban vázolta fel. Kifejtette, hogy az Árpád-kortól a török hódoltság koráig kialakult, viszonylag egyvetű katolikus egyházmegye-szervezet a reformáció megjelenésével fellazult, s ettől kezdve nemcsak katonai, hanem kulturális szempontból is ütközőzónává váltunk, nagy vallási kultúrák (latin típusú keresztény, bizánci és szláv ortodoxia, iszlám) tűzvonalaiba kerülünk. Véleménye szerint a trianoni utódállamok nemzeti identitásának kialakulása együtt járt a szakrális térszerkezet átalakulásával, a mohamedán lakosság mai migrációját pedig természetszerűen követi az iszlám térfoglalása.

GÁBRITY MOLNÁR IRÉN a szerbiai emigráció fél évszázados történetét, következményeit tárta elénk. Meglátása szerint a növekvő munkanélküliség, a romló jövedelmi helyzetből következő migrációs taszítóerő, valamint a karrierépítés keresése egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy sokan elhagyták szülőföldjüket. Ma főként a fejlett európai országok, kisebb részben az USA, Kanada és Ausztrália fogadja a kivándorló, többnyire jól képzett munkaerőt. A magyarországi befogadókészség csökken, de a politikai menekültek valamivel megértőbb fogadtatásban részesülnek, mint a gazdasági megfontolásból érkezők. A Vajdaságot 15 év alatt mintegy ötvenezer magyar hagyta el. A kivándorlás, a demográfiai szerkezet drasztikus megváltozásán túl gazdasági veszteséget is okoz, s tág teret enged a Szerbia fejletlenebb részeiből áttelepülő szerb népesség kolonizációs törekvéseinek.

A globalizációs folyamatnak részben előfeltétele, részben következménye a határok feloldódása. Az elmúlt másfél évtizedben a gazdasági racionalizálás a termelés kiszervezéséhez, széttelepítéséhez vezetett. BOTOS KATALIN a legfrissebb statisztikai adatok segítségével, Kína és India példájával demonstrálta a nemzetközi tőkemozgás globalizációs paradoxonjait. Úgy véli, ellentmondást szül, hogy miközben a fejlett államok határozottan fel-

lépnek a gyermekmunkával előállított termékek nemzetközi kereskedelemi forgalomba kerülése ellen, ugyanezek semmit sem tesznek a társadalombiztosítási rendszert nem működtető, a munkavállalók szociális biztonságával nem törődő országok termékeinek forgalmazása ellen. Ez pl. Kína számára még ma is óriási versenyelőnyt jelent, noha ugyanez – tekintve a preferált, egygyermekes családmoddell – a pillanatnyi dinamikus gazdasági növekedés későbbi lassulásához, majd a kínai gazdaság „bezuhanásához” is vezethet.

A délutáni tanácskozás két szekcióban folytatódott. A „Történelmi múlt” elnevezésű kerekasztal MAJDÁN JÁNOS irányításával végezte munkáját. A szekcióelnök a Körmend–Zalalövő–Muraszombat vicinális vasút építésének történetét, sorsát, mai perspektíváit ismertette. SUBA JÁNOS azoknak a szervezeteknek a létrehozásáról, felépítéséről, munkájáról beszélt, melyek a 20. században a magyar államhatárok kijelölését végrehajtották. NAGY MIKLÓS MIHÁLY hadtudományi és földrajzi szempontból mutatta be államhatáraink szerepét hadtörténelmünk alakulásában. WILHELM ZOLTÁN a himalájai konfliktuszóna létrejöttével, történelmi gyökereivel, főbb eseményeivel és a válságkezelés lehetőségeivel foglalkozott. HORVÁTH ATTILA a modernkori terrorizmus történetét, a terrorszervezetek határon átvelő tevékenységét, s a bűncselekmények globális terjedésének hatásait ismertette.

Az „Elméleti kérdések” szekciójában, SZÖRÉNYINÉ KUKORELLI IRÉN elnökle alatt a határkutatások módszertani kérdéseiből kaphattunk ízelítőt. Elsőként SZÓNOKY ANCSIN GABRIELLA elevenítette fel a határ mente hazai kutatásainak elmúlt húsz évét, majd kitért a „határ menti térségek” lehatárolásának metodikai problémáira. SISKÁNÉ SZILASI BEÁTA és MOLNÁR JUDIT referátuma a Bodroghöz térszerkezetét, térkapcsolatait a táj hazai és szlovákiai területén végzett empirikus kutatásaik tükrében szemléltette. PÁL ÁGNES a határ menti kutatás módszereinek fejlődését, régi és új elméleti modelljeit értékelte a dél-alföldi vizsgálatok tapasztalatai alapján. NAGY MELINDA azokról az antropogenetikai eljárásokról beszélt, melyek lehetővé tették, hogy az eddignél pontosabb képet kapjunk a romák származását, több évszázados vándorlási útvonalait illetően. MEZEI ISTVÁN a magyar-szlovák határszakasz határon átnyúló kapcsolatainak, együttműködéseinek földrajzilag jól tagolható rendszerét, differenciáit, intézményi hátterét ismertette.

A második napi ülés egy, a délelőtti szekciók tematikájához illeszkedő plenáris előadással kezdődött. Ebben RECHNITZER JÁNOS azt taglalta, hogy uniós csatlakozásunkkal megelénkült a magyar hallgatók kereslete más európai felsőoktatási intézmények felé, minek következtében fokozódott az érdeklődés a határrégióban lévő osztrák intézmények képzési kínálata iránt is. Úgy látja, megfelelő stratégia hiányában a hazai egyetemek, főiskolák ki vannak téve az effajta elszívó hatásnak, ezért közös érdekük, hogy feltárják a határ menti együttműködés lehetőségeit és kapcsolatokat építsenek ki a szomszédos országok intézményeivel.

Ezt követően könyvbemutatóra került sor. Elsőként SZÖRÉNYINÉ KUKORELLI IRÉN társszerzőként ismertette a magyar-román és a magyar-osztrák határ mente rurális térségeinek társadalmi átalakulásáról és a nemek változó gazdasági szerepéről szóló könyvét (HENSHALL MOMSEN, J.–SZÖRÉNYINÉ KUKORELLI I.–TIMÁR J. 2005., *Gender at the Border*. Aldershot, Ashgate, 142 p.). BARANYI BÉLA egy eddig hiánypótló munkára, a határmentiség és a határon átnyúló kapcsolatok kérdéskörének komplex összefoglaló értékelésére vállalkozott (BARANYI B. 2007: *A határmentiség dimenziói Magyarországon*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 318 p.). Végezetül SZÓNOKY ANCSIN GABRIELLA hívta fel a jelenlévők figyelmét azokra a tanulmány-kötetekre, melyek a szegedi határ- és régiókutató műhely szervezésében megrendezett konferenciák publikációit tartalmazzák.

A délelőtti folyamán három szekció munkájába kapcsolódhattunk be. A „Gazdaság, társadalom, régiók, euróregiók” szekció PÁL ÁGNES elnökletével ült össze. VERES LAJOS a Duna „nagy térség” helyzetéről, területfejlesztési feladatairól, az EU által támogatott *Do-nauregionen projekt* megvalósulásáról szolt. CSAPO TAMÁS a magyar-osztrák határ menti

munkaerőpiaci kapcsolatok húsz évre visszanyúló történetével és a határ menti munkavállalást szabályozó egyezményekkel foglalkozott. RICZ ANDRÁS referátumában arra kereste a választ, hogy a szerb-magyar határtérség fejlődésére és határokon átvívelő kapcsolatainak alakulására hogyan hatottak az uniós szomszédsági (Interreg) projektek. TAKÁCS ZOLTÁN amellettt érvet, hogy a Vajdaság oktatási rendszerének képzési kínálata nem követi a munkaerő-piaci változásokat, így az iskolapadokból kikerülő diplomások csak évek múltán tudnak munkába állni. KUN ATTILA és SZÓNOKY ANCSIN GABRIELLA egy tipikusnak tekinthető határátkelő, a szerb határ mellett fekvő Kelebia példájával illusztrálta, hogy a schengeni határ miként hat a kis települések gazdaságára, milyen irányba mozdítja el azok társadalmi-gazdasági folyamatait. GYÖRI FERENC a Dél-Alföld határ menti középiskoláinak eredményességi mutatóit tehetséfgéldrajzi szempontból értékelte.

A „Kultúra és turizmus” témakörében két szekció is működött. Az első CSAPÓ TAMÁS, a második KUGLER JÓZSEF vezetésével munkálkodott. KÉKESI SZILVIA és HAJNAL KLÁRA színes képekkel illusztrált előadásban korunk egyik kiemelkedő gazdasági ágazata, a turizmus globalizálódásának, negatív következményeinek, fenntarthatóságának problémáit boncolgatta. MOHOS MÁRIA a szlovéniai magyarság igényes kivitelű, magyar nyelvű tudományos-kulturális kiadványát, a *Muratáj* c. folyóiratot hozta el és mutatta be a résztvevőknek. BOGNÁR ANGÉLA és BERGHAUSER SÁNDOR a Duna-Dráva Nemzeti Park turizmusának kibontakozását, s ebben az államhatár jelenlétének szerepét taglalta. CSORDÁS LÁSZLÓ vizsgálatai szerint az Északkelet-Alföld határ menti településeire érkező külföldiek eltérő „felkeresési motivációkkal” érkeznek: a romániai, ukrainai látogatók főként rokonlátogatási, bevásárlási, munkavállalási céllal, míg a nyugatiak inkább a vadászat és az ökoturizmus keretében ismerkednek a területtel. LAKI ILDIKÓ a hazánkban népszerűvé, értékkeremtővé vált kulturális turisztikai kezdeményezésekről, azok lokális hatásáról és „határtalanságáról” számolt be. GINZER MÓNIKA a Dunántúl déli határa mentén élő szláv nemzeti kisebbségek idegenforgalomi szerepére, a nemzetiségi jelenlétre építhető turisztikai terméktípusokra és ezek nemzeti identitásra gyakorolt hatására világított rá.

A konferenciát utolsó felszólalóként TÓTH JÓZSEF zárta be, kifejezve elismerését a szervezők és az előadók teljesítménye iránt. A találkozót jó hangulatúnak, oldott légkörűnek és szakmai szempontból sokszínűnek értékelte.

Győri Ferenc

Beszámoló a Régiótörténeti Kutatások Albizottság megalakulásáról

2009. szeptember 18-án a Szegedi Akadémiai Bizottság székházában az alábbi programra került sor:

11.00.-11.05.	Prof. Dr. Lengyel Imre megnyitó beszéde
11.05.-11.15.	A Közép-Európai Közlemények No. 4–5. (összevont) számának bemutatása
11.15.-11.30	MTA Regionális Tudományi Bizottság Régiótörténeti Kutatások Albizottságának hivatalos megalakulása
11.30.-11.50.	Tudományos előadás: Dr. habil. Gulyás László: Regionalizációs kísérletek a történelmi Magyarországon.
11.50.-12.00.	Dr habil. Marjanucz László korreferátuma
12.00.-tól	Vita, hozzászólások

A Régiótörténeti Kutatások Albizottsága 11 fővel alakult meg, elnöke Prof. Dr. Baranyi Béla, titkára Dr. habil. Gulyás László. Az Albizottság kiemelt feladatának tekinti az egyes régiók történetének feltárását, megírását, továbbá azon hosszú távú fejlődési tendenciák vizsgálatát, melyek tartósan meghatározták a Kárpát-medence régióinak fejlődését. Ezen cél jegyében Régiótörténeti Kutatások címmel konferencia-sorozatot indít.

Keczer Gabriella

Beszámoló az I. Régiótörténeti Kutatások Konferenciáról

Az MTA RTB Régiótörténeti Kutatások Albizottsága a Közép-Európai Közlemények szerkesztőségével közösen 2009. december 7-én Szegeden rendezte meg az I. Régiótörténeti Kutatások konferenciát. A konferencia alcíme „**A BÁNSÁG, MINT TÖRTÉNETI RÉGIÓ SORSA A TÖRÖK KIŰZÉSÉTŐL NAPJAINKIG**” volt.

A délelőtti folyamán három plenáris előadás hangzott el.

Gulyás László: Regionalizmus a dualista Magyarországon;

Kókai Sándor: A Bánság, mint a történelmi Magyarország sajátos régiója különböző szemléletek tükrében;

Csüllög Gábor: A Bánság változó szerepe Magyarország történeti térszerkezetében.

A délután folyamán az előadók két szekcióban folytatták kutatási eredményeik ismertetését, az I. szekcióban 8, míg a II. szekcióban 9 előadás hangzott el. Az előadások a Bánság történelmével, földrajzával és regionális fejlődésével foglalkoztak.

Az előadások írott verzióját a Közép-Európai Közlemények No. 9-es (III. évfolyam 2. szám) száma fogja közölni, amely szám 2010 márciusában fog megjelenni.

Keczer Gabriella

Beszámoló az V. Európai Kihívások Nemzetközi Tudományos Konferenciáról

A Szegedi Tudományegyetem Mérnöki Karának Ökonómiai és Vidékfejlesztési Intézete 2009. október 16-án rendezte meg az egyik legnagyobb hazai regionalista tudományos találkozót, az

V. EURÓPAI KIHÍVÁSOK NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS KONFERENCIÁT.

A délelőtti folyamán a plenáris ülésen az alábbi előadások hangzottak el:

Prof. Dr. Botos Katalin egyetemi tanár (Szegedi Tudományegyetem GTK): Nincs királyi út. Reform és/vagy külső finanszírozás;

Prof. Dr. Szávai Ferenc egyetemi tanár (Budapesti Corvinus Egyetem): A világ 2025-ben;

Dr. habil. Gulyás László egy. docens (Szegedi Tudományegyetem MK): A Temesvár-Szeged városverseny régen és most;

Prof. Dr. Székely Csaba egy. tanár (Nyugat-magyarországi Egyetem KTK): A versenyképesség növelésének lehetőségei a magyarországi vállalkozásoknál.

A délután folyamán az alábbi 13 szekcióban összesen 133 előadás hangzott el:

1. szekció: Régió és Agrárgazdálkodás
2. szekció: Régió és élelmiszergazdaság
3. szekció: Régió és marketing (településmarketing)
4. szekció: Régió és finanszírozás(pénzügyek)
5. szekció: Régió és versenyképesség
6. szekció: Régió és közlekedés/logisztika
7. szekció: Régiók és határok (eurorégiók, határmenti együttműködések)
8. szekció: Régió és kultúra
9. szekció: Régió és humánerőforrások 1. (HRM)
10. szekció: Régió és humánerőforrások 2. (munkaerőpiac)
11. szekció: vezetés és szervezéstudományok
12. szekció: régiótörténet és gazdaságtörténet

Gulyás László

Beszámoló „A Területi Statisztika fél évszázada” című műhelybeszélgetésről

Az MTA Regionális Tudományos Bizottságának Kutatásmódszertani Albizottsága és a Területi Statisztika Szerkesztősége 2010. január 6-án a KSH-ban műhelybeszélgetést szervezett, amelynek témájául a Területi Statisztika eddigi életútjának, az egyes időszakokra jellemző publikációinak és módszereinek áttekintése szolgált. Az előadásokat tartó kutatók a folyóirat Szerkesztőségének felkérésére egy-egy évtized termését nézik át és elemzik majd egy hatrészes cikksorozat keretében, amely a Területi Statisztika 2010-es számaiban fog megjelenni időrendi sorrendben. A találkozót az eddigi munka bemutatása és egységesítése mellett általánosságban is szolgálta a területi mennyiségi elemzések egyes kérdéseinek megvitatását.

Dr. Nemes Nagy József a Kutatásmódszertani Albizottság elnökeként röviden bemutatta az MTA Regionális Tudományos Bizottságának, a regionális kutatások legmagasabb szintű, 1988-ban alakult testületének működését. Az RTB a regionális tudomány kutatási, oktatási és egyéb kérdéseivel foglalkozik, a testület tagjai a regionális tudományhoz kötődő akademikusok, akadémiai doktorok és PhD-fokozattal rendelkező kutatók. Az RTB-nek a regionális tudománnyal kapcsolatos részkérdések köré szerveződő albizottságai minden érdeklődő számára nyitott rendezvényeket tartanak.

Dr. Balogh Miklós, a Területi Statisztika főszerkesztője, a KSH elnökhelyettese bevezetőjében elsősorban a folyóirat küldetéséről és céljairól beszélt. A folyóirat interdiszciplináris fórumot kíván nyújtani a területi statisztika iránt érdeklődő regionális kutatók, geográfusok, területi tervezők, a gyakorlati közigazgatás terület- és településfejlesztéssel foglalkozó szakemberei számára.

Dr. Novák Zoltán, aki 1952 óta dolgozik a KSH-ban, az ötvenes évtizedet tekintette át. A folyóirat első száma 1951-ben Statisztikai Értesítő címmel jelent meg, még A4-es formátumban, tartalmi szempontból inkább hasonlítva egy hatóság hivatalos közleményéhez, mint tudományos folyóirathoz. Kezdetben főleg belső használatra szolgáló értesítéseket közölt összeírások szervezési kérdéseiről, jutalmakról, büntetésekről, majd 1954-től jelentek meg benne az elemzéseket tartalmazó és módszertani tárgyú tanulmányok. Emellett népszerűek voltak a szovjet statisztikai hivatal módszereit taglaló cikkek. Az 1956-os for-

radalom féléves kiesést okozott a lap megjelenésében, majd 1957-től neve Megyei és Városi Statisztikai Értesítőre változott, mérete A5-ösre módosult, félkemény borítást és tartalomjegyzéket kapott, tartalmi szempontból pedig nagyobb súlya lett az elemzéseknek.

A hatvanas években, amelyről e sorok írója beszélt, folytatódott a lap fokozatos átalakulása, a hosszabb elemzéseket tartalmazó és módszertani tanulmányok súlyának bővülése, és az egyéb, inkább belső KSH-s szervezeti témák súlyának csökkenése. A lap neve 1968-ban változott Területi Statisztikára. Tematikailag kezdetben a mezőgazdasági témájú tanulmányok relatív súlya volt a legnagyobb, összefüggésben azzal, hogy a megyei KSH-igazgatóságoknak akkoriban egyik fő feladata a mezőgazdasági összeírások végrehajtása volt.

Az elemzések gyakran hivatkoznak az ötéves tervekre és párthatározatokra. Dr. Balogh Miklós ehhez kapcsolódó hozzászólásában kiemelte, hogy a Területi Statisztika a hatvanas-hetvenes években elsősorban a megyei igazgatóságok, illetve a központ területiséggel foglalkozó szakembereinek publikációs fóruma volt. Azokban az évtizedekben a KSH megyei igazgatóságainak egyik alapfunkciója a megyei tanácsok és pártbizottságok részére a gazdaságpolitika megvalósulását bemutató előterjesztések készítése volt. A tanulmányok egy része ezen előterjesztések felhasználásával született, a gazdaságpolitikai és ágazati összefoglalók átdolgozásával.

A hetvenes évekkel dr. Németh Nándor foglalkozott volna, de a havazás miatt Fonyódról sajnos nem tudott eljönni a rendezvényre. A nyolcvanas évek számait az 1987-es szüneteltetésig Lőcsei Hajnalka nézte át. A szerzők nagyjából kétharmada a KSH-ban, egyharmada a VÁTI-ban, az Országos Tervhivatalban, az MTA Regionális Kutatások Központjában, illetve egyetemeken dolgozott. Ágazatilag vizsgálva a mezőgazdaság változatlanul a legfontosabb téma marad, 20% körüli részesedéssel, emellett az építőipar súlya szintén jelentős.

A folyóirat 1988 és 1997 között nem jelent meg. Ezt az évtizedet dr. Nemes Nagy József tekintette át a területi statisztika és a regionális kutatások tendenciái szempontjából. A politikai, adatgyűjtési, technológiai és egyéb változások mellett, a területi polarizáció hatására a térbeliség felértékelődött, a geográfusokon kívül a közgazdászok, szociológusok, politológusok is érdemben kezdtek el foglalkozni térbeli kérdésekkel. Színre léptek a területi elemzések új folyóiratai, mint a Tér és Társadalom, a Comitatus, a Falu, Város, Régió. Bennük megjelentek kvantitatív, illetve területi statisztikai irányultságú tanulmányok, de nem ezek dominálnak, így a Területi Statisztika átmeneti megszűnése fájó űrt teremtett.

A folyóirat 1997 végén bemutatkozó számmal indult újra, majd 1998-tól kezdődően ismét évi hat száma jelenik meg. Ebben az időszakban, amelyről dr. Jakobi Ákos beszélt, a KSH-ban dolgozó szerzők aránya csökkent a korábbi évtizedekhez képest, és nagyjából a szerzők felét teszi ki. A regionális politika, területfejlesztés hangsúlyosan jelent meg a témák között, hasonlóan az új városokról szóló ismertetésekhez.

Dr. Korompai Attila hozzászólása kapcsán eszmecsere bontakozott ki arról, hogy helyénvaló-e vitákat, vitaforumokat indítani a lap hasábjain. Ezzel kapcsolatban dr. Nemes Nagy József azt jegyezte meg, hogy szakmai vitákra nagy szükség lenne, az másodlagos kérdés, hogy ennek a Területi Statisztika legyen-e a terepe, illetve az egyik fóruma.

A tanulmányok tematikai osztályozását a teljes időszakra vonatkozóan nem lehet teljesen harmonizálni a megjelenő új témakörök és a folyóirat szerkezeti változásai miatt. Az egyes évtizedeket bemutató tanulmányok ugyanakkor egységesek lesznek annyiban, hogy kitérnek az elemzések területi szintjeinek és alkalmazott térfelosztásainak, az elemzett térségeknek, a leggyakoribb szerzőknek bemutatására, valamint érdekesebb tanulmányokkal is kívánnak majd minél több olvasót a régebbi számok elolvasására ösztönözni. Ezt fogja megkönnyíteni a teljes folyóirat ígért jövőbeli digitalizálása.

M. CSÁSZÁR Zs. (szerk.):

Magyarország és a Balkán. Balkán füzetek – Különszám I–II.

PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs, 2009. 313 p.

A Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Intézet Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja fennállásának tizedik évfordulóját ünnepelte 2009-ben. Túlzás nélkül állítható, hogy a – magyar Balkán-kutatás zászlóshajójává váló – pécsi műhely „Balkán füzetek” című periodikája az elmúlt évek során kötelező irodalommá érett a térség társadalmi-gazdasági kérdéseivel foglalkozó kutatók, ill. az ezerarcú félsziget iránt érdeklődő olvasók számára egyaránt. A korábban tematikus jellegű, zömmel országtanulmányokat felvonultató sorozat 2009-ben egy 33 publikációt tartalmazó, 313 oldalas, két kötetben megjelenő különszámmal egészült ki, melynek elkészítésében a PTE FI KMBTK mellett a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum (HM HIM) munkatársai és más tudományterületek jeles képviselői is szerepet vállaltak. Az első kötet a – karnyújtásnyira fekvő, mégis megkapóan keleties hangulatú – Balkán-félsziget történeti, politikai és társadalmi viszonyaival, a második pedig a magyar-balkáni kapcsolatokkal foglalkozik történelmi és jelenkori metszetben.

A különszám egy figyelemre méltó írással indul: *Slobodan S. Pajović* szerb szerző esszé-szerű írásában a Balkán helyét vizsgálja Európában, különösen annak Közép-Európához viszonyított pozícióját. *Szilárd István* személyes tapasztalataira támaszkodva ismerteti a nemzetközi egészségügyi segélyprogramok sikereit és kudarcait Koszovóban, rávilágítva modern korunk azon „abszurdnak tűnő igényére”, miszerint egy humanitárius katasztrófa után olykor „nem gyakorló orvosokra, hanem orvos menedzserekre van sürgős szükség”. Különös figyelmet érdemel két hadtudományi szakember, *Siposné Kecskeméthy Klára* és *Nagy Miklós Mihály* tanulmánya is. Előbbi szerző – a NATO partnerségi politikáját és a Balkán geopolitikai helyzetét értékelve – arra a következtetésre jut, hogy Szerbia nélkül elképzelhetetlen a Balkán-félsziget hosszú távú stabilitása, így a NATO-nak „elemi érdeke” Szerbia mielőbbi integrálása. Utóbbi egy nyolcvan évvel ezelőtti napvilágot látott, ám azóta a feledés homályába veszett geopolitikai atlasz figyelemreméltó, részben ma is helytálló következtetéseire hívja fel a figyelmet. *Jakus János* tanulmánya egy látványos katonai bravúr, a Horvát Hadsereg 1995-ös felszabadító hadműveleteinek sikerét, ill. annak lehetséges okait kutatja. Egy igen izgalmas és – első hallásra merésznek tűnő – összehasonlításból megtudhatjuk, milyen történelmi és jelenkori párhuzamok fedezhetők fel Közép-Ázsia és a Balkán-félsziget geopolitikai helyzete között (*Makai Zoltán*). Tekintélyes terjedelmű, összesen 23 oldalas elemzést olvashatunk Macedónia etnikai viszonyairól, ill. kisebbségvédelmi modelljéről (*Póka Ferenc*), valamint a közép-balkáni állam kül- és biztonságpolitikájáról (*Háry Szabolcs*).

Klasszikus etnikai földrajzi tanulmányként értékelhető *Kókai Sándor* Temesi-Bánsággal, ill. *Kőszegi Margit* Bulgáriával foglalkozó publikációja. Míg előbbi lépésről lépésre végigköveti a nemzetiségi szerkezet átalakulását 1718-tól napjainkig, addig utóbbi egyértelműen a XX. század változásaira és az ezredforduló etnikai viszonyaira fókuszál. *Végh Andor* a XV. század utáni horvát-szerb etnikai kontaktzóna permanens metamorfózisát, *Reményi Péter* pedig – már statisztikai alapokra épülő számításokkal – az etnikai homogenizáció térbeli aspektusait elemzi a posztjugoszláv köztársaságok területén (az 1990-es évekre koncentrálva). *Kolutáczy Andrea* egy független kutatócsoport kérdőíves felmérése alapján a mai Bosznia-Hercegovina vallással kapcsolatos attitűdjeit jellemzi. Következtetése egyszerre reményt keltőek és aggasztóak: bár a lakosság többsége elviekben nagyfokú toleranciát mutat az eltérő vallásúakkal szemben, a gyakorlatban inkább az óvatosság, a bizalmatlanság, és a zárkózottság jellemzi magatartásukat.

M. Császár Zsuzsa egy mindmáig tabuként kezelt téma, a cigányság oktatásának kérdéskörét feszegeti, és romániai, valamint bulgáriai példán keresztül bizonyítja: az elmúlt

évek kormányzati intézkedései csupán erőtlen szárnypróbálgatásnak bizonyultak, a délkelet-európai romák helyzete továbbra is kilátástalannak tűnik. Hiánypótlónak tekinthető a Magyarországon alig-alig ismert, sőt, a szakirodalom számára is „elfeledett” balkáni népcsoport, a vlachok (vagy cincárok) etnogenezisével foglalkozó tanulmány (*Kitanics Máté*). *Sitányi László* és *Fodor Ágnes* egy bolgár ökoturisztikai klaszter létrehozásának körülményeit mutatja be; az előzőktől kissé eltérő, elsősorban közgazdaságtudományi megközelítésben. Megtudhatjuk továbbá, hogy miért és hogyan borította kis híján lángba a Közel-Keletet a víz, azaz milyen gazdasági-politikai konfliktusforrást jelent a Tigrisen és Eufráteszen épülő török vízerőműrendszer, az ún. „Délkelet-Anatóliai Projekt” (*Vati Tamás*).

A második kötetben két szerb szerző is publikált: *Edita Stojić-Karanović* a magyar-szerb határon átnyúló kapcsolatokról ír, *Vesna Aleksić* pedig a Jugoszláv Királyságban tért hódító magyar tőke jelentőségéről értekezik. *Pap Norbert* és *Hajdú Zoltán* a lassacskán közhellyé degradálódó, és az utca embere számára többnyire üresnek ható „Pécs, a Balkán kapuja” szlogen létjogosultságát veszi górcső alá. Előbbi szerző – a város regionális központi szerepét elemezve és annak orientális értékeit felsorolva – kiemeli: Pécs gazdasági téren aligha, a kulturális-oktatási profilját kihasználva viszont jó eséllyel pályázhat a Balkán-félsziget és hazánk közti közvetítő szerepre. Hajdú Zoltán tanulmánya világossá teszi, hogy bár földrajzilag Pécs-et soha nem lehetett a Balkán kapujának tekinteni, a település „változó geopolitikai helyzeténél fogva történetében mindig rendelkezett egyfajta déli irányultsággal”. Az államszocializmusban előbb hermetikusan lezárt, majd fokozatosan permeábilissá váló déli határszakasz megnyílásával (a határőrizeti struktúra múltjáról és jelenéről *Suba János* ír) napjainkban Pécs számára minden lehetőség adott egy új déli kapcsolatrendszer kiépítéséhez. Nagyrészt a városon múlik tehát, hogy képes lesz-e kapuként nyílni a Balkán felé, vagy – akár az EKF kudarca esetén – egy sajátos „új vakablak” szituáció formálódik. *Laki Ildikó* fel-, majd elveti meghökkentőnek tűnő gondolatát, miszerint Baja városa a közeljövőben a Balkán kulturális kapujává válhatna.

Csüllög Gábor két szomszédos, ám teljesen más térszerkezettel bíró területi egység, a Kárpát-medence és a Nyugat-Balkán történeti kapcsolatait kutatja. Gulyás László véleményét osztva megállapítja, hogy a történelmileg nagyrészt egységes Kárpát-medencei, és a szétagolt, mozaikos nyugat-balkáni térstruktúra „etnikai, gazdasági és áramlási folyamataiban” általában illeszkedett egymáshoz; „vallási, kulturális és politikai folyamataiban” azonban gyakoriak voltak az összeütközések.

Rendkívül érdekesnek és értékesnek ítélem a Magyarország déli külkapcsolatait elemző tanulmányokat. Előbb *Sajti Enikő* vizsgálja egy különös „igazodási kényszer” politikai körülményeit (a vádlottak padjára ültetett Magyarország, ill. a diadalittas Jugoszlávia második világháború utáni közeledését), majd *Varga Imre* szarajevói nagykövet értékeli hazánk és Bosznia-Hercegovina külkapcsolati viszonyait. Egész más szemlélettel (a kutató geográfus perspektívájából) tekint témájára *Bali Lóránt*, aki a horvát–magyar politikai kapcsolatok térbeli aspektusairól értekezik, ill. *Pámer Zoltán* (külkapcsolati csoportvezető), aki a dél-dunántúli régió és a horvát önkormányzati középszintek területfejlesztési kapcsolatairól ír. *Makkai Béla* történész a regáti magyar sajtó románság- és Balkán-képét jellemzi. Készerűen vonja le konzekvenciáját: ha az első világháború előtti magyar politika egy kis figyelmet is szentelt volna a – „balkáni viszonyokról és mentalitásról közvetlen tapasztalatot szerzett” – bukaresti magyar sajtóorgánumnak, azok útmutatást jelentő látletelei hozzájárulhattak volna egy felkészültebb és hatékonyabb balkáni külpolitika megfogalmazásához. Figyelemreméltó továbbá mind a magyarországi bolgárság XVIII–XX. századi migrációját (*Miklós Péter*), mind az 1889–1910 közötti időszak erdélyi telepítési politikáját (*László Mária–László Antal*) bemutató írás.

Lakotár Katalin a mentális tér tudati leképeződésének termékeit, az ún. kognitív térképeket elemzi a dél-dunántúli középiskolai tanulók Balkán-képe kapcsán. Kutatásából kiderül, hogy a diákok elsősorban a személyes és az ismerősök által közvetített tapasztalatok, ill. a sztereotípiák

makacs bebetonozódása alapján alkotnak véleményt a Balkán államairól (lásd: Horvátország prioritása, Albánia és Szerbia merev elutasítása). A Balkánhoz ugyan csak áttételesen van köze, mégis üdítő színfoltot jelent *Békési László* „Cirill betűk Magyarországon 2008-ban – avagy a szó elszáll, az írás megmarad?” c. formabontó, ugyanakkor gondolatébresztő eszmefuttatása.

A „Balkán füzetek” periodika különszámának legfőbb erénye a sokszínűsége, amely nemcsak a felsorolt tanulmányok rövid összefoglalójából, hanem már a szerzők névsorából is egyértelműen látszik. A kötet elkészítése során geográfusok, történészek, hadtudományi szakemberek ugyanúgy tollat ragadtak, mint közgazdászok, szociológusok vagy éppen külföldön (Macedóniában és Bosznia-Hercegovinában) tevékenykedő nagykövetek. Újfént bizonyítást nyert tehát, hogy a Balkán-kutatás interdiszciplináris kutatási terület, amely lényegénél fogva a különböző tudományágak kooperációját feltételezi. Habár egy 33 tudományos cikket tartalmazó publikáció-csokornak nem célja (és nem is lehet reális célja) az egységre való törekvés, a későbbiekben – az egészséges arányok fenntartása végett – talán célszerűbb volna egy szűkebb, konkrétabb téma kijelölése. Hibaként, ill. hiányosságként róható fel ugyanis bizonyos területek túlhangsúlyozása, míg mások marginalizálása, esetenként teljes elhanyagolása (Albánia, Görögország). A „Balkán füzetek” c. periodika különszáma ennek ellenére nem csupán hasznos olvasmány, de stabil és objektív igazodási pont a félsziget múltja, jelene és jövője iránt érdeklődő kutatók és a „hétköznapi olvasók” számára egyaránt.

Németh Ádám

BOROS LAJOS–GARAMHEGYI ÁBEL:

Bevezetés a településmarketingbe

Egyetemi jegyzet. JATEPress, Szeged, 2009. 172 p.

A modern szemléletű területfejlesztés egyre meghatározóbb szereppel bír hazánk országos, regionális és helyi szintű politikájában. Ennek elmélete és gyakorlata azonban még nem kiforrott Magyarországon, és ennek az sem kedvez, hogy a területfejlesztő szakemberek és a képzés számára még alapvető szakmai anyagok sem hozzáférhetőek. Ebből a szempontból hiánypótló kötet látott napvilágot a Szegedi Tudományegyetem két oktatójának, Boros Lajosnak és Garamhegyi Ábelnek köszönhetően a JATEPress Kiadó gondozásában „Bevezetés a településmarketingbe” címmel.

A szerzőpáros már a könyv bevezetőjében kiemeli, hogy a gazdasági és társadalmi folyamatok térbeliségét a klasszikus, „kemény” tényezők napjainkban már kevésbé határozzák meg. A posztindusztriális társadalom megerősödésével már a kevésbé egzakt, „puha” tényezőket érdemes vizsgálni. Így a pozitív területi fejlődés érdekében az új típusú, marketing alapú fejlesztési koncepciók és stratégiák kerülnek előtérbe. Ez esetben a település, illetve az adott területi szint termékként jelenik meg, amelyet a lehetséges fogyasztói kör számára kívánnak vonzóvá tenni és értékesíteni. Mindez Magyarországon még újszerű, viszont új alternatívát jelenthet a területi tervezés során, ezért fontos ennek megismertetése a mostani és leendő szakemberekkel. Ezen elgondolás hitelességét erősíti a szerzők tekintélyes szakmai múltja, így dr. Garamhegyi Ábelé, aki már hosszú évek óta a hazai helymarketing elismert szakemberének számít. Több külföldi egyetemen is végzett kutatásokat, illetve oktatott városmarketinget, így közvetlen rálátással rendelkezik a Nyugat-Európában már alkalmazott településmarketingre.

Az egyetemi jegyzet célkitűzése tehát az, hogy a hallgatók megismerkedhessenek a területfejlesztés marketing alapú megközelítésével, megértsék logikáját, elméleti és gyakorlati vonatkozásait, valamint, hogy ismerjék a településmarketing alkalmazási lehetőségeit a magyar településpolitikában. A tankönyv szisztematikusan vezet végig az olvasót a tele-

pülésmarketing témakörén. A rövid bevezetőt követő első fejezet során a fogalmi kereteket, alapvető marketing ismereteket és a téma földrajzi-területfejlesztési vonatkozásait tisztázzák a szerzők. Ezt követi a településmarketing elméleti hátterének bemutatása, amely a helymarketing létjogosultságának indoklásával kezdődik, majd a település, a településmarketing sokoldalú szereplőjének, tényezőjének és „termékének” jellemzése következik. Szintén az elméleti háttér részét képezi a településmarketing eszközrendszerének és lehetséges módszereinek leírása, így kiderül, milyen fontos szerepe van az imázsnak, milyen piacbefolyásolási eljárások léteznek, illetve hogyan lehetséges a márkaképzés a települési adottságok alapján. A harmadik egység a településmarketing gyakorlati alkalmazásával foglalkozik. Itt kerül sor a szervezeti háttér, a helymarketingnek teret adó események, rendezvények, valamint a szükséges erőforrások és ellenőrzési stratégiák bemutatására. Az utolsó, negyedik fejezet már konkrétan a települések marketing szemléletű irányítására helyezi a hangsúlyt. Ez mintegy szintézise a korábban elmondottaknak, ahol a szerzők a településpolitika szemszögéből vizsgálják a helymarketing alkalmazását, vagyis hogy miképpen lehetséges az új marketing stratégia érvényesítése a különböző érdek- és fogyasztói csoportokkal szemben.

A kötet fő erősségei között kell megemlíteni logikus felépítését, a téma áttekinthető, rendszerszerű bemutatását és nyelvezetének közérthetőségét. Meghatározó továbbá a tankönyvjelleg, amit erősítenek a fejezetek végén található összefoglaló, ellenőrző kérdések. A szöveg sűrűn tagolt, a lényeges információkat külön pontokba szedett felsorolások, vastag és dőlt betűformátum emelik ki. A hivatkozások is rendszereztek, bár nem különülnek el eléggé a folyamatos szövegtől. Ugyanakkor fontos eredmény, hogy a számos tételből álló bibliográfia kiváló összefoglalását adja a már megjelent, helymarketinggel kapcsolatos műveknek. A kötet ábrái és illusztrációi többnyire egyszerűek, és a hallgatók számára bizonyára könnyen értelmezhetőek. A képek fekete-fehér voltak ellenére sem rontják feltétlenül az összehatást, bár kétségtávol emelné a jegyzet színvonalát több színes illusztráció. Egy marketingről szóló könyv esetében ez különösen hasznos „fogás” lenne, így viszont érthetően sokkal „pénztárcabarátabb” a végeredmény.

A tankönyvet – ahogy arra a szerzők is utalnak a bevezetőben – hasznosan forgathatják a terület- és településfejlesztést, közgazdaságtant, szociológiát tanuló hallgatók. Rajtuk kívül minden olyan szakember számára melegen ajánlom, aki érdekelt a marketing stratégiák alkalmazásában, valamint a települési szint fejlesztési problémáinak megoldásában. E hiánypótló kötet így sikeresen hozzájárulhat a területi tervezés ezen új alternatívájának népszerűsítéséhez, vagyis egy olyan általános szemléletváltáshoz, amely új fejezetet jelenthet a magyar területi politikában.

Móricz Ádám

HORVÁTH GYULA (szerk.):
Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9.
 Dialóg Campus Kiadó. Pécs–Budapest, 2009

A monografikus mű rendkívüli terjedelemmel, 107 ábrájával, 188 táblázatával még a könyv recenziójának is komoly feladatot jelent.

De valójában nem irigylésre méltó a szerkesztő munkája sem, mivel jól látható, hogy a kötet népes szerzői gárdája nem azonos szakmai érdeklődésű, nem egyformán ír. Ebből kiindulva, igen nagy feladat volt a – mozaikszerű – fejezetek összeállításához, meghatározott szempont szerint.

A kötetben két „nagyterség” bemutatására került sor. Az egyik egy fejlesztési régió, a Románia nyugati részén fekvő Arad, Temes–Krassó–Szörény és Hunyad megyéket magában foglaló Nyugati régió, ami a történelmi Bánság romániai részeit és a Partium déli területeit fogja át. A másik vizsgált térség Fehér, Szeben, és Brassó megye, amelyet Dél-Erdélynek neveztek el – ez a fogalom eddig a szakirodalomban még nem szerepelt.

A kötet népes szerzői csoportjának nagy többsége a Kolozsvári Magyar Egyetemi Intézet fiatal kutatója. Ami önmagában dicsérendő, öröndetes, jövőt képviselő, viszont a fejezetek tartalmát tekintve, az ismeretanyag bőségében elveszve kicsit magukra maradtak a fiatalok. Egyszóval a bölcsesség, talán a „kevesebb több lett volna” elmélet érvényesülése hiányzik néhol a fejezetekben. Ez talán nem is a fiatal, lelkes kutatókon kérhető számon.

A kötet 12 fejezete kivétel nélkül önálló formában is teljes, egész, kerek. Az irodalom felhasználásának, a jelen kutatásának terén, szinte a teljességre törekvő, pontos, alapos munka. Mégis úgy gondolom, az „alaphangot” az I. fejezetben a történeti folyamatok bemutatása, a gyökerek, és a II. fejezetben a természeti környezet tájainak jellemzése adta. Már az említett két fejezetben is eljutunk a török kiűzésétől a máig, amit a szerzők „biztos kézzel” kezelnek.

Viszont a III. fejezettől a múlt és a jelen leírása sokszor keveredik, ami zavaró, az olvasótól, kutatótól komoly figyelmet, összerakó kreatív munkát igényel. Csak így nem vehetünk el a rengeteg ismeretanyag birodalmában. Nemcsak az ismeretanyag bősége, hanem az évszámok rendszere is változó az egyes fejezetek között, amit a népességföldrajznál nyilván a népszámlálások, a humán erőforrásoknál viszont egyéb adatbeszerzési lehetőségek határoztak meg.

Külön kiemelhető néhány fejezetben: a népesség (159., 161. old.) a térszerkezeti egységek (262., 263. old.) a gazdasági szerkezet (327., 340., 344., 346., 371. old.) az etnikumok, hagyományörző falvak (432., 433. old.) az oktatás, képzés, kutatás (474. old.) a politikai szerkezet és közigazgatás (537. old.) – Bertolt Brecht „songokat” találunk, amelynek színházi jelentése, hogy megtörje a figyelmet, s a figyelmet a megoldható kérdésekre terelje. Hát ez a szóban forgó monográfiában is sikerült. Mindezt pozitívnak ítélem meg.

A kötet legterjedelmesebb, legművesebb fejezete a választott tér gazdasági szerkezetének alapos ismeretere és kutató-gyűjtő munkára épülve, ábrázolási, térinformatikai eszközöket felhasználva a fejezet szerkesztőit dicséri.

Kicsit kurtábbra sikerült az Etnikumok, hagyományörző falvak c. fejezet, ez talán a fiatal szerzők rutintalanságából adódik – még több időt kell eltölteniük e tudomány művelésével.

A XI. fejezetet szintén nagy érdeklődéssel olvastam, hiszen Dél-Erdély és Szerbia határmenti együttműködéséről van szó. Talán elfogadható a szimmetrikus határregió együttműködés megjelölése. Tapasztalatom, vizsgálataim és sokak véleménye szerint ezek az együttműködések még inkább aszimmetrikusak, mint szimmetrikusak. Szívesen olvastam volna többet a Duna-Körös-Maros-Tisza Együttműködés társadalmi, gazdasági változásairól, kulturális alapjainak, gyökereinek megtartásáról, ami a jövőképet is előrevetíti.

Összegezve: a könyv anyagának gyűjtése, rendszerezése, megírása hiányt pótló, jól sikerült, és nem egyszerű feladat volt. A könyv további „életét” az idő fogja eldönteni, az idő mellett még az olvasók, kutatók, tanárok, diákok, szakdolgozók és egyéb érdeklődők – mind táron innen, határon túl.